

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાષ્ટ્ર વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૦૩૪ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ યોગિની

વિષય ૬૦૩

“ સુન્દરીસુખોધ. ”

માસિક પત્ર માટેના અભિપ્રાયો.

આ નામના માસિકના અંક અમને અભિપ્રાય માટે છે તેનો ઉપકાર સાથે અમે સ્વીકાર કરીએ છીએ જ્યાં દેશની સ્ત્રીઓ મનોબળમાં, નૈતિકબળમાં, શરીરબળમાં પાર્શ્વિક વિષયોમાં આગળ પડતી નથી ત્યાં સુધી દેશની -દેશની પ્રજા તે બાબતોમાં આગળ પડતી થાય એવી રાખવી બ્યર્થ છે. આમ જોતાં સ્ત્રીઓની દશા સુધાર-
 લ જો ‘ સંસારસુધારાસમાજ ’ વગેરે મંડળો તથા હસ્તે તરફથી યત્ન કરવામાં માને છે, તેનાથી પુણ્ય પવહારીક યત્ન થવાની ધણી જરૂર છે આવા અંક તત્ત્વના આરંભ બન્ધુસમાજ મંડળ તરફથી કરવામાં છે તે ધણું ખુશી થવા જેવું છે. અને તેમના આ સુગ્ર પ્રજા વર્ગ તરફથી સારું ઉત્તેજન મળી તેમનો કાયમ રહે એવી આશા રાખવામાં આવે છે. આ વખતે વખત આવનારા વિભાગ પાડવામાં આવ્યા ઉપરાંત તે સ્ત્રીઓને ધણું ઉપયોગી પત્ર મઈ પડશે તપ્ત રીતે જણાય છે.....બન્ધુસમાજના આ શુભ માટે અમે તે મંડળને અંતઃકરણ પુર્વક અભિ-
 આપીએ છીએ અને આ ઉપયોગી માસિકને ઉત્તેજન આપનારા ગુજર બન્ધુઓ અને બહેનોને વિનંતી કરીએ રાયલ આઠ પેજ ત્રણ ફોર્મનું-મ્હોટાં ૨૪ પાનાનું દેખાવવાળું હોવા છતાં ટપાલ ખર્ચ સિવાય તેનું વાર્ષિક મ માત્ર એક રૂપિયો રાખવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણમાં છે. આ ઉપરાંત ગ્રાહકોને એક સુખોધક પુસ્તક ભેટ આપ-
 માળના રાખવામાં આવી છે.”—ગુજરાતી પંથ.
 ‘સુન્દરીસુખોધ’ એ નામનું એક ઉપયોગી માસિક વાદ ખાતે શ્રેષ્ઠ ગ્રંથો તેના અંક અમોને મળેલ છે.

એ માસિક ખાસ કરી દેશી સ્ત્રીવર્ગમાં વાચનના ફેલાવ ફેળવણીના વધારાના સાધન અર્થે પ્રકટ કરવામાં આવે તેમાં દાખલ કરવામાં આવેલા વિષયો ઘણા સારા અને સ્ત્રી વર્ગમાં ખીજાં વાચનો કરતાં વધુ ઉપયોગી થઈ પડે છે. વાર્ષિક લવાજમ પોસ્ટેજ સાથે રૂ. ૧-૩-૦ (હવે રૂ. ૧-૪-૦) જે તેના ઉપયોગીપણા તરફ ધ્યાન આપતાં ઘણું જીજ્ઞાસુ શકાશે. અમે ઇચ્છીએ છીએ કે દેશી પ્રજામાંહેની કેળવણી અને સારાં વાચનનો શોખ ધરાવનારા પુરૂષવર્ગમાં આ હસને ઘટતો હોય. આગળનામાં આવશે.

—કાઠિયાવાડ

“ અમદાવાદની ‘અન્ધુસમાજ’ તરફથી આ (સુખોધ) માસિકે જન્મ લીધો છે. તેમનો મોકલેલો અમને મળ્યો છે. શીરૂઆત સારી છે. સ્ત્રી-પુરૂષ બેઉ યવા લાયક છે. ગૃહસ્થ ધરમાં આવાં માસિકે વાંચવામાં સ્ત્રી અને બાળકો નીતિવાન બને, તેવી ગોઠવણ સમાવેલી છે. આ માસિકની અમે દીર્ઘાયુ ઇચ્છીએ છીએ.”

—સિન્ધવર્તમાન.

“ સુન્દરીસુખોધ નામનું એક માસિક તેના બાવ તરફથી મળ્યું છે. આ માસિક...નો મુખ્ય હેતુ દેશી સ્ત્રી ધીમે ધીમે કેળવવાનો છે અને તેના બે ત્રણ અંક તે પોતાનું ધારેલું કામ બજાવવાની ઠીક કોશિષ કરે છે કે જીજ્ઞાસુતામાં પ્રકટ થતા કેટલાંક માસિકો બારી અને સમજ પડે એવા શબ્દો વાપરવામાં મોજ માને છે છતાં આ માસિક તેવી ખોટી લગભગ નીરાળું છે નીમત (ખુશી થવા જેવું) છે. આ માસિકનો લવાજમ ખર્ચ સુધાં ફક્ત રૂ. એક ને આઠ ત્રણ (હવે ચાર) છે ખચીત જીજ્ઞાસુ છે. ”—કોહિનુર-લક્ષ્મી.

ચોગિની

અથવા

માધવીઓના જીવનસુવાસ.

રચનાર, સુમન્ત.

પ્રકાશક

બન્ધુસમાજ.

LOVE AND BEAR !—આહાઓ અને સહો !
જહાલી બાળાં ! સહન કરવું એય છે એક લહાણું.”—કલાપી.

અમદાવાદ.

ધિ ગુજરાત પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ.

વિ. સં. ૧૯૬૦

ઇ. સ. ૧૯૦૪

મૂલ્ય:—આના બાર.

(સર્વ હક રુક્મીણ.)

“ મુજટત જેવું ધણાંકનું શુણુશો પુછ્યે આ દેશમાં;
 “ પરદેશી સનનન ! હિન્દુઓ ગાળેજી જીવન ક્લેશમાં;
 “ નરનત સુખી હશે અહીં કદિ મ્હાલતી સ્વચ્છન્દથી,
 “ પણ નારીને રોવા વિના નહિં કર્મમાં ખીનું કંઈ ! ”
 —સ્નેહમુદ્રા

“ સમ્યન્ધીના મરણ પછી ના સર્વ સમ્યન્ધ તૂટે,
 “ બહેની ! આંહીં વિરહજ ખરો ચિર સમ્યન્ધ બાસે;
 “ તો પ્રેમી-જે પ્રણયમયતા જોઈ મ્હાણે વિયોગે,
 “ મીઠું કિન્તુ ક્ષણિકજ નકી સ્વપ્ન સંયોગ તો છે.
 “ છે વૈધવ્યે વધુ વિમલતા, બહેન ! સૌભાગ્યથી કે !
 “ છે ભાક્તમાં વધુ વિમલતા, બહેન ! શૃંગારથી કે !
 “ આખાં ! તારાં મૃદુ હૃદયને આપ વૈધવ્ય આપી,
 “ જાએ જાએ તુજ દિલ જશે લેધ ધીમે ઉપાડી ”

—કલાપીનો કેકારવ.

“ સંસાર માંહિં પ્રયાણ કાજજ પાન્થ ચેતન સર્વ છે;
 “ જે એકથી જ ભલાં પ્રવાસ વિષે વળી: કહ્યું એવું ચે.
 “ એ મિત્રતાનો હેતુ, પણ રસઐક્ય વિણ નહિ મિત્રતા;
 “ નહિ ગ્રહે ઉરપારો વિગુણ ચિત્તસ્થળીપર સ્થિરતા;
 “ રસઐક્ય વણ મનઐક્ય નહિ એ સૂત્ર શીખવ્યું તે દિને
 “ મનઐક્ય વણ નહિ મિત્રતા પ્રભવે, ગુરુજી કો રીતે.
 “ સ્ત્રીપુરુષ કેરે લગ્ન એવી મિત્રતાનો હેતુ છે;
 “ ઘણીવાર આપની પાસથી મ્હેં, તાત, એવુંજ શુણ્યું છે.
 “ અન્યોન્ય કેરી ન્યૂનતા પૂરે અનુગુણ દમ્પતી;
 “ વિનિમય કરે નિજ રસ તણો ઉર ઉર આગળ ઉઘડી.
 “ સંસારસ્વાર્થ અભિન્ન થાતાં ભેદનું કારણ નહિ;
 “ સ્ત્રીપુરુષની તેથીજ સંક્રમાં મિત્રતા ઉત્તમ કહી.
 “ એ મિત્રતા વા સ્નેહ ફૂલો, તે હાઈ દમ્પતી-ભાવનું;
 “ રસઐક્યથી ઉત્પન્ન થઈ રસઐક્યનેજ વધારતું. ”

—સ્નેહમુદ્રા

નિવેદન,

વાર્તા લખનારને નજીમી થવાનો હક છે; પરંતુ તે સાથે ભવિષ્યને વર્તમાન બનાવી, પ્રજાઓને ઉદ્યમર્ગ તરફ ગતિમાન કરતાં સાધનોનું સૂચન કરવું એ, હેની મહાન ફરજ છે. આ વાર્તામાં ઉન્નતિનો એકાદ માર્ગ અને પ્રયાણનાં કાંઈક સાધન,—એટલુંજ સૂચવવાનો પ્રયત્ન થયો છે. સુંવર્ણ કૃષ્ણપ્રાપ્તિની આશાભૂમિ તો દરેક હૃદયવાટિકામાં હશેજ; પણ આ પ્રયાસથી સૂચવેલાં સાધનો તરફ જનસમૂહની નજર જશે તો પણ લેખક હેની સફળતા માનશે.

અરં જોતાં આ વાર્તા નથી, તેમ નવલકથા પણ નથી; પરંતુ મનુષ્યજીવનનાં ચિત્રા આલેખી સહૃદય મંડળમાં જન્મ પ્રાપ્તિનાં વિચારકુસુમોથી હેમને શોભાવી, વાચક મહાશયો સમક્ષ કથનીના રૂપમાં તે મૂક્યાં છે. લેખકે તો માત્ર અથકારનું કામ કર્યું છે અને હેમાં પણ તે એક સન્મિત્રના આભાર તળે છે. ખામિઓ ઘણી આવી ગઈ છતાં, વિષયની મહત્તા પોતાની તરફ વાંચનારની આંતરૂ વૃત્તિઓ વાળશે, એમ આશા છે. નિર્માણ થયેલી એક સાંસારિક નવલકથાના પ્રથમ ભાગ રૂપ આ પુસ્તક છે; અને હવે પછી, બીજા વિભાગ તરીકે બહાર પડનારી 'બાળા' નામની વાર્તામાં—અત્રે થોડા-વધારે ચર્ચાયેલા તથા રહી ગયેલા બીજા નવીન વિષયોનું વહન વધારે વિસ્તારવાન થશે, એમ જણાવવાની લેખક રજા લે છે.

અનુક્રમણિકા.

રેણુ.	પૃષ્ઠ.	પ્રકરણ.	પૃષ્ઠ.
૧. સાસરું :		૧. નરક.	૧૧૪
૧. વીંટી ખોવાઈ !	૧	૨. પૃથ્વી.	૧૨૦
૨. અગ્નિમાં ધી !	૭	૩. સ્વર્ગ.	૧૩૧
૩. એક ગૃહચિત્ર.	૧૨		
૪. પતિપત્ની.	૧૭	૮. વિધવાનાં કર્મની	
૫. સ્હવાર.	૨૧	કહ્વાણીઓ :	૧૩૭
૨. ઉન્નતિનાં આગળ પગલાં :		૧. ગરીબાઈ.	૧૪૦
૧. સ્ત્રીઓ માટે દવાખાનું. ૨૭		૨. ભણતર.	૧૪૧
૨. સંસારસુધારામંડળ. ૩૨		૩. નિર્ધન કુલાભિમાન. ૧૪૩	
૩. યોગિની. ૩૪		૪. શ્રીમન્તાઈ અને દુષ્ટમાર્ગી	
૩. પિયર :		જ્ઞાન. ૧૪૪	
૧. દિયરભોજાઈ. ૪૦		૫. અન્ધશ્રદ્ધા. ૧૪૬	
૨. વિધાનન્દનું કુટુંબ. ૪૩			
૩. કુટુંબસ્નેહ. ૪૮		૯. ત્રણ યોગિની:-કુમા-	
૪. ન્હાનું સરખું છમકકું. ૫૧		રિકા, પત્ની અને વિધવા.	
૪. બે સાધ્વી સ્ત્રીઓ :		૧. હૃદયવાટિકા. ૧૪૮	
૧. નિર્મળખાળાને બંગલે. ૫૮		૨. સુવાસલહરિ. ૧૫૩	
૨. દેવીમન્દિરમાં મહાદેવી. ૬૩		૧૦. લોકવૃત્તિનું વહેણ :	
૫. આપણું ગૃહરાજ્ય :		૧. “ ગાંડી ગૂજરાત ! ” ૧૬૨	
૧. અવન્તિરામને ઘેર : ૦		૨. “ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી ! ” ૧૬૬	
(ચિત્રની એક બાજુ.) ૭૧		૩. સંસારસુધારાની વા-	
૨. અવન્તિરામને ઘેર :		તચીત. ૧૧૪	
(ચિત્રની બીજી બાજુ.) ૭૬		૧૧. મંદવાડની પથારી :	
૩. અવન્તિરામ સુધારકનું		૧. સીમન્ત અને સુવાવડ. ૧૮૧	
કુટુંબ. ૮૧		૨. છેલ્લા મંદવાડની રાડ	
૪. ભાગીરથી અને લલિતા. ૮૭		આત. ૧૮૭	
૫. ગૃહસંગ્રામ : (આવસોઈ!) ૯૦		૩. સરસ્વતીના બિછાના	
૬. મહિલાસમાજ :		પાસે. ૧૯૩	
૧. વ્યાખ્યાન. ૯૬		૪. યોગિનીનું આત્મબળ. ૧૯૮	
૨. ગરબા. ૧૦૪		૫. મૃત્યુશૈયા ઉપર. ૨૦૪	
૭. દિવ્ય ચિત્રદર્શન :		૧૨. સ્વપ્ન અને જાગ્રત.	
		૧. આત્માઓનાં ઉડ્ડયન. ૨૧૨	

૨. ઉન્નત પ્રયાણુ:

૨૧૯

૧૩. અવસાન.

૧. પત્થર તે પત્થર ને માટી તે માટી.

૨૨૯

૨. સરસ્વતીની અમર સુન્દરતા.

૨૩૩

૩. મૈયા ! મ્હને પણ વિસારતાં નહિંજ હો !

૨૩૬

૪. દૈવી જીવનનો પ્રભાવ.

૨૪૦

સમર્પણ.

(દ્રુતવિલાસિત૦)

જનનિનું ઉરપાન કર્યું-કર્યું
યુગલમાં, પ્રીતિવત્સલતાભર્યું
વહ્યુંજ સંગ રમન્તા ઉમંગમાં
પ્રણયજીવન, હા ! ક્ષણરંગમાં :

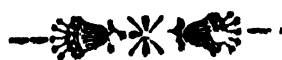
લગિનીં ઓ ! પરલોકનિવાસિની !

જનનિઅંતરદિવ્યવિલાસની

... ખીલણીં જડેલું મધુરધ્વજા, સૂકષ્મિત
બનીં અચેતન, લ્હાય મુગન્ધિ છે :

વિસરતું જગ ; પ્રીતિનિવાસ જે
તુજ હતા, પર થાય બધાય તે;
તદપિ તે ઉડશે તુજ આત્મની
કદિ ન બન્ધુહૃદયો-સુવાસિની :

અણમૂલાં, જગમંડપમાં કંઈ
મનુજજીવનચિત્ર મળ્યાં,-લઈ
સુરભીં વિમલ ઉરફૂલે ગુંથી,
ધૂરું લહે સ્મૃતિ-સુન્દર મંજરી,

યોગિની.

પ્રકરણ ૧ લું. સાસરું.

૧. વીંટી બોવાય !

“ જી ! ઓ જી ! પેલી જોગણની વાત છે સાંભળી ? ” ધમધમાટ કરી ચાલતી એક તરણ સ્ત્રી ઘરમાં પેસતાં મોલી.

“ શી, કમું ? ” એક આધેડ વયની સ્ત્રી જે ઘરના તકમાં પડેલી મ્હોટી ચોખંડી પાટ ઉપર બેસી દાળ વીણતી તી, હેણે પૂછ્યું : “ કંઈ જોગણ ? ”

કમળા લૂગડાં બદલી હેની મા ભાગીરથી પાસે આવી, માન સોપારીની રકાખી પડી હતી હેમાંથી સોપારીની ભૂકીનો એક મ્હોટો બૂકડો મ્હોંમાં નાંખી, ધાણીચણાની પેટે કચડકચડ ચાવતી, પાટ ઉપર બેઠી.

“ જી, ઇસ્ટેશન ઉપર પેલું મોતાજનું મન્દિર નવું થયું ને, ત્યાં એક જોગણ આવીને ત્રણેક દિવસથી ઉતરી છે. હજી છે કે એ પુષ્કરજીથી આવી છે ને અહિં થોડા દહાડા રહી દવારકાં જવાની છે. તે એણે ગર્ભ કાલે હરિકથા કરી'તી. એવી સારી રીતે એ બાઈ બોલે છે ને શાસ્તરની વાતો એવી સારી રીતે સમજાવે છે કે, - જી, તું જાણે છે ને, મહારાજા તો બધાંનું વાંકું બોલે છે ને બ્રાહ્મણને કોઈ દહાડો કે કશુંયે આપતા નથી, - તેમ જોર આવીને રાતે એનાં

બેસતમ વખાણ કરતાં'તા. લોક કહે છે કે એ ડાકોરની આ-
 હણી છે ને બાળ રાંડ છે; અને હાલ એની ઉંમર પાંતરીશેક
 વરસ કરતાં વધારે નથી. પણ એનું જ્ઞાન તો એટલું બધું છે
 કે આહાણિયા નિશાળના શાસ્ત્રી અને અમારો કોકો નદીપાં-
 ન્ય છે ને એ નિશાળના માસ્તરની સાથે સંસ્કૃતમાં એ એવી
 તો કડકડાટ વાતો કરતી'તી કે બધા દંગ થઈ ગયા. મહારા
 દિયર ને એ બધાએ કથા સાંભળવા ગયા'તા તે પણ એનાં
 હૃદયી જાહે વખાણ કરતાં'તા. એક બે દહાડામાં ધણું કરીને
 અમારે ઘેર એને કથા કરવાને બોલાવશે ખરા. ને, જી, કહે
 છે કે કથાની ગોઠવણ એને ત્યાં ધણી સારી થાય છે. બાય-
 ડીઓ એની પાસે અને પછી થોડો મારગ મૂકીને બાયડાઓ
 બેસે છે. જરૂર ન હોય ત્યાં સુધી એ નીચેથી ઊંચું જ નેત
 નથી ને જરા નવરી પડી કે તરત માળા હાથમાં લેવાન
 અમથી તો બેસી રહેતીજ નથી. શરીરે રક્ત ભગવાં લૂગ
 ધારણ કરે છે અને..... ”

“ કમુ, કોની-પેલી જોગણની વાત કરે છે કે ? ” એ
 યુવાન વિધવા ઘરમાં પ્રવેશ કરતાં બોલી, “ જી, જ્યાં જઈએ
 ત્યાં એનીજ વાતને વાત ! બીજું કંઈ સંભળાતુંજ નથી.
 કોણ જાણે, બા; ખરું હશે કે નહિં તે તો ઉપધ્યાને ખબર,
 પણ લોકો તો વાતો કરે છે કે એને માતાજી સાક્ષાત્ હાજ-
 રાહજુર છે. કહે છે કે એ કોઈની પાસેથી પૈ પણ લેતી થી
 ને શરીરે માંદી સાજી રહે છે પણ કોઈ દહાડો એને
 પડતી નથી ને જ્યાં જાય છે ત્યાં પૂજાય છે. ધનકોર
 તો એમ કહેતાં'તાં, હો, કમુ, કે એ બધી ગપ છે ને
 ધૂતી ખાવાની વાત છે, - લોભિયા, હોય ત્યાં ધૂતારા
 મરે ; - એવી માતાજીની એના ઉપર મ્હેર હોય તો
 ગામે ગામે જઈકે શું કરવાં ? એ... પોતાનાં ઘરમાં બે

ચમન ન કરે ? આમ ક્યું ને તેમ ક્યું ને લોકો એકઠા કર્યા
તેમાં શું ? ને, એ...એતો પીરનો મહિમા એમના પૂજારી
વધારે ! જોજો ને કાંઈએ કાળું-અન્તે નીકળવાનું ને નીકળ-
વાનું !-જોજો ને આમાંયે કાંઈ ભેદ હશે, હોં; આપણા પેલા
મહારાજ ગુલાબગર આવનાં આખરે શું જણાયું ? ”

“ લલી ! તું તો કોઈ દુહાડો બદલાવાનીજ નથી, ”
કમળાએ જરા તપી જઈ તડુકો કર્યો; “ ક્યાં તારો ગુલા-
બગર આવલો ને ક્યાં આ બાધ ? એંહ !...એતો આ બાધ
નાં પગરખાં ઉચકવાને ચે લાયક નથી; ને ધનકોર માશીનેચે
શું કહું ? જેની લેની કુચલી કર્યા કરવી ! હું તમારાં બધાં-
ના જેવી તુલી નથી તો, કે તપાસ કર્યા વના કંઈયે કહું.
તુંજ રહે છે કે પાઈનીચે કોઈ પાસે આશા રાખતી નથી; ને
મિનું શાસ્તરનું ગાન એવું છે કે ભલભલા શાસ્ત્રી પુરાણી-
બોને પણ ટક્કર મારે ! તુંજ વિચાર કરને કે મહારા સસરાને
પ્રીત સુધાસવાળા પણ એનાં વખાણુ કરે છે ત્યારે એનામાં
કાંઈ તો હશે ? ગુલાબગરને તો મ્હેં જોયો ત્યારથીજ મ્હેને
એનું મ્હેં ગમતું નહોતું;—ને ત્હમે બધાં તો એની પાછળ
ગાંડાં ગાંડાં ચર્ધ જતાંતાં ! આ બાધનું કામ તો બહુ ચોખ્ખું
છે. પેલા તમારા આવલાને તો નિત મિષ્ટાંન વગર આવતું
નહિં અને એના ઠાકોરજીને પંખા જોઈએ ને પલંગ જોઈએ
ને રાજભોગ જોઈએ ને માનભોગ જોઈએ; રોજ રોજ
રહે કાંઈયે ભેટ તો મૂકવી જોઈએજ-ઠાસે હાથે તો જવાયજ
રહે હેં ! આ બિચારી તો જર બાજરીનો રોટલો ને નરમ
એણાક વગર કાંઈ ખાતીજ નથી ને કોઈની પાસેથી કાંઈ લેતી
વી ની, લોયે એનો પિછોયે કોઈ મૂકતું નથી ! શી દુનિયાં છે ? ”

લલિતા વખત વિચારી ગઈ; તકરારનું પરિણામ પોતાની
રૂઢમાં ઉતરશે ધારી કમળાની ઘરફેલુદારી બણી પોતાના મતનું

સુકાન લેણે તરત ફેરવી દીધું. “ જોજે બા, વળી મ્હારો વાંક ફહાડતી ! હું તો કંઈયે ફેરતી નથી. ત્હેં જેવી વાત સાંભળેલી, ત્હેવી મ્હેં પણ સાંભળી’તી તે કહી. ધનકેર માશીએ બિચારાંએ સાંભળ્યું એવું કહ્યું હશે. પણ ત્હને ત્હારે સાસરે ખબર પડી કે બીજા કોઈને ત્યાં ? ”

“ મ્હારા સસરા ગયા’તા તે ધરમાં વાત કરતા’તા. ને મ્હારા દિયર ને એ બધાએ એનાં બહુ વખાણ કરતા’તા. ” કમળાએ શાન્ત પડી જવાબ દીધો. “ તું જાણે છે સ્તો કે એ બધા સુધારાવાળા છે, પણ તેયે આ બાઈનું તો બહુ સાઈ બોલતા’તા. ”

“ ત્યારે તો ખરું હશે, જી ” લલિતાએ કહ્યું, “ એ બધા તો સો ગયણે ગળે ત્યારે પાણી પીયે એવા છે; કમુ, ત્યારે તો બાપાને કહીને આપણે એની કથા સાંભળવા જવાનું ઠરાવીએ. જી, તું આવીશને ? ”

“ હું આવીશ ત્યારે આ બધું ધરનું કામ કોણ કરશે ? ” ભાગીરથીએ અકળાતી હોય એમ મ્હેં કરી જવાબ દીધો, “ બધ્યાં, મ્હારા રાંડના તે કરમમાં કથા શી ? હું તે એ કથા સાંભળીશ કે આ મ્હારા કરમની કથા કરીશ ? મ્હારો તો-હું મરીશ ત્યાં લગી-છૂટકોજ થવાનો નથી. ”

“ એમ અકળામણ શું કરવા કરે છે, જી, ” કમળા બોલી, “ લાવ, આમ ખરેડી દે થાળી; જોને, હું સપાટાબંધ દાળ વીણી ફહાડું છું. ત્હને નાની ના કહીએ છીએ પણ તું માને છે ક્યાં ?-રહેવા દેને કાંમતો એની મેળે આફાડું થશે. ત્હારે શરીરે પણ હમણાંનું ક્યાં ઠીક રહે છે ? જી, ત્હારે તો હવે ત્હારું શરીર પહેલું સંભાળવાનું છે. આટલી તું છે તેમ જ્યમને બધાંને ઢાંકીને બેસી છે; તું નહિં હોય ત્યારેજ બધાં-યને ખબરો પડવાની છે તો ! ”

“ અરે કમુ, ત્હને શી વાત કહું ? ” લલિતા વચમાં બોલી ઉઠી, “ હમણાંનો તો દરરોજ જીને રાતે તાવ બરાવ છે ને શરીર ધીકી જાય છે. એતો એનો ખરો સ્વભાવ છે તે રૂહેવાતું નથી, બાકી બીજું કોઈ હોયને તો ઉલુચે થાય નહિં - દીકરાની બબ્બે વહુઓ ઘરમાં, પણ કોઈ એના હાથમાંથી કામ મૂકાવવાની હતી ? ”

“ અરે એતો બધાંયે ઠીક છે, ” ભાગીરથી એ ધીમા સ્વરથી કહ્યું, “ હું ન કરું તો કોણ કરે ? ને કહુંયે કોને ? આ બિચારી લલિતાને કાલે રાતે ઢગલા ઉધરશ ચઢીંતી, ને મ્હોંયે મળતું ન્હોતું. હું ન કરું તો એને માથે આવી પડે. એની કાંઈ જાત છે ? અમે તો આગળનાં છીએ તે આટલો ઢસયડો ખેંચીએ છીએ ને આટલુંયે કરીએ છીએ: ત્હમારાથી ત્હેમાંતું કાંઈ બનવાનું નથી. વળી ત્હારાં સાસરિયાં આડાં, ત્હને મોકલે નહિ; ને ઘરમાં તો બધાં જોવાનાં છે. વખત થાય ત્હારે પાટલા ઉપર આવીને બેસવાનાં ! - ન્હાની વહુ એનાં છૈયાં છોકર ને ભાવડાની હંમઠમાં ને હંમઠમાં - ને પેલી ! એનું તો નામજ બાળને. ફૂલે, હવે બીજું કોઈ ઘરમાં - હાથ-માંથી કામ મૂકાવે એવું છે ! ”

“ જી, હુંતો પેલું કહું છું કમુને; હા, આપણાથી તો નહિં રૂહેવાય. ” લલિતા બોલી. ભાગીરથીએ હાથના હ્લેંકા કરતાં કહ્યું, “ હા. ફૂલેને: ઉલટા ચોર કોટવાળને દંડશે ? કાંઈ એનાં કે એનાં બાપનાં ઓશિયાળાં છીએ ? હુંતો એમને પણ આજ ફૂલેવાની છું કે, ‘ આ જુવો; આખો ફાડોડો જૂનું ત્હમે તાણતાણ કરો છો તેજ ત્હમારાં લાડકવાયાનાં લક્ષણ ! ’ - પણ હાય હાય, એમના-માંજ કાઈ રામ નથી એટલે કરવું શું ? નહિં તો ઘરમાં આવું અબારં ચાલે ? ”

“ પણ એવું છે શું, લલિ ? મ્હોટાં ભાલીનું છે કાંઈ ? ”

કમળાએ પૂછ્યું. “ ત્યારે એના વગર હોય ખીજ કોનું ? ત્હને ‘ મ્હોટાં બાબી, મ્હોટાં બાબી ’ થઈ રહ્યું છે ને એની તો ...” મ્હો મરડી લલિતા બોલી: “ જો બા, એમ થયું કે, પેલી મ્હારી વીંટી હતી ને, અન્દુ મુંબઈ ગયો ત્યારે લેતો આવ્યો ’ તો-તે વીંટી આડેક દિવસથી મ્હને જડતી ન્હોતી. મ્હેં જાણ્યું ને હશે, જડશે. જીવ તો ધણાયે બળતો’તો; પણ આપણાથી ભર્યા બાદર્યા ઘરમાં કોને પૂછાય ને કોને ફહેવાય ? હું મ્હારી મેજે મ્હેં મીચીને બેસી રહી’તી. ત્હને કે જીને પણ ન્હોતું કહ્યું, મ્હારા મનમાં ને પાછી એ અકળાશે. એવામાં આજ બપોરે હુંને ન્હાની બાબી મેડીએ બેઠાં’તાં ત્યાં થઈને લવંગી પેલી-ની ઝાંપી ઉપર લઈ જતી’તી. અમે તો ઝાંપીમાં શું શું છે તે જોવા અમસ્તી રહેજીજ એની પાસેથી ઝાંપી લઈ ઉઘાડી અંદર જોઈએ તો કબજના લૂગડાની બેવડમાં મ્હારા-વાળીજ વીંટી ! મ્હેં ન્હાની બાબીને સાહેદી રાખ્યાં ને તરત વીંટી ફાડી લઈ જીને લાવીને બતાવી, તે એણે પણ તરતજ ઓગળી.-ફહે હવે, જોયાં ત્હારાં ‘ મ્હોટાં બાબી’નાં પરાક્રમ ? એતો ઉપરથીજ આવી મીનીમુખી છે, ને હશી હશીને જરા ડાહી ડાહી વાતો કરે એટલે ત્હારા જેવાં બોળિયાં હોય તે ગાંડાં ગાંડાં થઈ જાય: બાકી એતો છે તે છે, અંહ ! ...મ્હાર છે ને ત્હેનાથીયે વધારે તો એ અંદર છે ! નકારી નકારી ત્હોયે એનાથી તો ન્હાની ઘણી સારી. એતો ઠીક થયું કે એ પાસે બેઠી’તી, નહિંતો બધાં મળી મ્હને પણ જૂઠી ઠરાવત.”

“ ના. ના. ત્હારે તે એવાં એમનાં શાં રાજપાટ કે ઠકરાત લેવાં’તાં, તે તું જૂઠું ફહે,” કમળાએ લલિતાના પક્ષમાં બળતાં કહ્યું, “પણ ત્હેં એમને પછી પૂછ્યું’તું કે વીંટી-ઝાંપીમાં ક્યાંથી આવી ?”

હા. એ પણ ચૂક્યાં નથી. એતો ફહે કે ‘ મ્હારાભાઈએ

મહેને કરાવી આપી છે. બહુ મોટા એમના ભાઈ વીંટીઓ કરાવી આપનારા જોયા ન હોય તો !-પણ, હેં કમુ, હેં કોઈ દહાડો એની આંગળિયે એવી વીંટી જોઈતી ? બાપા પાસેજ ન્યાય કરાવે છે. આવી રીતે જય સારે તો ઘરમાં રહેવાયે નહિં. આજ તો વીંટી ગઈને કાંઈ કાંઈ ખીચું હોય-એમ જય તે સાંઈ નહિં. ને મહાંઈ તો બધું છૂટું છવાયુંજ રહેવાનું. જય સારે પડે બિચારા ચાકર માણસને માથે અને-પણ, બોલ્યું કમુ આમાં મહારો કાંઈ વાંક છે ? ”

“ નારેબા, એમાં ત્હારો શો વાંક ? આમ ઘરમાંથી ચીજની ચીજ જય ને બોલીયે પણ નહિં ? ” કમળાએ જવાબ દીધો; “ બા, મહારાથી તો ન રહેવાય, પણ લલી, હું એમને એવાં ન્હોતી જાણતી, હેં. ”

“ અરે એ વાંઝણી તો છે તે છે ! ” ભાગીરથીએ વચમાં ટાપશીપુરી “ બિચારી લલીને જરાયે જખવાવારો આવવા દેતી નથી. આ ગુલાબ છે સ્તો; બધાંની સાથે હસવું, બોલવું, વાતો ચીતો કરવી ! આતો એમાંનું કાંઈ નહિં. કામ કરે ત્હેમાંયે કાંઈ શકાર નહિં; ને તેયે પોતાના બાપડાનું, એટલે આટલુંયે કરે-પણ બળ્યું એનું કામ કરવું ! એનું નામજ બાળોને ! ”

કોઈ માણસ ઉતરવાથી દાદર ખખડવાના અવાજે આ ફરિયાદનામું થોડીવાર બંધ પાડ્યું.

* * * *

૨. અગ્નિમાં ધીન

પરસાળને દાદરેથી ગુલાબ નીચે ઉતરી. ત્હેણે હાથમાં એક બાળક લીધેલું હતું.. “ કેમ કમુ બહેન ? ” ત્હેણે કમળા તરફ જોઈ, પૂછ્યું.

“સારં ભાભી ” કમળાએ ત્હેની સામે મ્હોં મલકાવી જવામ દીધો; અને ત્હેના હાથમાંના બાગકને પોતાના બોળામાં લઇ, બહાવથી તે ત્હેને રમાડવા લાગી. “ કેમ છે. અરણુ ?—કેમ લુચ્ચા ! કેવો હસે છે ! ”

જીને શરીરે અત્યારે કેમ છે ? લલી બ્હેન, ” ગુલામે લલિતાને પૂછ્યું. “ ફ્હો ન ક્હો પણ કાંઈ—નિતના જેવુંયે આજતો લાગતું નથી. હમણાંનું, કમુ બ્હેન, જીને શરીરે સારંજ રહેતું નથી. ”

“ અરે ! એતો હમણાંજ જરા બેઠી થઇ છે. એને કે દહાડે સારં રૂઢે છે તે ? ” લલિતાએ કહ્યું.—“ એતો પેલી વીંટીની વાત ચાલતી’તી. ફ્હો ન્હાની ભાભી ત્હમે પાસેજ હતાં ને ? ફ્હો બા, કાંઈ મ્હારો વાંક છે-હું કાંઈયે બોલી છું ? ”

“ હાય હાય, બાપ !—એતો એમનાથીજ એવું થાય ! એંહ—ઢાંકણીમાં પાણી ધાલી ખુડી મરવું પડે ખુડી ! આજ તો વીંટી છે ને કાલે શું ન હોય ? કમુ બ્હેન, અમારા તો મનમાંયે નહિં ને ચંતમાંયે નહિ; અમે તો બેઠાં બેઠાં ધરની વાતો કરતાં’તાં, એવામાં પેલી એમની ઝાંપી લઇને ઉપર જતી’તી. ત્યારે મ્હારા રાંડના મ્હોંમાંથી જરા એટલું નીકળી ગયું; મેં કુ—‘લલી બ્હેન ! મ્હોટાં ભાભીની ઝાંપીમાં પણ સોપડીઓજ હશે તો ?’ ત્યારે બ્હેન હશી પડ્યાં ને ફ્હો ‘બબ્બુ’, ભાભી, ઝાંપીમાં તે સોપડીઓ માતી હશે ? ત્હમે તો એવાંને એવાંજ રહ્યાં ! ’ પેલી દાદરા ઉપર ચ્હડી એટલામાં બ્હેને મ્હને પૂછ્યું, ‘ ભાભી, ઝાંપીમાં શું હશે ?—મંગાવીને નોંદાશું ? ’ ત્યારે મ્હં કહ્યું, ‘ સોપડીઓ વગર ભણેલાં ભાભીની પાસે બીજું શું હોય ? સો સો રૂપિયાની સરત, જે અંદરથી એકાદ સોપડી પણ ન નીકળે તો ! ’ લલી બ્હેને એને પાછી બોલાવીને ઝાંપી ઉઘાડી અંદર જુલે તો એટલામાં બે ત્રણ

કબજાને એક ટોપી બરવા માંડી છે તે—એટલું ને એક ન્હાનો ગીતાજીનો ગુટકાઃ ને કાપ જોવાને એક કબજા ઉકેલવા જઈએ છીએ કે તરત વીંટી ખૂદાર નીકળી નીચે પડી !—લલ્લી ખેંચે તે લઈને તરત કહ્યું ‘ભાભી, આ વીંટી તો મ્હારી !’ કમુ ખેંચે મ્હને પણ એમજ લાગ્યું. કારણ એ વીંટી તો એમણે—મુંબઈ ગયા ત્યારે આણીતી. મેંકુ—‘લલ્લી ખેંચે હા, બા; એતો તમારા વાળીજ વીંટી !’ પછી લલ્લી ખેંચે જીને કહ્યું; જીને શરીરે ઠીક ન્હોતું તોપણ માંડમાંડ ઉઠ્યાં ! મ્હોટાં ભાભીને પૂછી જોવાનું લલ્લી ખેંચેને કહ્યું. પણ એતો ફેર કે મ્હને મ્હારા બાઈએ કરાવી આપી છે. નીચેયે ન ઉતર્યા ને બીજા એક અક્ષરે ન બોલ્યાં. કેમ લલ્લી ખેંચે, એમજ થયું તું ને ? ”

“ હા. ભાભી. ” લલિતા બોલી, “ કમુને પણ મ્હેં બધું કહી સંભળાવ્યું છે. ફેર કમુ, હવે કોનો વાંક ?—ભાભી—એ કહ્યું તે ત્હેં સાંભળ્યું ને ? ”

“ હા. હા. ત્હારું કહ્યું કોણ બોલું માને છે તે. પાછાં ન્હાનાં ભાભીયે ત્યાંજ હતાં ને. ” કમળાએ વિચારમાં ને વિચારમાં જવાળ દીધો, “ મ્હને તો એમ થાય છે કે એમના જેવાં સારા ઘરનાં ને ભણેલાં ગણેલાં આવું કરે ત્યારે બીજાનું તો—! ”

“ ત્હને ભણેલાં ગણેલાં સારાં લાગતાં હશે ! ” કચડાગીમાં મ્હોં મયડી લલિતા બોલી. ઉડી, “ એહ—એ રાંડો તો તજેની ઉતરડ ગગડાવે ! એમના કરતાં તો આપણે સારાં, બોળાં ને ભજભળિયાં ! જે આગ્યું તે કહી નાંખીએ. કેમ, જી, હું ખરું કહું છું ને ? ”

“ જોને બા. લલ્લી ! કમુને ત્યાં તો બધું સુધરેલું વાળું

થઈ ગયું છે, એટલે નહિં નહિં ત્હોયે થોડોયે એ બધાંના એપ એને લાગ્યા વગર રૂહે નહિં. પણ એને દુનિયાંદારીના અતુભવ હજી હવે લેવાના છે: તડકી છાંયડી જેવાની છે—એ જોશે ત્યારેજ ખખરો પડશે તો, કે કેટલી વીંશીએ સો થાય છે: ને ત્યારેજ ખાત્રી થશે કે ફલાણું આવું ને ઠીંકણું આવું! ” ભાગીરથીએ ધીમેથી ટચકા મારતાં કહ્યું.

“ પણ જી, એટલું તો ખરુંજને, કે સારા ધરનાં થઈને આવું કામ કરે ત્યારે—” કમળાએ ભાગીરથી તરફ જોઈ પૂછ્યું.

“ મૂર્છા એ રાંડો સારા ધરની—જોઈ ન હોય તો ? ” ભાગીરથી જરા ચ્હીડાઈને બોલી ઉઠી: “ હેં, કમુ, પૈસો તો દેડનાયે ધરમાં હશે માટે એ પણ કળવાન થયો કે ? જોને બા, ધનલખમીના બાપના ધરમાં તો—એંહ, અંનને ને દાંતને વેર હતું અને વિધાનંદના દાદા તો રસોઈની ડાઘ ફરવવાનો ધંધો કરતાંતા ! નાતમાં ખરા કળિયા તો આપણે, ગવરીશં-કરવાળા, જાનીને તરવાડીના ધરનાં—અને ત્હારાં મોસાળિયાં: એટલાં તો ખરાં. મ્હોટા જગનં ને નાતમેળા થયેલા તે એમને ઘેર, ને સમારંભ પણ થયેલા, બાકી બીજાં બધાં તો લઈ પડેલાં ! વિધાનંદ જરા તરા કમાતો થયો એટલે એનું ‘ધર ઉંચું થઈ ગયું ? ’ તિરસ્કાર કરતી હોય એમ મ્હોં મયડી, એાઈથી ‘પૂંકાર કરી ત્હોણે પોતાનું બાપણ બંધ કર્યું.

“ ને સારા ધરનાં હોય તો,—કમુ, સાંભળ બાબી રૂહે તે—એવું કરે કે ? બણેલાં ગણેલાં બધાંયે એ તો—અમે તો, એમને ધરથી જાણીએ છીએ: ત્હારા જેવાંને છતરી જાય ! ” લલિતા બોલી.

“ શું હતું, બાબી ? ” કમળાએ ગુલાબને પૂછ્યું.

“ બા, જીવોને કમુ બહેન, ” ગુલામે કહ્યું; “ એ તો શખીનું વધન સોયે ગયું !—આતો મ્હં આજ્ઞા લલી બહેનને વાત કરી’તી: વાતમાં ને વાતમાં વાત નીકળી. ગઈ, બાકી મ્હારી બાએ તો સાચ નાજ કહી’તી કે કોઈને કાંઈ કહીશ નહિં. નકામો કલેશ થાય ને આપણા હાથમાં કાંઈ આવે નહિં. જેનું લાગ્યું, જે ભોગવશે !—એ તો એમ બન્યું કે કુલનકોરમાશીને ત્યાં થઈને મ્હારી બાને ત્યાં જતી’તી, ને એટલે મ્હડું છું તો બાંયણાના વચમાં, ઉમરા ઉપર, સિંદૂરવાળું લીંબુ વચમાં સોય ખોશેલી એવું, કાંઈ મૂકી ગયેલું ! મ્હેં તો તરત જૂમ પાડીને મ્હારી બાને એટલે બોલાવી: ને આડોશી પાડોશી બધાં જોતજોતામાં એકઠાં થઈ ગયાં. પૂછપરછ કરતાં કોઈકે કહ્યું કે એક કણુખીનો છોકરો એ મૂકીને ન્હાશી ગયો હશે. શાથી જે એને એટલા ઉપર મ્હડી, બારણું ઉઘાડ્યા વગર, ઉતરી ન્હાશી જતાં જોયાં તો. આમ વાત થાય છે ત્યાં આવ્ય કોઈ નહિં ને મ્હારી કુલી કાકી; ને એતો ત્યાં લગી ફેલાવા મંડી કે ‘ જનલખમી વગર ખીજા કોઈનું એ કામજ નહિં ’ ફૂલે કે ‘ એ રાંડો—માને દીકરી બનેને છુંદીએ એવી છે. એને છોકરું નહિં ને એ વાંઝણી રહી ત્હેમાં મ્હારી દીકરી શું કરે ? ’ આમ વાત થતી’તી એવામાં અધુરામાં પૂરું મ્હારા દાદા પણ આવી પહોંચ્યા ! એ તો લાકડી લઈને જતાં તાલ્લડવા વિધાનદમે ઘેર. મ્હેં એમને વારી રાખ્યા કે, ‘ દાદા, એમાં મારા જીવને નકામો કલેશ થશે, ને કરશે તે ભોગવશે આપણે શું ? ’—આ રાંડ છોકરી માનતી નથી ને ઉપરની ઉપર રહે છે; બાકી તે ફલાડાનું મ્હને તો એવું થઈ ગયું છે કે કાંઈ ફલાડો કાંઈનું કાંઈ-નવું જૂનું થવાનું છે ને મ્હારે નીચું જોવાનું છે ! ”

“ ભાભી, હવે ત્હમે આ વાત કહી એટલે જોજોને લ-
વગી કેવી ઉપરે જાય છે ? રાંડનો ટાંટિયોજ કાપી નાંખું. ”
લલિતા ખોટી ઉઠી; “તે દહાડેજ મ્હને કહ્યું હોતને તો બાપા ને
ભાઈ લગી હું એ વાત લઈ જાત. ”

“ પોછા બાપા ને ભાઈજ ત્હમોરે કહ્યું માને એવા છે
તો ! ” ભાંગીરથી બબડી. “ ભાઈને તો એ રાંડે કોણ જાણે
મુઝે કામણ કર્યું છે કે આગળનો એ ભાઈજ ન્હાય ! બાય-
ડીની હાથે હા, ને નાથે ના. એ ભાઈજ પોછા.....

“ ત્યારે હુઝે ક્યાં ભાઈની એશિયાળી છું જ ! ” લ-
લિતા હાથ લાંબો કરી વચમાં ખોટી ઉઠી. “ બાપા છે ત્યાં
લગી ભાઈ થાય છે કોણ ? હા !-જી, હું ત્હને સાફ કહું છું
કે આપણે કાંઈ ભાઈભાભીના હુંસા ખાઈ રહેવાનાં નથી !
એમનો પૈસો એમને ગંધાય ! ”

“ હજી પૈસો કમાય તો ખરા ! ત્હારે તો ખાસ્સું સારું
ખેશ છે-ત્હારે કોના હુંસા ખાવાના છે ? ત્હારા બાપા થણું
જીવો, પણ એ નહિં હોય ત્યારેયે તું કાંઈ ભાઈભોજાઈની
એશિયાળી નથી. ”

વાત આમની આંમ ફેટલાક વખત સુધી આમળા ખાતી
ખાતી આગળ વધી.

* * * *

૩. એક મૃદુ ચિત્ર:

મણિધરપ્રસાદ રજીસ્ટ્રેશન ખાતામાં લાંબા વખત સુધી
નોકરી કરી, પેન્શન લઈ હવે ઘેર ખેડા હતા. માણસ સારા
સ્વભાવના અને સમયને અનુસરીને ચાલનાર પરંતુ પ્રમાણિક

હોવાથી તેઓ બહુ પૈસા તો એકઠો કરી શક્યા નહોતાં, પણ
 ઇતખતમાં તથા શહેર સરકારમાં આબરૂ સારી મેળવવાને
 ભાગ્યશાળી થયા હતા. એમને બે પુત્ર, પ્રમોધચન્દ્ર અને ચ-
 ન્દ્રકાન્ત (જેને ઘરમાં ચન્દુ એ ટૂંકા નામથી ઓળખવામાં
 આવતો હતો) અને બે પુત્રીઓ લલિતા અને કમળા, મળી
 ચાર સંતાન હતાં. લલિતા સાસરે ગયા પછી થોડાજ વખ-
 તમાં વિધવા થયેલી હોવાથી ભાગીરથી-એમનાં પત્ની, તેને
 વૈ પ્રકારની છૂટ આપતાં અને તેને ધાર્યું કરવા દેતાં: આથી-
 રિણુમ એ આવ્યું કે, લલિતાને એનાં સાસરિયાં સાથે નહિં
 નવાથી એ પિયરજ રહેતી હતી. પ્રમોધચન્દ્રનું લગ્ન વિદ્ધ-
 ના, નીતિ અને હુશિયારી માટે આખા ગૂજરાતમાં જાણિતા
 ઈ ગયેલા ઉપ્યુગ્રી કસેક્ટર રાવબહાદુર વિદ્યાનન્દની પુત્રી
 સરસ્વતી સાથે થયેલું હતું અને તેને અત્યારસુધીમાં કાંઈ
 સંતતિ નહોતી; જોકે હાલ સરસ્વતીની મા ધનલક્ષ્મી તરફથી
 એમ ફહેવામાં આવતું હતું કે એને સીમન્ત છે અને ત્રણેક
 મહિના થયા છે પણ તે વાત એનાં સાસરિયાં ખરી માનતાં
 નહિં હતાં. ચન્દ્રકાન્તનું લગ્ન એક સાધારણ સ્થિતિના ઘરની
 કન્યા ગુલાબ સાથે થયું હતું અને તેને હાલ લવિંગી અને
 અરુણ બે બાલકો હયાત હતાં. કમળાને સુપ્રસિદ્ધ સુધારક વ-
 ડીયર અવન્ટિરામને ઘેર પરણાવી હતી. પ્રમોધચન્દ્રે, પોતાના
 પિતાના આગ્રહને વશ થઈ, એમ. એ.ની પરીક્ષા જિંએ નંબરે
 પાસ કર્યા પછી રેવન્યુખાતામાં નોકરી લીધી હતી જ્યાં
 હોને હાલ દર મહિને વીસ રૂપિયા મળતા હતા; પરંતુ મામ-
 લતદાર થવાને જરૂરની દરેક પરીક્ષા તેણે માન સાથે પાસ
 કરી દીધેલી હોવાથી હવે થોડા વખતમાં તેને સારી નોકરી
 મળવાનો સંભવ હતો. ચન્દ્રકાન્ત એટલો ચાત્રાક કે બુદ્ધિશા-
 ન નહોતો. બે ત્રણવાર મેટ્રિકુલેશનની પરીક્ષામાં નપાસ થયા

પછી લેણે હૃદયસ્પર્શ આસિસ્ટન્ટની પરીક્ષા માંડમાંડ પસાર કરી હતી અને હાલમાં થોડું થયાં સ્વતંત્ર ઇન્કાર તરીકે લેણે સહેરમાં દવાખાનું ઉઘાડ્યું હતું.

રાતે વાળુ વખતે મણિધરપ્રસાદ ઘેર આવ્યા અને દક્ષમાં જન્મવા બેઠા. ધરમાં રાંધવાનું કામ હમ્મેશાં સરસ્વતીને માથે રહેતું અને તે પ્રમાણે આજ પણ એજ રાંધતી હતી.—લાગ જોઈને ડાશીએ વાત ઉપાડી: ‘આમ બન્યું’તું’ ને ‘તેમ બન્યું’તું’—થી વાત શરૂ થઈ. મણિધરપ્રસાદ સાધારણ રીતે શાન્ત પ્રકૃતિના માણસ હોઈ, ઘણુંખરું ધરની બાંજગડમાં પડતા નહિં અને આવી ફરિયાદો ઘણીખરી વાર થયાં કરતી તેથી ખરેખરા કંટાળી ગયેલા હતા; જેથી તે ઉપર બીલકૂલ લક્ષ આપતા નહિં. પરંતુ દરરોજ માથા ઉપર ટક્ટકરો થયાં કરે તો કોઈક દિવસ પણ લેની અસર તો થાયજ. ઉપરાંત વળી આજ તો કમળાનું નામ પણ આ ફરિયાદમાં દાખલ કરવામાં આવ્યું હતું અને ‘કમુ પણ ફહેતી’તી કે હું બાપાને ફહેવાની છું કે આમ થાય તે સારું નહિં: એમાં તો ધરની શોભા ઘટે’—એ શબ્દોએ પણ જરાતરા અસર કરી, કારણ જો કે તેઓ મ્હોંયે કબૂલ કરતા નહોતા તોપણ એ જાણીતી વાત હતી કે કમળા એમની જહાજામાં જહાજી પુત્રી હતી.—બીજું એમના મનમાં ખાત્રી હતી કે કમળા અન્યાયથી વર્તે એવી નથી અને કંઈકવાર મ્હોટી બાંભીનાં એણે લીધેલાં ઉપરાણાંથી એ એમના મનમાં સાખીત થઈ ગયેલું હતું. એટલે આજ સઘળી દિશાઓમાંથી એમનું ઉપર દબાણ લાવવાનો પ્રયત્ન થતો હતો, તે સફળ થવાનો ખાસ સંભવ હતો એ નિર્વિવાદ હતું.

પવન જૂઠીજ દિશામાં અત્યારે વાતો હતો ન. લલિતા

અને ભાગીરથી એ શરિયાદ શરૂ કરી અને ગુલાબ બાબીનું નામ અંદર સાક્ષી તરીકે ભેળવવામાં આવ્યું. અને વીંટીની સાથે કામલુદ્દમલુની વાત પણ યુક્તિબંધ ભેળવવામાં આવી એટલે કાંઈ બાકીન રહ્યું નહિં ! સરસ્વતીએ વીંટી ચોરી લીધી; અને એણે તથા એની માએ અરજીના ઉપર કામલુ કરવા ગુલાબના આટલા ઉપર મંત્રેલું લીંબુ મૂકાવ્યું; ધનત્રક્ષ્મીએ પોતાને બંનેને અને મણિધરપ્રસાદને ગાળો દીધી; એનાં પિયરિયાંએ ધનકોર માશીને મ્હોંએ 'લક્ષીને બધું આપી દઇને દીકરાને બીજા મંગાવવાના છે' એમ કહ્યું; વગેરે, વગેરે,—અનેક વાતો કહી નાંખી. આ બધી નહિં તો ચોડીયે વાતો ખોટી નહિં હોય એમ ડોસાને લાગ્યા શિવાય રહ્યું નહિં. બીજું પોતાને ગાળો દીધી એ વળી વધારે લાગ્યું; અને વીંટીની વાત આટલા સાક્ષીપુરાવા સાથે થઈ તે તો ખરી હોવીજ નોંધએ એમ, એમનો અભિપ્રાય થયો. તેઓ જૂના જમાનાના ગૃહસ્થ હોઈ, પોતાનો દરજ્જો તથા 'લાજ મરજદના નિયમો પાળવા-પળાવવામાં આગ્રહી હતા; અને જોકે ધણુખરૂં ગૃહસંસારનાં તોફાનમાં તેઓ પડતા નહિં અને વખતે પડવાની વૃત્તિ થાય તોપણ હેમનું ત્યાં ઝાઝું ચલણ ન હોવાથી પોતે પોતાના બારમાંજ રહેતા; છતાં પણ, આજ એમનો મિજાજ હાથથી ગયો !

પ્રમોદચન્દ્રનું ધરમાં સારું માન હતું. અત્યાર સુધીમાં તે એક પણ પરીક્ષામાં નપાસ થયેલો નહિં હોવાથી તથા ન્હાન-પણથીજ દર વર્ષે હેણે ધણુખરૂં સારાં સારાં ધનામ અને સ્કોલરશિપો મેળવેલી હોવાથી, ખર્ચખૂટણમાં હેનો હાથ છૂટો હોઈ, તે હમ્મેશાં લગભગ સ્વતંત્ર જીવેજ રહેલો હતો. ઉપરાંત તે બધાં બાળકોમાં મ્હોટો અને કેટલાક વખત સુધી એકનો એક પુત્ર હતો; અને હેનો સ્વભાવ શાન્ત, મૃદુ, પ્રે-

માળ અને નિઃસ્વાર્થી હોવાથી તે બધાંને ધણોજ કામનો થઈ પડતો અને આથી પરિણામ એ આવ્યું કે પહેલેથીજ ધરમાં લેનો વક્કર બંધાતો ગયો; અને એક વખત એવો પણ હતો કે પ્રબોધભાઈ ફેલે તેજ થાય ! અન્તે લેતું લગ્ન થયું અને સરસ્વતી સાસરે રહેતી થઈ. લેની પણ પ્રકૃતિ લેવીજ બહાલસોઈ અને પરગણુ તથા કામગરી હતી; તેથી હવે ધરમાં સર્વની સાથે સારું રાખવાનો અને બધાંને ખુશી રાખવાનો પ્રયત્ન આ બંને જણાંએ-પતિપત્નીએ સાથેજ કરવા માંડ્યો. પરન્તુ અનેક-અનેક જૂદા જૂદા પ્રકારનાં કારણોને લીધે લેમાં તેઓ ધીમે ધીમે વધારે-વધારે નિષ્ફળ થવા લાગ્યાં અને અન્તે હમણાં હમણાંમાં સરસ્વતીની ઉપર લગભગ આખું ધર ખાસ દુશ્મનાવટ રાખતું થઈ ગયું હતું. ગમે તેમ હતું પણ અલાર સુધી પ્રબોધચન્દ્રને મહેયે આવી કાંઈ ખીના ઉઘાડી રીતે આવી નહોતી અને તેથી આજ આ પ્રમાણે લેણે સાંભળ્યું તે પ્રથમજ હોવાથી લેને અન્તઃકરણમાં અત્યંત વેદના થવા લાગી અને એનું ખાવું સઘળું રાખ થઈ ગયું ! ગુસ્સો ધણો ચઢેલો હતો છતાં શાન્ત દેખાવથી સઘળું સાંભળી લઈ, જમી ઉઠ્યા કે તરતજ મણિ-ધરપ્રસાદ એક પણ અક્ષર બોલ્યા શિવાય પોતાની ઓરડીમાં જઈને બેઠા; લેમને ક્રોધ તો બધાંના નેટલોજ ચઢ્યો હતો પણ એ ડાહ્યા હતા; તેથી મ્હોટા થયેલા પુત્રને બધાંના દેખતાં અને લેમાંયે લેની સ્ત્રી દેખતાં કાંઈપણ ફેલેવું એમને દુરસ્ત નહિં લાગવાથી, લેને પોતાની પાસે બોલાવ્યો અને મર્યાદામાં રહીને પણ સૂચક રીતે નેટલું ફેલવાનું એમને ઘટિત લાગ્યું તેટલું કહ્યું. ‘ આપણા ધરમાં આવું થાય તે સારું નહિ; ’ લેમારા ઉપરતો અમારો મુખ્ય આધાર છે ને લેમેજ કુટુંબમાં આવો કલેશ થતો અટકાવો નહિં તે ઠીક

નહિં; ત્હમારી જી ને ક્હો-લલીને ક્હો-ગમે ત્હેને ક્હો પણ આવું હવેથી થવું ન જોઇએ; વીંટીની તો કાંઇ વસાત નથી પણ આપણા કુટુંબની એમાં પ્રતિષ્ઠા ઓછી થઇ જાય; અમારાં તો હવે વળતાં પાણી છે અને અમે જાને તો એ દિવસના પરોણા જેવાં છીએ એટલે લલીની બધી સંભાળ ત્હમારે બધાંને માથે છે ને એ બાબતની હું તો બીલકૂલ કાળજી રાખતોજ ન્હોતો-તેજ મ્હારે આ બધું સાંભળવું પડે, ત્હમને આટલુંયે ક્હેવું પડે, એ મ્હને શરમ ભરેલું છે; અન્હુ તો બાળકને બેસમજ છે, એટલે હવે ધરનો ભાર તો ત્હમારે બધાંયે ઉપાડી લેવો જોઇએ, ત્હમારી જીને અને ખાસ કરીને લલીને જોમ બને તેમ ખુશીમાં રાખવાં જોઇએ; હજી ત્હમારે દુનિયાના તડકા છાંયા વેઠવાના છે અને આપણા ઘરની લાયકાત અને માઝા સધળાનો ત્હમારો ઉપર આધાર છે માટે આવું હવેથી ફરી કદિ પણ બનવું ન જોઇએ; 'ઇલાહિ જત જતની એળિયાની ગોળીઓ ડોસાએ ગોળે વીંટી વીંટીને ત્હેને ગળાવી.

પ્રમોદચન્દ્ર આ સર્વ સાંભળીજ રહ્યો; સ્હામા જવાબ દેવાની ત્હેની પ્રકૃતિ ન્હોતી અને ત્હેમાં વળી આજ કાંઇ પણ એ બોલે તો 'અર્થનો અર્થ' કરી લેવામાં આવે એમ ધારી, અંતે બાપણ પૂરું થયું એટલે તે ઉઠ્યો. પરન્તુ ઘરમાં ચાલતા ભાગવતનો ત્યાં સુધીમાં પણ પાર આવ્યો ન્હોતો !

* * * *

૪. પતિ પત્ની;

આજ ઘરમાં ત્રણ જણ ભૂખ્યાં રહ્યાં હતાં; ક્રોધના આવેશથી મણિપરપ્રસાદ, ખિતજીથી પ્રમોદચન્દ્ર, અને ગમ-

ગીનીથી સરસ્વતી. હેમાંયે પ્રબોધચન્દ્રને તો ખરું જોતાં ભૂખજ રહી નહોતી; બલ્કે આ કલેશ કંકાસની લ્હાણીમાંથી હેને તો કંઈક દિવસોના દિવસો સુધી પચી શકે નહિં હેવું મળી આવેલું હતું ! તે પોતાને સલા બેસવાને ત્રિજો માળે જઈ, શોકના આ વેગથી અત્યંત હૃદય કષ્ટ ભોગવતો ખાટ ઉપર પડ્યો. થોડીવાર થઈ એટલે આંસુથી ઉભરાતી આંખો લ્હોતી સરસ્વતી પણ ઉપર આવી; તે તો જમવા બેઠીજ નહોતી. જોકે આવા કંકાસના બનાવ હેને અસ્વાભાવિક નહોતા, સાસુ અને નણુંદ દરરોજ કાંઈને કાંઈ ખોડખાંપણ-કાંઈને કાંઈ વાંક (પછી ત્હારો નહિં તો ત્હારી માનો-ત્હારી માનો નહિં તો ત્હારાં પિયરિયાંના) ફહાડ્યાંજ કરતાં, તેથી હેને તો આવું સાંભળવાની ટેવ પડી ગઈ હતી. પણ આજ તો પતિ અને સસરા સમક્ષ-અને તે પણ ચોરી જેવો મં-બીર આરોપ !-એથી હેને બહુ લાગી આવ્યું હતું.

મેડીમાં પેસતાંજ પાસે એક કોચ પડ્યો હતો ત્હેના ઉપર હેણે પડતું નાંખ્યું અને ઉંધું માથું નાંખી રોવાનું શરૂ કર્યું. પ્રબોધચન્દ્ર વિચારમાં હતો તેથી હેણે સરસ્વતીને આવતી જોઈ નહોતી. થોડીવાર પછી હેણે કુસકાં સાંભળ્યાં અને પાછું જુવે તો હેને બેકાટ રોતી જોઈ. ધીમે રહીને તે ઉઠ્યો અને પત્ની પાસે ગયો. નિત્યની મૃદુ, શરમાળ, વિવેકી, અને છલો-છલ પ્રેમથી ઉભરાતા હૃદયવાળી સરસ્વતી ક્ષણભર આજ બદલાઈ ગઈ હતી; તેથી હેણે પતિનો હાથ તરછોડી નાંખ્યો અને જેમ જેમ હેને છાની રાખવાનો તે પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો તેમ તેમ તે વધારે વધારે રોવા લાગી. અન્તે પ્રબોધચન્દ્ર થાક્યો અને પાછો જઈને ખાટમાં પડ્યો.

આમને આમ અડધો કલાક ચાલ્યું ! પણ સરસ્વતી

રોતી રહી નહિ. અન્તે લેનું હૃદય દયાનાં મોજાંથી પાછું છવાઈ ગયું. તે ફરીથી લેની પાસે ગયો અને માંડમાંડ રોતી રાખી ‘ ના. ના. ’ કહેતી હતી તો પણ લેને ખેંચીને ખાટ આગળ લઈ આવી, પાસે બેસાડી.

“ આ બધું હતું શું ? આજ આટલું બધું શા માટે થયું તે તો કહે, ” લેણે પત્નીના શોકગ્રસ્ત મનને વાત-ચીતમાં દોરવા પ્રયત્ન કરતાં પૂછ્યું.

ઉત્તર દેવાને બદલે તે પત્નીએ પોતાના પતિના બમા ઉપર માથું નાંખી ફરીથી રોવા માંડ્યું. મહા પ્રયત્ને ખાળેલાં આંસુનું જોણુ પાછું પૂરપાટ ચાલવા લાગ્યું.

“ મહારા સમ, રુવે તો, ” પ્રબોધચન્દ્રે આગ્રહ કરતાં કહ્યું, “ આમ રોવાથી તું નકામી ત્હારી આંખોને નુકશાન કરીશ ને વિના કારણ માંદી પડીશ. ”

“ મૂઝ હું ! આંખો કુટતી હોય કે ખાટલે પડી મરી જતી હોઈ તોયે નિરાંત થાય : હું છૂડું, ત્હમે છૂટા થાઓ અને ધરમાંથી પાપ જાય. હુંજ બૂંડી છું ! આટલું બધું કરું-કારણ, વૈતરું કૂડું. એ બધું પાણીમાં; ને શરપાવ બાંધવાનાં તે તો આ ! મૂઝ હું ! મરી જતી હોઈ તો આ દુઃખમાંથી છૂડું ! ” આંખોમાંથી આંસુ પાછાં ચોધાર ચાલવા માંડ્યાં.

“ જો પાછી રૂવે છે કે ? ” પતિએ લેને છાતી સરસી દાખી આશ્વાસન આપતાં કહ્યું, “ મ્હને તું કહે તો ખરી કે હતું શું ? ”

“ લેમને કલેથી ત્હમે શું કરવાના હતા ? એ તો ત્હમે બધાંયે ઠીક છો-બધાંયે મહારા લેણીનાં તરસ્યાં છો, પણ હું નહિ હોઉંની સારેજ બખરોં પડશે તો ! ખેલી-કામમાં કાંઈ

અડ્યે દેતી નથી, -ત્હેને કોઈ એક અક્ષરે કહે છે ? ત્હમારાં બહેને ન કરે ને કોઈયે ન કરે, ને ધરતું બધુંયે કામ હુંજ કરું ! -પણ ત્હેનીયે મ્હારે ક્યાં ના છે ? એમ કરતાંયે જાપીને બેસવા દેતાં નથી. -ત્હેમાંયે મ્હારે માથે ચોરી મૂકી ? હું તો બસ અત્યારે ને અત્યારે મ્હારે ત્યાં જઈ લાઈને મોકલું છું કે ખરું કરાવો, એ વીંટી કોની હતી તે. એ બધી બીખારણોના જેવી મ્હને પણ જાણતાં હશે ! આ ત્હમે અને આ ત્હમારું ધર; હું તો જાઉં છું મ્હારે પિયર. ને ભાઈ આવીને બાપાની ખાત્રી કરી આપશે ત્યારેજ હું આ ધરમાં પગ મૂકીશ. હું એકલીજ મનૂરણ અને રાંધનારીની પેઠે ધંધો કરીશ ને બીજાં બધાં પગ ઉપર પગ ચઢાવીને બેસી રહી હુકમ કરશે ને ખોટાં ખોટાં આજ ચઢાવશે ? ધર્યું રહ્યું એ સાસરું ને ધર્યું રહ્યું એ ધર ! ત્હમે ત્હમારે એ બધાંનાં પગરખાં સાફ કરજો ને બધાંનું કહ્યું સારું લાગતું હોય તો મધ મૂકીને ચાટજો ! હું તો મ્હારે-હવે એક મિનિટ પણ અહિં રહેવાની નથી. ” સરસ્વતી રોતી રોતી, ગુસ્સામાંને ગુસ્સામાં ઉભી થઈ.

“ જ્ઞાત્રી, જ્ઞાત્રી ! આ શું ? ” કોઈપણ દિવસ નહિં સાંભળેલા શબ્દો પત્નીનાં મ્હોંમાંથી નીકળતા જોઈ પ્રમોદચન્દ્ર જોત્રી ઉઠ્યો અને ત્હેનો હાથ પકડી પાછી ખાટ ઉપર બેસાડી. “ જ્ઞાત્રી ! આતું જોત્રાય ? હોય, મૂર્ખ માણસો હોય તે ગમે તેમ જોત્રે; એમને જોત્રતું હોય તો ભલે જોત્રે. હું ત્હને કહું ત્યારે ખરું. ખરું કરાવવું એનો અર્થ એ કે એ બાબત શક પણ પડ્યો છે; પરંતુ મ્હને ત્હારા ઉપર શક પડે ? ત્હારા ઉપરન-ભલે એમને એ વીંટી રાખવી હોય તો રાખી લે. હવે તું એ વાત સંભારીશજ નહિં. એવી દસ વીંટીઓ હું ત્હને કરાવી આપીશ. જો, તું ડાહી થઈને આતું ત્હારાથી જોત્રાય ?—ગાંડી ! ”

“ બહે અમે ગાંડાં રહ્યાં, ” આંસુ લ્હોતી સરસ્વતીજરા શાન્ત થઈ બોલી, “ આ બધાં તહમારાં ડહ્યાં છે એવાં અમે નથી એજ સારું છે: નહિં તો ખખર પડત. ” પોતાનાથી ગુસ્સામાં પતિને ફહેવાઈ ગયેલા શબ્દો યાદ આવતાં તે જરા શાન્ત થઈ અને મનમાં શરમાતી-દિલગીર થતી હોય એમ જણાવા લાગ્યું.

“ આમ ગુસ્સે થવાય ? તે દિવસ તહે શું કબૂલ કર્યું હતું ? ” પતિએ તહેને માથે હાથ ફેરવતાં કહ્યું, “ રોજું નહિ, ગુસ્સે થવું નહિં, અને બીજું—શું ? ” જાણે ભૂલી ગયો હોયની એમ ડોળ કરતાં હસતે મ્હોંયે પ્રબોધચન્દ્રે પૂછ્યું.

“ એમતો તહે કાંઈ ભૂલો એવા નથી: હ્યોને હું કહું, ‘ ખુશીમાં રહેવું, ’ એજ કે બીજું ?—તે બધું અમારે ક્યાં ના કબૂલ છે ? પણ આજતો, વ્હાલા ! જરા ભૂલી જવાય એવું નહોતું ? ” શરમાતે ચહેરે-સ્થેજ હસતે મ્હોંયે તે પતિની સાથે પ્રેમભર્યાં નયન મેળવતી બોલી.

ઉઘાડી બારીમાંથી સ્મિત ભરી ચન્દા ‘દૂધ જેવી ઉજળાં’ ચાંદનીનો અમી છંટકાવ કરી રહી હતી; અને શીતળ વાયુની મિઠી લહેરો શાન્તિનો સંગીત ભર્યો સુવાસ અંતરાત્માની જાડી જાડી કુંજોમાં ઉતારતી હતી. પ્રેમના પવિત્ર આનન્દને આ કુદરતનાં બાલકો દેવદૂતોએ સતેજ કર્યો: જેથી જગતના હળાહળ ઝેરની પીડા પણ ધડીભર વિસારે પડી.

* * * *

૫. સહવાર:

અરુણોદય પૂરો થયો નહિં હતો એવામાં સરસ્વતી જાગી ઉઠી. રૂઝિના ક્લેશ કંકાસ તો ક્યારનાયે સ્મરણમંદિરમાંથી

અદૃશ્ય થઇ ગયા હતા; પરંતુ તેની રહીસહી અસર-પોતાનાથી બોલાઇ ગયેલા શબ્દોની કડવી યાદદાસ્તી જે તેના મનને વ્યથા કર્યા કરતી હતી તે પણ હવે સહવારની પવિત્ર ઠંડકમાં લુપ્ત થઇ ગઇ. જગજગમાં પ્રસાદ પડી તેના વિચાર જે પ્રવૃત્તિના કિમ્બ્ધમાં મલીન થવા પામ્યા હતા, તે સર્વમાં નિર્દોષતા, વિશુદ્ધિ અને નિર્મળતાની દિવ્ય લહરિઓએ વિસ્મૃતિનું અમૃત રેલાવી, તેના પતિભક્ત હૃદયના ઉન્નત સંસ્કારને પાછા સજીવન બનાવી દીધા.

પ્રમોદચન્દ્ર જનમૃત થયો ત્યારે તેને પોતાની હમ્મેશની મધુરી સરસ્વતીમાં પણ આજ કાંઇ વધારે સારો ફેરફાર જણાયો. તે ઉભો થવા જાય છે એવામાં તો પત્ની તેને પગે પડી અને તેના બોળામાં માથું મૂકી, પોતાના રાત્રિના અપરાધને માટે ક્ષમા માગવા માંડી. “ ઓ મહારા બહાણા ! મ્હને મહારો રાતનો ગુસ્સો માફ કરો; મ્હને બધું તો સાંભરતું નથી પણ જે સ્હેજસાજ યાદ છે તે ઉપરથી મનમાં એમ થઇ આવે છે કે એવું મહારાથી બોલાયું કેમ ? ને તે પણ ત્હમને ?—એ બોલતાં પ્હેલાં જીભ કેમ ન કપાઇ ગઇ !—બહાણા ! મહારો આટલો વાંક માફ કરો; મહારા સમ, ન માફ કરો તો. ”

પ્રમોદચન્દ્રે માંડમાંડ તેનું માથું ઉંચું કર્યું. સરસ્વતીની આંખમાં આંસુ ઉભરાવા માંડ્યાં હતાં. તેના અન્તઃકરણમાં પોતાની પત્નીના હૃદયની કોમળતાએ ઘણીજ અસર કરી. “ બહાણી ! જે પાછી રૂંચે છે કે ? રાતેજ ત્હને ન્હોતું કહ્યું કે મ્હં માફ કર્યું છે ? હવે ત્યાગ, શાન્ત થઇ જા; જ્યાં સુધી આંખમાં એક પણ આંસુ હશે અને મ્હં હસતું નહિ હોય ત્યાં સુધી હું ત્હારી સાથે બોલવાનોજ નથી. ” તેણે મ્હં મલકાવી કહ્યું.

સરસ્વતીએ ગવનના છેડાથી આંખમાંનાં આંસુ લોહી નાંખ્યાં અને મ્હોં જરા હસતું રાખી, તેના પગ આગળ આવીને બેઠી.

“ હજી અંતરમાંનો ઊંડો-ઊંડો ગુસ્સો ઓછો થયો જણાતો નથી, ” પ્રબોધચન્દ્ર હશીને બોલ્યો અને તેના હાથ પકડી પોતાની પાસે ખેંચીને બેસાડી. “ બહાલી, હું કપૂલ કંઈ છું કે ત્હને બધાં ઉપર ખોટું લાગ્યું હશે, ” તેણે કહ્યું. “ મ્હને પણ ખોટું લાગ્યા વગર રહ્યું હશે ?—ત્હારું આવું અનાહુતનું વાંકુ બોલે-આ પ્રમાણે ત્હારે માથે ખોટાં આળ મ્હંડાવે ને મ્હને ગુસ્સો આવ્યા વગર રહે ? પણ, બહાલી, હાલ એનો કાંઈ ઉપાય છે ? જેમને આપણાં પોતાનાં કહ્યાં તેમને પારકાં ગણતાં દિલ બહુ દુભાય છે. રાતે મ્હનેજ-હું સમજું તો-માપાએ કાંઈ ઓછું કહ્યું’તું ?—પણ શું કરવું ? હુંયે સાંભળીજ રહ્યોને ! ”

“ હું બહાલા ! ત્હમને પણ આ વખત ન મૂક્યા કે ? ” સરસ્વતીએ જરા સ્મિત હાસ્ય કરતાં પૂછ્યું, “ મ્હને તો, બહાલા, ત્હમે રાતે એ વિષેની ખીલફૂલ વાતજ ન્હોતી કરી ? ત્યારે હું એટલી જૂદીને ?—માપાએ શું કહ્યું’તું, બહાલા ? ”

“ એમાં જૂદાપણાની કાંઈ વાત નથી, ” પ્રબોધચન્દ્ર તેની સાથે મ્હોં મલકાવતાં બોલ્યો, “ એમાં મહત્વનું કાંઈ હતુંજ નહિં. ખીજું મ્હારું પણ હૃદય રાતે બહુ ખિન્ન થયું હતું, તેમાં વળી પાછું ત્હારું વ્યાખ્યાન મ્હારે સાંભળવું પડ્યું. ઓદિસમાં આખો દિવસ કામ કરીએ ને ઘેર આવીએ ત્યારે પાછો કંકાસ તો સામેને સામેજ, ને રાતે જમ્યા ન જમ્યા કરીને ઉપર આવીએ ત્યારે પાછાં ત્હમારાં રોદણાં અમારે સાંભળવાનાં ! ” તેનો મ્હેરો બેલતે બેલતે મ્હાન થઈ ગયો.

“ જુવો પાછાં ત્હમે દિલ્લીગીર થયા કે ? ” પત્નીએ કહ્યું, “ મહારા સમ એમાંથી કાંઈ જરાપણ મનમાં રાખો તો.—જહાન્ના! મહારા સમ જો, ત્હમારું મ્હોં હસતું ન કરો તો. હવેથી હું ત્હમે ફૂડેશો તેજ પ્રમાણે વર્તીશ. ચાલો અમે રાતે ગુસ્સે થયાં ત્હને માટે અમને સજ્જ કરો ! ”

મ્હેં કહ્યું ને, કે ત્હને માફ કર્યું; ચાલ હવે એ વાત જ ભૂલી જા. ” પ્રમોધચન્દ્રે જરા આગ્રહપૂર્વક કહ્યું. “ મહારે માટે દાતણ લાવ અને મ્હને પાણી આણી આપ. હવેથી એવું ન કરીશ. ”

“ ના. ના. ના. જહાન્ના ! મહારા સમ જો, મ્હને મહારા ગુનાને માટે સજ્જ ન કરો તો. ત્હમે ફૂડો તે કરું. પણ મહારો વાંક થયો છે ત્હની સજ્જ કરો ત્યાર પછીજ અહિંથી ઉઠવા દેવાની. ” સરસ્વતી બોલી.

“ ત્હારે સજ્જ જ નોંધ્યો છે તો લે સજ્જ કરું. જો, મ્હેં ત્હને પેલી ત્રણ વાતો કમૂઝ કરાવી છે તેજ પ્રમાણે વર્તવું. ‘ રોવું નહિં,—ગુસ્સે ન થવું,—અને ખુશીમાં રહેવું. ’ તે ઉપરાંત ત્હને ખાસ શિક્ષા એટલી કરવાની કે ત્હારે આ બધાંય ધરનાં માણસોની સાથે ખેડવાંની પેઠેજ સારી રીતે રહેવું—ગદ કાઢતી વાત ભૂલી જવી—અને વીંટી પાછી માગવી નહિં. હું ત્હને નવી કરાવી આપીશ. ”

સરસ્વતીની મુખાકૃતિમાં સ્હેજ ફેર થયો, તે જોઈ તે ફરીથી બોલ્યો, “ હું તો ધારતોજ હતો કે તું નકામી સજ્જ માગી લે છે; અને હવે મ્હેં મહારો વિચાર ત્હને જણાવ્યો ત્યારે તું તે પ્રમાણે નહિં કરે તો મ્હને ખોટું લાગશે. ભલે, એ બધાંને માટે નહિં તો મહારે માટે ! આપણે બે જૂદાં છીએ ?—જો જૂદાં નથી તો પછી મહારી મરજી વિરુદ્ધ ચાલવાની ત્હારી વૃત્તિ પણ કેમ અર્થ ? ”

“ ના, બહાલા, ત્હમારા કહ્યા પ્રમાણે ચાલવાની હું ક્યાં ના કહું છું ?—અને મ્હને એવી વીંટીની જરાપણ દરકાર નથી—તેમ મ્હારે હવે તે જોઈતીયે નથી: પણ આતો એ બધાં મ્હારી સાથે કેવું રાખે છે ?—તે તો ત્હમે જુવો છો. મ્હારા મનમાં તો એમ છે કે ચન્દુભાઈને કહીને લાઈને ત્યાં તપાસ કરાવી બધાંની ખાત્રી કરી આપું કે એ વીંટી મ્હારી છે. એમાં કાંઈ ખોટું છે ? ગમે તેમ થાય તો પણ મ્હારે ખરું તો કરાવવું જ છે. ”

“ ખોટા ખરાનો અહિં સવાલ નથી, ” પ્રમોદચન્દ્રે જવાબ દીધો, “ ત્હારે મ્હારા શિવાય બીજા કોની ખાત્રી કરવાની છે ? રસિકભાઈ પડે આવીને ફેરો તોપણ એમનું કહ્યું આ લોકો હાલ માનવાનાં નથી; તો પછી નકામી માથાકૂટ અને જીવ ઉકાળો કરીને કાંઈ કામ ? ખરું કરાવવાથી પણ ફળ શું ?—માટે આટલી વાર મ્હારું કહ્યું માન; અને મ્હારા સોગન પાળીને મ્હં કહ્યું છે એજ પ્રમાણે ચાલ. મ્હારી તો એ મરજી છે, પછી ત્હારી જેવી ઇચ્છા ! ”

“ ના, બહાલા ! મ્હારા ઉપર એમ ખોટું લગાડવાનું નથી. ” સરસ્વતી તરત બોલી ઉઠી, “ જ્યોતે ત્હમે ફેરો છો એમ કરીશ પછી કાંઈ છે ? ત્હમારી મરજી તે મ્હારી પણ મરજી. ચાલો હવે ખુશી ચાલો. મ્હારા સમ, બહાલા ! ત્હમારા કહ્યા પ્રમાણેજ ચાલીશ. હવે મ્હને માફ કરો. ”

પ્રમોદચન્દ્રે હશીને લેને છાતી સરસી દાખી, અને લેના પ્રેમ ભર્યા મ્હં ઉપર હૃદયમાં છત્રકાંઈ જતી બહાણની ઉર્મિઓથી ચુંબન લઈ તે બોલ્યો, “ બહાલી ! એક વાત ત્હારે ખસસ યાદ રાખવાની છે—અને તે મ્હં ત્હને ઘણીવાર કહી પણ છે. કે, ‘ જીંદગીમાં ખરેખરું સુખ મેળવવાનો એક-

જ ઉપાય છે અને તે એ છે કે, આપણી આસપાસનાં મનુ-
ષ્યોને સુખી કરવાને પ્રયત્ન કરવો. ખીજાંઓને આપણે જેમ
જેમ વધારે સ્હાઈએ છીએ તેમ તેમ આપણે આત્મા વધારે
વધારે ઉન્નતિ પામી, પ્રેમમય થતો જાય છે; અને તેથીજ હું
ત્હને પણ મ્હારી સાથે ઉચ્ચ વૃત્તિઓમાં દોરવા પ્રયત્ન કરું
છું. દુનિયામાંથી દુઃખ તો દૂર થઈ શકવાનું નથી, અને તે
દરેક મનુષ્યને થોડું વધારે ભોગવવું તો પડવાનુંજ છે તો પ-
છી પોતાને માટે દુઃખી થઈએ ત્હેના કરતાં ખીજાંઓને માટે
દુઃખ ભોગવીએ તે ખરેખર વધારે સારું છે : પ્રેમ અને ધૈર્ય-
સ્હાવું અને સહેવું, એ તેથીજ ઉત્તમમાં ઉત્તમ આશ્રય
ગણાય છે, ' માટે બહાલી હવેથી તું આટલું તો ભૂલતી ન
હિંજ અને કદિ હું ભૂલ કરતો હોઉં તો ત્હારે જરૂર તે જ-
ણાવી મ્હને પણ સુધારવો. ”

પોતાના વિદ્વાન, આત્મસાગી, પ્રેમભક્ત પતિના આ
મિઠા શબ્દોએ તે પત્નીને પ્રીતિના અપૂર્વ બ્હેણમાં વહાવી,
અને ત્હેના શરીરને ગાઢ આલિંગન આપીને, તે જીવનની સુ-
વર્ણ ધટિકાના સ્વર્ગીય સુખનો અનુભવ કરતી ઉભીજ રહી.

પ્રકરણ ૨ જી. ઉત્તતિનાં આગળ પગલાં.

૧. સ્ત્રીઓ માટે હવાખાતું :

શ્રીમતી નિર્મળબાળા ઠાકુર એક અલૌકિક વીર રમણિ હતી. તેના પિતા દાકતર પ્રતાપચન્દ્રરાય ઠાકુર હિન્દના મુખ્ય સિદ્ધ વૈદ્યોમાં પણ માન પામતા હતા; અને સરકારે, તેમણે પેન્શન લીધા પછી, સી. આઇ. ઈ. નો માનવન્તો ખિતાબ તેમને આપી, તેમની વશદારી ભરેલી નોકરીની કદર યોગ્ય રીતે કરી હતી. હાલ તેઓ કાઠિયાવાડના એક મોટા રાજ્યમાં મુખ્ય દાકતરનું કામ કરતા હતા. નિર્મળબાળા ન્હાનપણથીજ-માતા રહિત થવાથી-પિતાની પાસે ઉછરી હતી, અને પ્રતાપચન્દ્રરાય જેવા બાલવત્સલ પિતા પાસે સર્વ પ્રકારની છૂટમાં મોટી થઇ હતી. તેને પોતાની માતૃભાષા બંગાળીનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન હતું, તે ઉપરાંત ગૂજરાતમાં તેણે પોતાનું સઘળું જીવન ગાળેલું હોવાથી ગૂજરાતી ભાષા પણ તેવીજ સારી રીતે તે જાણતી હતી. ઇંગ્રેજીમાં પણ તે પ્રવીણ થઇ હતી અને ગયે વર્ષે વૈદ્યકની છેલ્લી પરીક્ષા તેણે પસાર કરી હતી. બાધ્યાવસ્થામાં મળેલી છૂટના પ્રમાણમાં તેની જીંદગીના અભિલાષનો વિકાસ ખરેખર આશ્ચર્યકારકજ હતો. યૌવનમાં આવવા માંડ્યા પછી સ્વદેશી બહેનોની ઉત્તતિ માટે તે અત્યંત ઉત્સુક થઇ રહી હતી અને દાકતરની પરીક્ષા પસાર કર્યા પછી તેની સ્વાભાવિક સ્વદેશ પ્રેમ, સ્વાર્થત્યાગ અને પરાપકારભરી વૃત્તિઓ ઘણીજ ખીલી નીકળી હતી.

પ્રતાપચન્દ્રરાય હવે થોડા સમયમાં નોકરી મૂકી ઈ, પોતાનું જીવન વાનપ્રસ્થ અવસ્થામાં ગાળવાનું સંપૂર્ણ અને

દૃઢ નિશ્ચય ઉપર આવી પહોંચ્યા હતા. કાઠિયાવાડની પોલિટિકલ (ખટપટો ભરેલી) આબોહવા હેમને પ્રથમથીજ અપ્રિય હોવાથી, નોકરી મૂકી દીધા પછીના નિવાસસ્થાન તરીકે હેમણે ગૂજરાતના મધ્યસ્થાન અમદાવાદને પસંદ કર્યું હતું અને ત્યાં પ્રથમથીજ એક સારો સુસોભિત બંગલો બંધાવી રાખ્યો હતો. તેમ કરવાનું બીજું એક કારણ એ પણ હતું કે, ત્યાં હેમના કેટલાક ખાસ મિત્રો રહેતા હતા અને વધારામાં વળી હેમણે પુત્ર તરીકે ઉછેરેલા એક દૂરના સગાના—હાનપણથીજ માતા પિતા રહિત થયેલા—પુત્ર, નવીનચન્દ્રને ત્યાંની કૉલેજમાં નોકરી મળેલી હતી: આ સર્વ કારણોને લીધે દાકતરની પરીક્ષા પાસ કર્યા પછી નિર્ભય બાળાએ પણ અમદાવાદમાં રહીનેજ લોકોને ઉપયોગી થવાના ઠરાવ ઉપર આવી, શહેરના એક ઉજળા લતામાં સ્ત્રીઓ માટે દવાખાનું ઉઘાડ્યું હતું.

નવીનચન્દ્ર અને પ્રબોધચન્દ્ર હાઈસ્કૂલ અને કૉલેજમાં સાથે હતા અને એમ. એ. ની પરીક્ષા પણ હેમણે સાથેજ પસાર કરી હતી. તે બંને જણ કૉલેજના અભ્યાસમાં, એવા ખાસ પરિશ્રમમાં આવ્યા હતા કે ધણું ખર્ચ, તેઓ સાથેજ અભ્યાસ કરતા. હેમની વચ્ચે બંધાવા માંડેલી મિત્રતામાં સરખા સ્વભાવ અને એકજ પ્રકારની મનોવૃત્તિઓએ જોતજોતામાં વધારો કર્યો હતો, અને અન્તે તેઓ એક બીજના ખાસ મિત્ર થઈ રહ્યા હતા. પ્રબોધચન્દ્રને સરકારી નોકરીમાં દાખલ થવું પડ્યું અને નવીનચન્દ્રને કૉલેજમાં પ્રોફેસરની જગો મળી એટલે હાલમાં જોકે હેમને—એક બીજને મળવાનું ઓછું થયું હતું; તોપણ ‘ સમયવર્તી (જરૂર હોય હેના પ્રમાણમાં અને તેટલાજ વખત સુધીના) મિત્રો ’ ના જેવા તેઓ નહિં હોવાથી, હેમની મૈત્રિના ગાઢ સંબંધમાં દરરોજ ઘટાડાને અદલે વધારોજ થયાં કરતો હતો.

બંગલામાં નિર્મળબાળા અને નવીનચન્દ્ર હાલ એકલાં રહેતાં હતાં: પ્રતાપચન્દ્રરાય વાનપ્રસ્થ થવાનો ધણા વખતથી વિચાર કરતા હતા પરન્તુ ઠાકોર સાહેબના મપ્રેમ આગ્રહને માન આપી લેમનાથી હજી છૂટું થવાયું નહોતું. નિર્મળબાળાને પણ પોતાના રાન્યમાંજ સારી નોકરી આપવાનો કાર્યભારી મંડળ તરફથી વિચાર જણાવાયલો છતાં પણ, તેથી ઉલટું નોકરી મૂકી દેવાની વિરુદ્ધનાં આકર્ષણોમાં એક વધશે ધારી, તથા પોતાની એકની એક તનયાની લાગણીઓને સ્વતંત્ર હવામાંજ ખીલવા દેવી દુરસ્ત માની, લેમણે તે માગણી કબૂલ રાખી નહોતી. અને ખરેખર જો નિર્મળબાળાનો પોતાનો આગ્રહ દવાખાતું ફહાડવાનો નહોતો તો, લેમણે તો લેવો વિચાર પણ કદિ કર્યો નહોતો; કારણ પૈસાની બાબતમાં, -લેમની જીંદગીની કમાણીજ, લેમને સધળાંને ખરચાળ રીતે રહેતાં પણ બસ થાય, લેના કરતાં ઘણી વધારે હતી. બંગાળામાં કોઈ સગાં સંબંધી રહ્યાં નહિં હોવાથી તથા ગૂંજરાતમાંજ આખું જીવન ગાળેલું હોવાથી, લેમને આ તરફ રહેવાનું ઘણું અનુકૂળ અને મારક હતું, અને તેથીજ લેમણે અહિં રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. •

• નિર્મળબાળાએ દવાખાતું ફહાડયું; પૈસા કમાવાની સ્થેજ પણ દરકાર નહિં હોવાથી તથા પોતાના ધંધામાં પ્રવીણ હોવા ઉપરાંત, સ્વાભાવિક રીતે જાતે ધણી ઉદાર, મીલન-સાર અને માયાળુ હોવાથી થોડા વખતમાં તે ઠેકાણે ઠેકાણે પંકાવા લાગી. શહેરમાં સ્ત્રીઓ મારે સરકારી દવાખાતું તો હતું પરન્તુ એવાં ઔષધાલયોમાં દર્દીઓ કરતાં પોતાના ઉપરીઓની મેહેરબાની મેળવવાનો દાક્તરે વધારે પ્રયત્ન કરે છે, તેથી લેમની સારવાર તરફ ખીલકૂલ કાળજી રખાતી નથી; એવાં દવાખાનાં ધાર્યાના પ્રમાણમાં ઘણાં ઓછાં ઉપયોગી થઈ

પડે છે. અને તેથી ખાસ કરીને સ્ત્રીઓ માટેનાં ખાનગી દવાખાનાંની હમ્મેશાં જરૂર રહ્યાંજ કરે છે.

નિર્મળખાળા એક ઔપધાયક ક્ષણીનેજ બેશી ન રહી; ગરીબોને ત્યાં તે શી લીધા વગર જતી અને હેમની મશત દવા કરતી. અને શ્રીમન્તોને ત્યાંથી જેટલું મળતું તે બધું ગરીબ સ્ત્રીઓની સારવારમાં તથા સંભાળ માટે ખર્ચી નાંખતી. થોડા વખતમાં હેણે એક અનાથ બાલિકાશ્રમ (તંગીમાં આવી પડેલી વિધવાઓ તથા અનાથ બાળકીઓ અને નિરાધાર સ્ત્રીઓ માટેનું મકાન) ઉભું કરવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો અને પત્નીશાળા (પરણેલી સ્ત્રીઓ માટે નિશાળ) ઉઘાડવાની ઇચ્છા જણાવવા માંડી. આ ઉપરાંત સ્ત્રીકેળવણીને લગતા સઘળા સવાલો હેણે હાથમાં લીધા અને હેમાં પણ ઉત્સાહથી મહેનત કરવા લાગી.

પ્રતાપચન્દ્રરાય બ્રાહ્મધર્મી અને સંસાર સુધારક હતા. તેથી તે બાબતમાં પણ હેમની હૃદય વૃત્તિઓની સંજ્ઞા છાપ હેમની પાસે રહેલાં આ બંને બાલકો ઉપર પડી હતી. નવીનચન્દ્રે નોકરી લીધા પછી એક સુધારક મંડળની સ્થાપના કરી હતી, જેમાં સભાસદો દર અઠવાડિયે એકધાર ભાષણો અગર વ્યાખ્યાનો આપી, હિન્દુસ્થાનમાં સંસાર સુધારો પ્રવર્તાવવાનો હેમણે માથે લીધેલો ભગીરથ પ્રયત્ન સરળ કરવા ધારણા રાખતા હતા ! નવીનચન્દ્ર આ સર્વ ખામિઓથી અજ્ઞાત નહોતો; પરન્તુ ‘ ન મામા કરતાં કહેણો મામો સારો ’ એ કહેવતને અનુસરીને ખોતે સ્થાપેલું મંડળ તે ટકુમકુ ટકાવી રાખતો હતો. તે ઘણો આગ્રહી અને ખંતીલો હતો પરન્તુ જે પ્રજામાં-નર્મદાશંકર અને કરસનદાસ અને મહીપતરામ જેવા વીરનરોની જગો ઘણા લાંબા વખતથી ખાલી પડેલી તે ખાલીજ રહી છે. એવી મનોબળની શિથિલતા છે,

ત્યાં લેના જેવો પરદેશી એકલો ધણુંજ ઓછું કરી શકે એ સ્વાભાવિક હતું.

દેશકાળની સ્થિતિ આમ હતી એવામાં નિર્મળબાળા જે મુંબાઈ રહી અભ્યાસ કરતી હતી તે પાસે થઈ અમદાવાદમાં આવી. જે કામ પુરુષોના ઉપર ઘણો થોડોજ આધાર રાખે છે, જેમાં તેઓ બહાર-જાહેરમાં પણ ભાખણો કે વિવાદો શિવાય બીજું કંઈ ઓછુંજ કરી શકે છે, જેની અંદર ખાસ અન્નપુરોમાંથી થતા પ્રયત્નો વિના ક્ષણ પ્રાપ્તિની ઘણી નજીવીજ આશા રહે છે, -તે કામ લેણું તરત માથે લઈ લીધું: અને બેશક, સ્ત્રી તરીકે-પણિતા તરીકે-સ્ત્રીવૈધ તરીકે, લેમાં સર્વ રીતે તે યોગ્યજ હતી. લેણું ધીમે ધીમે, ઠેકાણે ઠેકાણે, સારાં સારાં કુટુંબોમાં જવા આવવાનો પરિચય વધારવા માંડ્યો; ગરીબ સ્ત્રીઓની સાથે સહવાસ કરવા માંડ્યો; અને દવાખાનાંઓમાં, અનાથાશ્રમોમાં, જ્યાં ત્યાં રોગીઓની સંભાળ માટે જઈ તથા પોતાની પાસેથી પણ પૈસા લેમની સગવડ માટે ખર્ચી, સર્વસ્થળે તે પ્રિય થઈ પડવા લાગી.

‘ મંદવાડની પથારી પાસે બેસી સારવાર કરવાના જેવું બીજું કંઈ પુણ્ય નથી, અનાથ માટે’ દયા ભાવ રાખવાના જેવું બીજું કંઈ મહાકાર્ય નથી, દુનિયાને ઉપયોગી થઈ પડવાના જેવો જીંદગી સારી રીતે ગાળવાનો બીજો કોઈ માર્ગ નથી, ‘-એવી એવી અનેક મિઠી મિઠી સુબોધક વાતો સાંભળનારનાં મનરંજન થાય એવી કથનીઓમાં બેળવી, તે જ્યાં જતી ત્યાં કરતી: અને લેણું પોતાનું જીવન, પિતાની પાસે અદળક પૈસો હોવા છતાં, દેશ સેવામાં લેણું અર્પણ કર્યું છે, એ વાતના સ્મરણથી આ સર્વને સખળ પુષ્ટિ મળતી. ટૂંકામાં, લેના આગમનનું એક ધણુંજ સારું ક્ષણ એ થયું કે, મ્હોટાં મ્હોટાં પૈસાવાળાં કુટુંબોમાં ધીમે ધીમે પોતાને માથેની જવા-

બધારી પ્રત્યે સ્ત્રી મંડળની બુદ્ધિનો ઉદય થતો ચાલ્યો અને શ્રોતાઓની ઇચ્છા અને વૃત્તિઓને અનુકૂળ પરંતુ ઉત્કર્ષક વિચાર લહરિઓ લેમનાં ચિત્તોમાં જાગૃત થવાથી કેટલેક સ્થળે તે ઘણી સારી રીતે પોતાના પ્રયત્નમાં સફળ થવા લાગી હતી. બાલ્યાવસ્થાથી મળેલું સંસ્કૃતનું સાફ જ્ઞાન તહેને આ કામમાં ઘણું ઉપયોગી થઈ પડ્યું અને શાસ્ત્રોમાંથી વાતો કરનાર તથા પોતાનાં જ પ્રિય પુસ્તકોમાંનાં દૃષ્ટાન્તો તથા શ્લોકો રજુ કરનાર આ બાલિકા જૂના વિચારનાં કુટુંબોમાં પણ સર્વદા સન્માન અને ઝેમ ભર્યો સત્કાર પામવા લાગી.

૨. સંસાર સુધારક મંડળ.

નવીનચન્દ્રે જે મંડળની સ્થાપના કરી તે પહેલાં બીજા લેવાજ પ્રકારની મંડળોએ અગર સમાજને શહેરમાં નહોતી એમ નહિં; ઘણીયે સ્થપાઈ હતી; પરંતુ તે સર્વ જન્મથીજ મરવાની આળસે જીવે એવી હોવાથી, અલ્પકાળ, નામનું આયુષ્ ભોગવી અન્તે અસ્તગ્રસ્ત થઈ ગઈ હતી. ગૂંજરાતીઓનો એક મહાગુણ તે સર્વમાં એક સરખો દેખાયાં કરતો હતો; પ્રારંભશૂરા; અને પછી આળસુ અને બેદરકાર; અને છેવટે બળહીન અને જીવનહીન !-એટલે આવા પ્રકારની નિરંતર રાખવાની એક સરખી જાગૃતિની ખામિના ભોગરૂપ તે સર્વ મંડળોએ અને સમાજને દૃષ્ટિગોચર થતી હતી. અને નવીનચન્દ્રવાળી સમાજ પણ તેમાં જો એક બે દક્ષિણી ગૃહસ્થો લેની સાથે આગ્રહથી ભાગ લેતા ન હોત તો ક્યારનીયે મૃત્યુશૈયા ઉપર સૂતી હોત !

આ મંડળનું મંડાણ અને લેની કાર્યભાર વ્યવસ્થા-અન્ય સર્વ લેવા પ્રકારની સંસ્થાઓની પેઠેજ-બીજકાળંધ અને કળકદાર હતાં. સરદાર બહાદુર દિનમણિલાલ ધનામદાર સી.

એસ. આઇ. ત્રેના પ્રમુખ હતા; મીલવાળા શેઠ શંકરદાસ લખપતી, રાવ સાહેબ દિનકરરાવ સખોડિનેટ જન, તથા સરકારી વકીલ અવન્ટિરામ, ઉપપ્રમુખ હતા; અને કેળવણી ખાતાવાળા જગન્નાથ દેવદત્ત જોશી. બી. એ. તથા નવીનચન્દ્ર સહમંત્રીઓ હતા. કમીશનર, કલેક્ટર અને ડિસ્ટ્રીક્ટ જન, ત્રેના મુરખી થયા હતા અને તેથી ત્રેની પ્રતિષ્ઠા બહુ સારી પડી ગઈ હતી. સભાસદોની સંખ્યા પણ ઠીક હતી અને ત્રેમાં શહેરના કેટલાક જાણિતા અને જહાર પડતા ગૃહસ્થો તથા યુવકો જોવામાં આવતા હતા. ‘ ગૌરીશંકર ગદ્ય ’ અને ‘ પાર્વતીશંકર પદ્ય ’ નો લેખક અને પ્રકાશક શ્રીયુત્તમ ગૌરીશંકર પાર્વતીશંકર, શીઘ્ર કવિ, પ્રખ્યાત બાહુતી ભાષણકાર ભીમશંકર શર્મા, રોજિંદા પત્રનો અધિપતિ ધામધૂમરામ વર્મા, તથા ઉછરતો વકીલ અને શહેરી નિ. ગરબડિયા, વગેરે અનેક નાગરિકો ત્રેમાં આગળ પડતો ભાગ લેવાનો ડોળ કરતા હતા; ઉપરાંત વળી યુકસેલર અને જનરલ એનન્ટ ગાંધીરામ સ્વાર્થીરામ, પરમહંસ રામાનન્દજી, શાસ્ત્રી વેદાન્તીરામ, અને દાકતર આખમાર પણ, ત્રેના સભાસદો સમક્ષ ભાષણની ભયંકર ગર્જનાઓ કરતા-તબ્રકાની ગોળીઓ બહેંચતા હતા !

જ્યાં બોલવામાંજ બધું શરત્વ સમાયલું છે, અને તે પ્રમાણે ચાલવ નું સ્થેજ ચિંતવન પણ નથી, ત્યાં ફત્તેહ ન મળે અને અભિલાષાઓ શલિભૂત ન થાય એમાં કાંઈ નવાઈ નથી. જે મંડળમાં દાખલ થવાનો હેતુ મ્હોટાઓની ખુશામત અથવા કાંઈ લાભ ફહાડી લેવાની વૃત્તિ અગર કોઈક દિવસ પણ તે ‘ શળદાયિકા ’ થઈ પડવાની આશિ, એજ હોય ત્યાં ઉત્સાહ અથવા આગ્રહ નજરે ન પડે તો ત્રેમાં આશ્ચર્ય પામવાનું નથી: આ સર્વ નાગરિકો ઉપરજ જે બધો આધાર રહે

હોત તોતો થોડો વખત પણ સુધારા—સમાજની જાંદગી ટકી શકત નહિ. પરંતુ હેમાં જે થોડા સ્વદેશ પ્રેમી, આત્મ સાગી વીરલા હતા હેમને લીધેજ હેનું ખરું ખંધારણ હતું અને હેમના ઉપરજ હેના જીવનની મહેચ્છાઓ ટકી રહી હતી. દિનકરરાવ, જગન્નાથ અને નવીનચન્દ્ર આવા પ્રકારના દેશભક્તો હતા. તે ઉપરાંત કૌલેજના કેટલાક યુવકો પણ હેમની સાથે ધણીજ ખંતથી મહેનત કર્યે જતા હતા. અને પ્ર બોધચન્દ્ર તથા થોડાક સરકારી નોકરિયાત યુવાનો પણ હેમાં પેલાનાથી બની શકતો ભાગ લેતા હતા. ધાર્યા કરતાં આ મંડળ બહુ મ્હોટું અને નકામા-નામના સભાસદોથી ઉભરાઇ જવાથી ધણું અવ્યવસ્થિત થઇ જવા પામ્યું હતું હેને માટે નવીનચન્દ્ર ધણીવાર દિલગીર થતો અને વખત આવ્યે હેને સાફ કરી, પવિત્ર કરવાની જરૂર છે એમ જણાવતો.

પરંતુ આવી આવી પણ એક સંસાર સુધારા સમાજ તો સ્થાપન થઇ ચૂકી હતી; અને નિર્મળબાળાએ દ્વાબાનું ઉઘાડ્યું તથા દેશોદયની યોજનાઓ હાથમાં લીધી તે વખત તે જીવતી તો હતીજ. તેથી કેટલીક બાબતમાં હેને બહુ સવડ થઇ ગઇ, અને જેમ જેમ તે પોતાની શુભેચ્છાઓમાં આગળ વધતી ગઇ તેમ તેમ-જેકે હેને વારંવાર અડચણો તો નડ્યાં કરતીજ હતી તોપણ-તે મંડળના કોઇ કોઇ સભાસદો ઉપર હેની સારી અસર થવા લાગી અને હેમનાં કુટુંબોમાં થવા માંડેલા ફેરફારને લીધે પણ જણાવા લાગ્યું કે કોઈ ઉદયબળનું ચક્ર પ્રવૃત્તિમાન તો છેજ.

૩ ચોગિની:

શહેર ખંઠારના દેવી મંદિરમાં થોડા દિવસથી મહાદેવી નામની એક સાધ્વી સ્ત્રીએ મુક્તમ. કર્યો હતો, જ્યાં તે દર-

રોજ સ્થવારમાં કથા-ભજન-કીર્તન કરતી હતી. એની કથા કહેવાની દબ એવી તો મનોહર હતી, હેનો કંઠ એવો મધુર હતો, હેની સમજવવાની રીત એવી સુંદર હતી, કે પહેલે દિવસથીજ તે મંદિર ન્યાં પ્રાતઃકાળની આરતી વખતે દસ પંદર મનુષ્યો પણ ભાગ્યેજ જોવામાં આવતાં, ત્યાં શ્રોતાઓની ભીડ થવા લાગી અને અદ્ય સમયમાં હેતું નામ શહેરમાં ઘેરે ઘેર જાણિતું થઈ ગયું.

મહાદેવી એક ગૂંજરાતી બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં જન્મ પામી, લગ્ન થયા પછી તરતજ આઠ વર્ષની કુમળી વયમાં બાળ વિધવા થઈ હતી. હેના પિતા હેને બે વર્ષની મૂકી મૃત્યુ પામેલા હોવાથી, હેની માતા હવે હેને પાસે આવેલા શ્રી શાન્તિદાસજીના આશ્રમમાં ગૃહપત્ની ભક્તિમૈયા પાસે લઈ જઈ રહી હતી અને તે પવિત્ર સ્થળમાંજ મહાદેવીના યૌવન વિકાસનો કઠિન સમય પસાર થયો હતો. તે સોળેક વર્ષની થઈ ત્યારે હેતું મૂળનામ મહાલક્ષ્મી હતું હેમાં સ્થેજ ફેરફાર કરીને મહાદેવી કરી હેને દિક્ષા આપવામાં આવી અને શ્રી શાન્તિદાસજીના નિવૃત્તિ નિવાસ આશ્રમમાં ભક્તિમૈયા સાથે કેટલોક વખત શાસ્ત્રાદિનાં આન્તર રૂઢસ્યોતું અધ્યયન કર્યા પછી, હેમની સાથે તે ભારતનાં સર્વ પુણ્યશીલ ધામોની યાત્રાએ જઈ આવી, જેમાં પણ અનેક મહાત્માઓ તથા સાધ્વીઓના સત્સંગથી હેનાં હૃદય તથા બુદ્ધિ, જ્ઞાન અને ભક્તિમાં સારી રીતે ખીલ્યાં. આ સમયે હેની માતા તો મ્યારનીયે ગૂંજરી ગયેલી હતી પરંતુ યાત્રાથી પાછાં આવ્યા પછી ધાટધાટનું પાણી લાગવાને લીધે-ભક્તિમૈયા પણ થોડોકાળ મંદવાડ ભોગવી પરલોકવાસી થયાં. આ સમયે નિવૃત્તિનિવાસ આશ્રમમાં હેમની ખોટ થોડે અંશે પણ પૂરી પાડી શકે. એવી મહાદેવી. શિવાય ખીજ કોઈ સાધ્વી નહિ

હોવાથી, બત્રીસ વર્ષની ન્હાની ઉમ્મરે આશ્રમના સ્ત્રી વિભાગની સંભાળ, શિક્ષણ આદિનું કામ હેને માથે આવી પડ્યું, અને તે હેણે એવી સારી રીતે બજાવ્યું કે હેના ગુરૂને પણ પોતાની શિષ્યાના અનુપમ આત્મબળ અને સામર્થ્યની યોગ્ય વખતમાં જ ખાતરી થઈ ગઈ.

શ્રી શાન્તિદાસજી પૂર્વાશ્રમમાં ઉત્તર હિન્દુસ્થાનના એક શ્રીમાન વણિકના એકના એક પુત્ર હતા. હેમણે યૌવનમાં અનેક ભાષાઓ અને શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન મેળવ્યા ઉપરાંત યુનિવર્સિટીની ધણી માનવન્તી ડિગ્રીઓ પણ મેળવેલી હતી. પચ્ચીસથી ત્રીસ વર્ષ સુધીનો સમય હેમણે ઇંગ્લેન્ડ જઈ અધ્યયન કરવામાં તથા દુનિયાના પ્રવાસમાં ગાળેલો હતો; અને આથી હેમની મનોવૃત્તિઓ અને વિચાર ધણા પ્રકૃષ્ટિત થયા હતા. ઘેર આવ્યા પછી હેમનું લગ્ન જે અભારસુધી હેમના આશ્રમે લીધે મુલતરી રાખવામાં આવેલું હતું તે એક સ્વમાતિની બાલિકા સાથે કરવામાં આવ્યું પરન્તુ એવામાં જ દેવ-યોગથી કોઈ એવો અકસ્માત થયો કે જેમાં હેમના પિતા અને માતા જોતજોતામાં મૃત્યુ વશ થયાં. મૂળથી જ દયાશીલ પ્રકૃતિ અને હેમાં આ પ્રમાણે અચાનક પોતાનાં આ બંને પ્રીતિપાત્ર જીવનો નાશ પામ્યાં, તે જોઈ હેમને અત્યંત દોષ થયો અને પરિણામે વિરાગ-તીવ્ર, ઉત્તમ વિરાગ થયો; હેમનાં પત્ની જે તે સમયે વિવાહિતા કન્યા રૂપે જ હતાં હેમના કામળ, પરન્તુ સંસ્કાર ભર્યા, અન્તાઃકરણ ઉપર પતિના યોગ્ય શબ્દોની ગાઢ અસર થઈ અને આ પ્રમાણે તે પતિપત્નીના વિચારનું સંમીલન થતાં, ધરતો સર્વ વ્યાપાર અને મિશ્કત પોતાના પાંચ સાત પેઢીથી આજ્યા આવતા નિમકહલાલ મુનીમ કુટુંબના મિત્રને સોંપી, તે બંને સાથે જ યાત્રાએ નીકળી ગયાં. સારા ગુરૂનો સંગ તથા પૂર્વ પુણ્યનો ઉદય, એ બંને

મહાબળે ત્હેમની તરફથી પ્રવૃત્તિમાન હોવાથી, કેટલાક કાળ પછી એક પવિત્ર પરન્તુ એકાન્ત ધામમાં ત્હેમણે ' નિવૃત્તિનિવાસ ' એ નામનો આશ્રમ બાંધ્યો. જ્યાં સ્ત્રી અને પુરૂષો બંને જૂદાં રહી શકે એવી યોજના કરવામાં આવી; અને ત્યાં દુઃખ સ્ત્રીપુરૂષોને શાન્ત કરવાનું, સાધુ-જનો ઉપર પરમાર્થ કરવાનું, અને સર્વ શિષ્યમંડળનો ઉત્કર્ષ થયાં કરે એમ પ્રયત્નો કરવાનું, ચાલુ થયું; પ્રસંગનીય રીતિ-ઓનું અનુકરણ કરવાથી, તેઓ ધાપે ધીમે પોતાની ઘણીખરી મહેચ્છાઓ પાર પાડવાને શક્તિમાન થયા હતા. મુનીમ અને ત્હેનું કુટુંબ ત્હેમના શિષ્યોમાં પ્રથમ હતાં અને જોકે તે અને ત્હેની સ્ત્રી હાલ નિવૃત્તિનિવાસમાં રહેતાં હતાં તોપણ ત્હેના બે પુત્રો ત્હેનું સઘળું કામકાજ ચલાવતા અને ઉપજનો સઘળો વધારો દરવર્ષે શ્રી શાન્તિદાસજીની ઇચ્છાઅનુસાર સત્કાર્યોમાં વપરાતો હતો.

આવા પુણ્યસ્થાનમાં મહાદેવી ઉંછરી, આવા સંસ્કારી મહાત્માની પ્રીતિનું સ્થાન થઈ; આવાં જગદંબા સ્વરૂપ ભક્તિમૈયાત્રી સેવામાં ન્હાનપણથીજ સુમર્પાઈ; અનેકશાસ્ત્રોનું સદ્ગુરુદ્વારા જ્ઞાન મેળવી શકી; ભારતોત્તરિનાં કંઈ કંઈ કલ્પનામંદિર ગુરુજીના શ્રીમુખે જન્મ પામેલાં ત્હેના પાયા હૃદયમાં ચણી શકી; આત્મોત્તરિના કઠિન માર્ગ માટે જરૂરની પવિત્રતા, પ્રીતિ, ભક્તિ, સહૃદયતા, દયા આદિ અનેક દિવ્ય-સત્વોની સાથે ત્હેના આત્મવિલાસ તન્મય થયા; આ સર્વનું પરિણામ એ આવ્યું કે, અનાથ સ્ત્રીઓનાં દુઃખી જીવનોમાં શાન્તિનું અમૃત રેડવાને તે ઉત્સુક થઈ ગઈ, અને અન્તે ભક્તિમૈયાના પરલોક ગમનને કેટલોક કાળ ગયા પછી ગુરુ-ની આજ્ઞા તે મેળવી શકી કે તરતજ, ભારતયાત્રા કરવાને

તે એકલીજ નીકળી પડી અને ફરતી ફરતી હાથમાં અમદા-
વાદમાં આવી પહોંચી હતી.

યોગિની મહાદેવીનું નામ થોડા સમયથી આખા હિન્દુ-
સ્થાનમાં પ્રસંશા પામવા લાગ્યું હતું; પોતે ધારતી હતી તેટલી
તે લોકોથી અજ્ઞાન નહોતી. મુનીમંદા પુત્રો આશ્રમના કોશા-
ધ્યક્ષ અને વ્યવસ્થાપક તરીકે તહેના અતિથિઓની ઘણીજ
સંભાળ રાખતા, અને જે આશ્રમવાસીઓ યાત્રા કરવા નીક-
ળતા હેમને સવડ કરી આપવાનું કામ હેમનું પોતાનું ગણાતું.
આથી સર્વ સ્થળે હેમણે જૂદા જૂદા પ્રકારની ગોઠવણો કરી
રાખેલી હતી. પરંતુ મહાદેવીનાં વ્યાખ્યાનો અને કથાકીર્તન
વર્તમાનપત્રો દ્વારા ક્યારનાંયે સુપ્રસિદ્ધ થયેલાં હતાં; આથી
તહેનાં આગમનની રાહ કેટલાક ધાર્મિક પુરુષો જોયાં કરતા
હતા અને તહેને માટે ઉતારાની ગોઠવણ દેવીમંદિરમાં કરનાર
પણ તેઓજ હતા.

મહાદેવીના આચાર વિચાર તહેના ઉચ્ચજીવનના હેતુઓને
સર્વ રીતે દીપાવે એવાજ હતા. તે પાછલી રાતે જગૃત થઈ
ઠંડા પાણીથી દરરોજ તારાસ્નાન કરતી, અને તે સમયથી
તે સહવારના આઠ વાગ્યા સુધી પૂજા અને નિત્યકર્મમાં રો-
કાતી. પછી કથા કરતી, જેમાં ભજનકીર્તન પણ ભળતાં
હોવાથી લગભગ એ કલાક સુધી તે કામ ચાલતું; કથા શ્રવણ
કરવા આવનાર સ્ત્રીપુરુષોને જવા આવવાની તથા ખેસવાની
ખાસ જૂદીજ વ્યવસ્થાની તહેના આગ્રહથી દરેક સ્થળે સંભાળ
રાખવામાં આવતી. સારથી એક વાગ્યા સુધીનો સમય તે
શાસ્ત્રોના અધ્યયન માટે અથવા સંતસમાગમ માટે રાખતી.
પછી તે ભોજન લેતી; આ ભોજનમાં બાજરીનો રોટલો અને
કોઈ પણ પ્રકારનું હલકામાં હલકું નરમ શાક અથવા દાળનું

પાણી તે શિવાય બીજું કંઈ તે ખાતી નહિ. ત્યારબાદ જે કોઈ હેની પાસે આવે હેને મળી, વાતચીત કરતી; અથવા કોઈનો આગ્રહ હોય તો હેને ત્યાં કથા કરવા જતી. પરંતુ આવી કથાઓ ખાસ સ્ત્રીઓને માટેજ કરવામાં આવતી. રાતે લગભગ બાર એક વાગ્યા સુધી તે પૂજા અને માળા કરવામાં રોકાતી અને પછી શયન કરતી, પરંતુ તે પણ એક કામળી જમીન ઉપર પાથરીનેજ.

આવા પ્રકારની જીંદગી ભોગવવા છતાં તે સર્વદા આનન્દમાંજ જોવામાં આવતી, અને કદિ પણ-ગમે હેતું કારણ હોય તો પણ-તે શાન્તિ, મધુરતા, અને વત્સલતાનો ત્યાગ કરતી નહિ. દુઃખી ભારતીય બાળાઓ,-અનાથ વિધવાઓ, પશુવત્ જીંદગી ગાળતી સ્ત્રીઓ, ત્રાસ પામીએ હેવાં કષ્ટનો હમ્મેશાં ભોગ થઈ પડતી યુવતીઓ,-તી સ્થિતિ કેવી રીતે સુધારવી, એ હેના મનોરમ્યના સર્વ તરંગોની ક્ષિતિજ હતી, અને હેનેજ માટે હેના આત્મબળે પોતાના ઉપર ઉપાડી લીધેલું, હેના હૃદયના વિચારનું સિન્ધુમન્યન નિરંતર થયાં કરતું હતું.

પ્રકરણ ૩ જી: પિયર.

૧. દિયરસોબાધ:

સરસ્વતી સ્થાંજે ખડકીમાં હીંચકા ઉપર બેઠી બેઠી ચોપડી વાંચતી હતી; આ હીંચકાની સામે એક મ્હોટી જાળી હતી, જેમાંથી ઓટલા ઉપર થઇ રસ્તામાં નજર પડતી હતી. એવામાં ખારણું ઉઘડ્યું અને બૂટ પાટલૂન ચશ્માં તથા દક્ષિણી પાંચડીનું ખોખું પહેરેલો એક યુવાન અંદર દાખલ થયો; તેણે ‘કાલર’ અને ‘નેકટાઇ’ ગળામાં લગાવી દીધેલાં હતાં અને ગજવામાંથી છાતીના ધબકારા માપવાની નળી બહાર નીકળતી હતી.

“ ઓહો ચન્દુભાઈ ! આવોને, ત્હમે અત્યારે ક્યાંથી બૂલા પડ્યા ? ” સરસ્વતી બોલી ઉઠી અને હીંચકો ખાલી કરી સામી જાળીમાં જઈને બેઠી; “ હમણાંના ત્હમે તો બહુ મોંઢા થયા છો, ભાઈ, બિલકૂલ ધરમાંયે જણાતા નથીને, ” તેણે મ્હોં મલકાવીને કહ્યું.

ચન્દ્રકાન્ત હીંચકા ઉપર બેઠો: “ ભાભી ! સાજું, ધરમાં રહેવા જેવુંયે ક્યાં રહ્યું છે તે ! હું તો ધણોખરો વખત કલ-અમાં અને દવાખાનામાંજ ગાજું છું. ડોશીનીએ બુદ્ધિ બગડી છે ને તેથી લલી જેમ ચ્હડાવે છે તેમ ચ્હડે છે ! જીવો કાલ રાતેજ; મ્હને તો એવો ગુસ્સો આવ્યોતો કે બધાંને કંઈ કંઈ સંભળાવું. સાળાંઓને બીજે કાંઈ ધંધોજ નથી. મ્હોટાભાઈ ને ડોસા બેઠાંતા ત્હમાં, નહિં તો.....” તે કપાળે તલ્લેયાં ચ્હડાવતો બેસ્યો.

સરસ્વતી હસી પડી. “ બાઈ, ત્હમે તો એવાને એવાજ રહ્યા ! ” ત્હણે કહ્યું, “ હોય, એ તો બોલે; જરા અકળામણુ આવી હશે. રાતે તો જરા મ્હને પણ ગુસ્સો આવ્યો’તો, હોં, પણ હવે તો કાંઈ નથી. બીજું તો કાંઈ નહિં પણ વીંટી...!” તે જરા ખિન્ન થઈ હોય તેમ બોલતી અચ્છી ગઈ.

“ ત્યારે તેજ ખુબી છે તો ! જાણે દુનિયામાં કાંઈ બીજી એવી ત્રણ રૂપૈડીની વીંટી મળે છે ? ” ત્હણે કહ્યું, “ જાણે બધાં લખેશરીનાં...હોયની, તેમ પાછાં ત્હમારા ઉપર ત્હની ચોરી મૂકી ! ને અરુણને ત્હમે મારી નાંખવા માગો છો ! ! ! સાળાં ચોર ! એ બધાંયને હું શું કહું ?-બહુ પાછી લાખ્ખો રૂપિયાની દોલત કે મ્હારાં રાજપાટ ત્હમારે લેવાં’તાં ખરાંને ! એ તો મ્હોટા બાઈજ એવા છે, હું હોઉંની તો-જેવા જેવું થઈ જાય. સાળાં કોઈને ઘરમાં કામ તો કરવું નહિં. મ્હને તો ફિકરજ એ હતી કે આજ સ્થવારે કોઈ રાંધવાડં નથી ! એકને તાવ મ્હડશે ને એક ઉધરશ આવશે-ને નહું લગભગ જૂઠું ! તાવ તો ત્હમને આવે છે, ને નહિં સંભાળોને તો, બાબી ! આગળ ઉપર પસ્તાશો. માટે જરૂર દવા કરો. મ્હારી નહિં તો મિસ ઠાકુરની. ત્હમારેને એજે તો સાઈ છે, ને એ ત્હમારાં બહું વખાણુ કરતી’તી. ” “ પણ બાઈ, હું ક્યાં ત્હમારીયે દવા પીવાની ના કહું છું ? ” તે મ્હોં મલકાવીને બોલી, “ ને ઘરમાં હોઈએ નાં સુધી કામ કર્યા વગર કાંઈ ચાલે ? ”

“ ઠીક ત્યારે,-કુટાત પીટાતાં પણ કામ કરજો ને બહુ માંદાં થાઓ ત્યારે જ્ઞંદુને સંભારજો ! મ્હારે શું ?-હું તો ખરેખર કહું છું; ને ત્રણ દિવસ ઉપર તો મ્હોં મ્હોટા બાઈને પણ કહ્યું’તું. જે બાબતમાં તો ત્હમે બંને જણ બહુ બેદરકાર રહો છો. ”

“ પણ જ્યારે ત્હમે આટલા બધા કાળજીવાળા છો, ત્યારે લવિંગીની આંખોનું કેમ કાંઈ કરતા નથી ? ત્હમે કોઈ ફાટાએ એના સામું જુવો છો ખરા ? ” સરસ્વતીએ પૂછ્યું.

“ જોઈએ તો બધુંય છીએ, ” ચન્દ્રકાન્તે જવાબ દીધો, “ પણ ભાભી, આખો દિવસ કાંઈ હું આંખમાં દવા પાડવાને ઘેર બેસી રહું ? હું દવા લાવું છું ને એક બે વાર પાડું છું. પણ પછી ?—કોઈને કાંઈ દરકાર નથી ને કાંઈ કહીએ તો ક-ડવા ધાય ! ”

ખુદ્ધા દિલના દિયરને આવી પોતાની ખાનગી બાબતો ઉઘાડી કરતો જોયો કે તરત સરસ્વતીએ વાત બદલી.

“ચન્દુભાઈ, મહેં સાંભળ્યું છે કે મહાદેવી ઘણી સારી કથા કરે છે ! “હા ભાભી,” ત્હેણે જવાબ દીધો, “ ઘણીજ સરસ. પેલો આર્યસમાજનો શ્રમો આગ્યો’તો, અને પેલો જ્ઞાનચારી—તે બંને ઠીક ફેલેતાતા: પણ આની આગળ તો એ કોઈ હીસાબમાંજ નહિં. આજ તો મિસ. ઠાકુર પણ એની પાસે જવાની છે. એ બાઈની ખુબી એટલીજ છે કે સર્વ ધર્મ ઉપર બધાં મનુષ્યોના અભિપ્રાય તરફ સમભાવ. નવીન-બાપુ ફેલેતાંતા કે મિસ. ઠાકુરને ઠીક બનશે; કારણ બંનેના સ્વભાવ લગભગ મળતા આવે છે.”

ચન્દ્રકાન્તે ધડિયાળ જોઈ અને તે બોલ્યો, “ભાભી, ત્યારે હું જાઉં છું.” તે ઉભો થયો.

“ આવજો, ભાઈ, ” ત્હેણે સ્મિતભર્યા મોંએ કહ્યું, અમથાજ આગ્યો’તા કે આ તરફ ગંધ કામ બામ હતું ?”

“ હ્યો, ત્યારે, જે કામે હું આગ્યો’તો, તે તો ભૂલીજ ગયો’તોને, ” તે બોલી ઉઠ્યો, “ ભાભી, રસિકભાઈ છે કે ?”

“ના ભાઈ, હમણાંજ બહાર ગયા. કાંઈ ખાસ કામ હતું?”

“ના. ના.—પણ હા; જરા જરૂર જેવું તો હતું સ્તો. ને હવે મ્હારે એક બે દર્દીઓને જોવા જવું છે એટલે મારાથી રહેવાય લેવું નથી. ત્હમે જરા એ આવે તા વાત કરી મૂકશો?—મ્હારે એમની સલાહ લેવી છે તેથી ખ્હાર નીકળે તો મ્હારે દવાખાને આવી જાય.”

“હા, પણ ત્હમारी પેઠે ખરોખર મ્હારાથી વખતે નહિં કહી શકાય ને ત્હમે પાછા મ્હારો વાંક ફાડાશો,” તે બોલી.

“ના. ના. બૂલ થાય એવું કાંઈ નથી: ત્હમે ત્હમारी મેળે આ કાગળો એમને આપજોને; અને ફેલેજો કે સ્થવારે એ મ્હને મળે, અગર હું એમને મળીશ.—એતો એમ છે, કે મ્હારે એક કેસમાં જીજ્ઞાની આપવા જવાનું છે, અને મ્હારે થોડા દિવસ ઉપર પેલા સાળા મ્યુનીસીપાલેટીના માણસ સાથે જરા ચક્રમક ઝરી'તી, ને તેથી એણે ઇન્સ્પેક્ટરને કહીને મ્હારા ઉપર ગંદકીની ફરિયાદ કરાવી છે. એમાં માલ તો કાંઈ નથી પણ ત્હોણે વકીલની સલાહ લઈને કામ કરવું સારું. હું જાઉં છું ત્યારે, ભાભી.” ચન્દ્રકાન્તે સરસ્વતીને કાગળોનું એક બંડલ આપ્યું અને જવાને બારણું ઉઘાડ્યું. “આવજો, ચન્દુભાઈ!” તે બોલી; અને પાછી હાથમાંની ચોપડી ઉઘાડી હાંચકા ઉપર બેસી, લેણે વાંચવાનું શરૂ કર્યું.

૨. વિધાનનંદનું કુટુંબ :

રાવ બહાદુર વિધાનનંદ કૃષ્ણાનંદ ડેપ્યુટી કલેક્ટર, પેન્શન લીધા પછી થોડોજ વખત જીવ્યા; લેમણે દેહ ત્યાગ કર્યો તે વખત લેમનો પુત્ર રસિકભાઈ બી. એ. એલ. એલ. બી. માં એને લેમનો જમાઈ પ્રમોધચન્દ્ર એમ. એ. માં તાબાના પાસ થયેલા હતા, એટલે જવા પ્રકારનું, સંતોષમાં લે-

મનું જીવન પસાર થયું હતું તહેવાજ પ્રકારનું, નિવૃત્તિમાં તહે-
મનું મૃત્યુ પણ થયું. ‘ કરણી તહેવી પાર ઉતરણી ’ એ લોક
વાક્ય તહેમની ખાખતમાં ઘણુંજ, અસરકારકરીતે, સાચું પડ્યું
હતું. તહેમનાં પત્ની ધનલક્ષ્મી શ્રદ્ધાળુ, દયાદાન તરફ વૃત્તિ-
વાળાં, સાદાં અને સહેલાં, એક માર્ગી તથા બહાલસોયાં હતાં.
પતિના સ્વર્ગવાસ પછી તેઓ પોતાનો ઘણોખરો વખત દેવ-
સેવામાંજ ગાળતાં હતાં.

રસિકભાઈ અને સરસ્વતી, એ બંનેને ન્હાનપણમાં

ધાનન્દે સારી કેળવણી ખાસ જાતે મહેનત લઈ આપી હતી.
તહેમની રમત ગમ્મતો-તહેમના બાલ વિચાર-તહેમની કોમ-
મનોવૃત્તિઓ અને લાગણીઓ બધાં આચાર એ સર્વ ઉપ-
જાતે લક્ષ રાખી, તહેમને ઉત્તમ માર્ગે વાળ્યા હતા. પોતે જ
ના જમાનાના, જૂના વિચારના, અને જૂની વૃત્તિ-પ્રવૃત્તિઓ
માં ઉછરેલા હોવા છતાં, તે જેમ જેમ મોટા દરજ્જે ચઢતા
ગયા, જેમ જેમ સાહેબલોકો અને વિદ્વાનોના પરિચયમાં વ-
ધારે વધારે આવતા ગયા, તેમ તેમ તહેમનાં મનશુદ્ધિ વિકાસ
પામતાં ગયાં અને જાતે ખંતીલા, આગ્રહી, અને ઉત્સાહી
હોવાથી જેટલું બાકી રહ્યું હતું તે તહેમણે પુસ્તકોદ્ધાર પણ
પ્રાપ્ત કરી લીધું. બાલકોને ઉછેરવા અને કેળવવાની ખાખતમાં,
વિધાનન્દે ઘણો વિચાર કર્યા પછી અમુક નિશ્ચય કરેલો હતો,
જે તહેમને જ્યારે વ્યવહારમાં મૂકવાનો વખત આવ્યો ત્યારે તે-
ઓ પાછા ન કર્યા. તહેમનું લગ્ન મોડું થયું હતું અને તેથી
જ્યારે રસિકભાઈ અને સરસ્વતી અભ્યાસ સર કરવાના વય-
નાં થયાં ત્યારે તહેમના પોતાના વિચાર ખાળકેળવણીની પદ્ધ-
તિની ખાખતમાં ક્યારનાયે દૃઢ થઈ ગયા હતા. ધર્મ, નીતિ
અને જ્ઞાન એ ત્રણે સાથેજ કેળવવાં જોઈએ; બુદ્ધિ કરતાં પણ
મનનો વિકાસ થાય એ વધારે અગત્યનું છે; ચોપડી હાથમાં

આપી અમુક પાઠ ગોખી ફહાડવાથી નહિં, પરન્તુ માતા પિ-
તા અને કુટુંબી જનમંડળમાંજ રાખી શિક્ષણ રીતિથી બાળ-
કોને અભ્યાસ કરાવવો જોઈએ; સારી સોખતની અસર થતાં
જેટલો વખત લાગે છે તેના કરતાં ખરાબ સોખતની અસર
ધણીજ બહેલી થઈ જાય છે, માટે તેનાથી શિક્ષકે ખાસ બહી-
તા રહેવું જોઈએ; અને બાલકો મુરબ્બીઓની સાથે મિત્રભાવ-
થી, છતાં મર્યાદામાં રહે, એવી હેમની હૃદયવૃત્તિઓ બંધા-
વી જોઈએ; આવી આવી અનેક વિચારશ્રેણીઓ જે પહેલાં
હેમના હૃદયતરંગોમાં ધૂમતી તે હેમણે પોતાનાંજ બાલકો
અને પત્નીને કેળવવામાં અજમાવી, અને જોકે હેમાં તેઓ
સંપૂર્ણ રીતે તો વિજય મેળવી શક્યા નહિં, -કારણ આપણા
હિન્દુસંસારમાં અનેક જીવનવ્યક્તિઓ જેનો સમાવેશ થ-
યેલો હોયછે તે આવા પ્રયત્નોની આડે આવ્યા વિના રહેતી નથી,
-તોપણ એટલું તો થયુંજ કે અન્ય અનેક ગૃહસંસારનાં તોફાન
હેમને સાંથી ધણાંખરાં અદૃશ્ય થયાં, અને આપણા લોકોમાં
કોઈ કોઈ ઠેકાણેજ ફક્ત જેવામાં આવતી જીવનશાન્તિ તેઓ
જેમ જેમ ઉતરતી અવસ્થામાં આવવા લાગ્યા તેમ તેમ ભો-
ગવતા થયા. અને બાળકોને હેમણે નહૂનપણથી ધર્મ ઉપર
શ્રદ્ધાશીલતા શીખવી હતી એટલુંજ નહિં પણ નવરાશનો
ધણાંખરો વખત તેઓ હેમને, તથા ધનલક્ષ્મી-જેમને પૂરું
લખી વાંચતાં પણ નહોતું આવડતું હેમને, -પાસે એસાડી ધર્મ-
શાસ્ત્રોની વાતો કરતા, હેમના બાલસંશય દૂર કરતા, આડી
અવળી પણ નીતિ અને બુદ્ધિની કેળવણીને આવશ્યક બીજ
અનેક વાર્તાઓ કહેતા, અને જ્યાં જતા ત્યાં જવાથી હેમને
લાભ થશે કે નહિં એ બાબત ઉપર ખાસ લક્ષ રાખતા. ર-
સિકભાઈ અને સરસ્વતીના ઉપર આથી શાળાની કેળવણી
તથા કુસંગતિના ગેરલાંબની ખુબ અસર થવા પામી નહિં.

ઉલટું નિશાળના શિક્ષણથી તેઓ-આવા પ્રકારની ગૃહકેળવણીના પ્રભાવે કદાચ ધર્મોધ થાત તે થતાં અટકી, સારાસાર જ્ઞેવાની-વિવેક બુદ્ધિ વાપરતાં શીખ્યાં; અને બાળકોની સોખ-તમાં, રક્ત ઘેરજ રહેવાથી ‘ઘરઘેલાં’ થઇ જાય છે તેવાં નહિં થતાં, બહારની દુનિયાંનો અનુભવ લેતાં થયાં. સંસ્કૃત ગુજરાતી અને ઇંગ્રેજી, થોડું વધારે પણ વિદ્યાનન્દે લેખને પોતાની પાસે રાખી શીખવ્યું હતું; અને તેમાંથી સરસ્વતીએ ઇંગ્રેજી તો જો કે લગભગ-મહાવરા વિના વિસારે મૂક્યું હતું તોપણ તે સંસ્કૃત અને ગુજરાતીમાં તો સારી પ્રવીણ થઇ હતી.

જાને બાળકોનાં લક્ષ્ય થયાં : સારો પતિ મેળવવાને સરસ્વતી જેટલી ભાગ્યશાળી થઇ હતી, તેટલોજ સારી પત્ની મેળવવાને રસિકભાઈ ભાગ્યશાળી થયો નહિં હતો, સુશીલા એક સાધારણ પાંચમી ચોપડી સુધી ભણેલી બાકા હતી; અને જો કે તેના સાસરે આવ્યા પછી રસિકભાઈએ ચોપડીઓ આપી તેનો અભ્યાસ વધારવાનો પ્રયત્ન તો કર્યો હતો, પરંતુ પોતે પોતાની અધ્યયન પ્રવૃત્તિમાં રાત દહાડો રોકાઇ રહેતો હોવાથી પત્નીને કેળવવા તરફ તે પુરતું લક્ષ આપી શક્યો નહોતો. પછી ધીમે ધીમે તેની તેવી વૃત્તિ પણ ઓછી ગઇ હતી, કારણ મૂળથીજ સુશીલાને ચોપડી વાંચવાનો ધણો જ કંટાળો હતો. તે પોતાના પિયરથી ઇર્ષ્યા, ફેલાપણ, ઇર, તામસી પ્રકૃતિ, મિજબાન, વગેરે અનેક દુર્ગુણ લેતી આવી હતી. અને તેથી,-ધનસક્ષમી ઘણાં શાન્ત, સમજી અને ભોળાં હતાં; સરસ્વતી ઘણી બહાલસોઇ, મધુર અને કામ કરી છૂટે એવી હતી; રસિકભાઈ બહુ નિષ્પાત્રસ, માયાળુ અને પત્ની-ભક્ત હતો; છતાં પણ-લેખના ઘરમાં પણ વખતે કંકાસનાં છમકલાં-કદિ કદિ કવેશની ઝાંખી-શ્યા વખરૂં રહેતાં નહિં.

પરંતુ વહુનો ધરમાં વક્કર પાડવો કે નહિં, તે ઘણું ખર્ચ
 -તે સાસરામાં નવીન હોય છે ત્યારે-સાસુ નણુદો વગેરે ઉપર ખાસ
 આધાર રાખે છે. વહુ ગમે તહેવી ખરાબ હોય તો પણ તેઓ
 પોતાનાં અન્તઃકરણની એક સરખી મધુરતાથી તહેના મન
 ઉપર થોડી વધારે પણ અસર કર્યા વગર રૂહેતાં નથી; અને
 તહેનાં પિયરિયાં તહેને ગમે તેટલી ચઢાવતાં હોય, આસપાસ-
 નાં આડોશીપાડોશી અને તહેની બહેનપણીઓની ગમે તહેવી
 ખોટી શિખામણુ તહેને મળ્યાં કરતી હોય તો પણ, જે પતિ
 એક સરખા આગ્રહ, ખંત, પ્રેમ, અને સમયવર્તીપણાથી
 પત્નીને સુધારવાનું કામ માથે લે છે, તો જરૂર તે પોતાના
 ધારેલા કાર્યમાં ઘણી વધારે પ્રત્તેહ મેળવ્યા વગર રૂહેતો નથી.
 તેથી ઉલટું, અમે કેટલીક જગોએ નજરોનજર જોયું છે કે
 ઘણી ડહી, વિવેકી, અને શાણી વહુઓ ફક્ત પતિની બેદર-
 કારી અને સાસુનણુદોના દોષને લીધેજ હીલીલી, જાતરખી,
 વિવેકહીન, બેતમા, અને સાસરે જવાનો કંટાળો ખાતી થઇ
 ગઇ છે ! અને આવા વર્તનનાં કડવાં ફળ પાછાં એજ સાસુ
 નણુદો અને એજ પતિને આખી જીંદગીભર અને ખાસ ક-
 રીને પાછલી અવસ્થામાં ભોગવવાં પડે છે, એ સત્યનો અતુ-
 ભવ કરતી વહુઓ જ્યારે પોતે સાસુ થાય છે ત્યારે ભૂલી
 જાય છે, એ વિચિત્રતા પણ અમારી નજરે પડ્યા વિના રહી
 નથી. ગમે તેમ હો પણ, એટલું તો નક્કિજ છે કે જેટલે
 અંશે બાળકોને સારાં કરવાને માટે માતાપિતા જવાબદાર
 છે, તેટલેજ, બધ્કે તેથી પણ વધારે અંશે વહુઓના ઉપર
 ખરાબ અસર કરવાને માટે ખાસ કરીને તહેમનાં સાસરિયાંજ
 જોખમદાર છે !

સુશીલામાં કેટલાક સારા ગુણુ પણ હતા. તે કામ કર-
 વામાં આગ્રહુ નહોતી. તે પોતાના પતિને પરમેશ્વર માનતી

હતી. અને તે માયાળુ, કોમળ અન્તઃકરણવાળી અને પોતાના
ધરની-પિયરની તેમ સાસરાની-આખરને માટે ટેક વાળી હતી.
આથી સાસુ, નણુંદ અને પતિની એક સરખી ભલામણ તથા
મિદાશની ધીમે ધીમે ત્હેના મન ઉપર છાપ પડવા લાગી હતી
અને જો કે કોઈ કોઈ વાર ત્હેમના ગૃહસંસારમાં કંકાસના
અમકારા તથા ક્લેશની ગાજવીજ થતી, તોપણ તે બહુ વખત
ટકતું ન્હોતું. સારી કે નઠારી પ્રકૃતિઓ બળવાન ત્યારેજ થાય
છે કે જ્યારે ત્હેમને પુષ્ટિ મળે; અહિં ક્લેશ કંકાસના હમકલાં
ઉપર શાન્તિ-વારિનો છંટકાવ થતો, અને પછી તેજ સ્થળે
થઈને પ્રીતિની-સમભાવની દૂધ ધારા વહન કરતી. એટલે પછી
સારું ફળ થયા વિના રહેજ કેમ ?

કુંડળ સ્નેહ.

“ બા, બાઈ હજી આવ્યા નહિં, ” સરસ્વતીએ ધનલ-
લક્ષ્મીને પૂછ્યું, “ હું તો હવે જઈ છું. ”

“ ઉતાવળ હોય તો જા; નહિં તો થોડીવારમાં તો એ
જરૂર આવશે. મ્હને ફ્હેતા ગયાંતા કે ખ્હેનને જવા ન દેશે.”
ધનલક્ષ્મીએ જવાબ દીધો.

એવામાં બારણું ઉઘડવાનો અવાજ સંભળાયો “અને
સુશીલા અંદર દાખલ થઈ. “ આ ભાભી આવ્યાં. ” સર-
સ્વતી બોલી, “ સારું થયું, ભાભી, નહિં તો હું જતી’તી.”

“ કેમ, ખ્હેન, ” સુશીલાએ પૂછ્યું, “ ત્હેમને તાવતું
કેમ છે ? ”

“ અરે એતો ક્યારનોયે હડી ગયો, ભાભી, ” ત્હેણે કહ્યું,
“ આપણું તો કશુંયે થયાતું નથી-રમા ક્યાં ગઈ ? ”

“ એ આજ મ્હારે સાં રહ્યાં છે. બા, મ્હા મૂક્યો છે ?
અસારે કોઈ વાળું કરવાતું નથી; ને ફ્હેતા ગયાંતા કે રાતે

મ્હાજ પીસ. ખ્હેન પાછાં જવાની ઉતાવળ કરશે. ” મુશીલા બોલી.

“ ના. બાબી, ” સરસ્વતીએ કહ્યું, “ અત્યારે માફ કરો, મ્હને નકામી વાર થશે ને મ્હારે ત્યાં વાળુનું મોડું થશે. ”

“ જા, બા, જા ત્યારે; ત્હમારા જીવને દુઃખ થાય એમ ન કરશો, ” ધનલક્ષ્મી બોલી ઉઠ્યાં, “ ખ્હેન, અત્યારે ત્હારે ઉતાવળ હોય તો જા, પણ કાલે બ્હેલી આવજો, હાં. ”

“ અરે, બા ! એમાં શી વાર થવાની છે તે ? નાં, ખ્હેન; મ્હા પીને જવાનું છે. અરે, ત્હમારે ત્યાં તો દસ વાગે થાય તો તો બ્હેલું : ત્યારે અત્યારથી ત્યાં જઈને કરવું છે શું ? ”

બારણું ખખડયું અને રસિકભાઈએ અંદર આવી બૂટ ફેલાડ્યાં. “ હ્યો આ ત્હમારા ભાઈ આવ્યા, ” મુશીલા બોલી, “ હવે જાઓ ત્હમારે જવું હોય તો ખુશીથી; ” તે મળકમાં બોલી, મ્હા મૂકવા ઉઠી.

“ ઓહો, ખ્હેન ! ત્હમે બેઠાં છો કે ? ” રસિકભાઈએ અંદર આવી પરસાળી ઉપરની એક ખુરશીપર બેસતાં કહ્યું, “ સો સો રૂપિયાની સરત, સાસરે જઈ જઈ કરતી હશે; ખરું કહેજો, બા. ” તે ખડખડાટ હસી પડ્યો.

“ ભાઈ, એતો સાસરિયાનાં કામ છે. ” ધનલક્ષ્મીએ કહ્યું, “ બીજું બધું રૂઢે પણ ત્યાંનું કામ કોઈ બીજું આવીને કરે ? ”

“ અરે ! માંડ માંડ આટલો વખતે રોકાયાં છે, ” મુશીલાએ જરા લાજ ફેલાડી, પરસાળમાં શગડી ઉપર મ્હાનું પાણી ઉકાળતી હતી ત્યાંથી, ધીમેથી પણ સંભળાય એવી રીતે હસતા હસતાં કહ્યું; “ નહિં તો ક્યારનાંયે જતાં રહ્યાં

હોત. બાને તો એકજ વાત—‘ જાઓ, બા. ’ કાંઈ દહાડો રહેવાનું મહેં એમને મહોંચેથી સાંભળ્યું નથી. ”

સરસ્વતીને રસિકભાઈ હશી પડ્યાં. “ એ તો ખરું, હો, ભાઈ, પણ બાને તો સ્વભાવજ એવો, જે રખેને કાંઈના જીવ-ને દુઃખ થતું ! ” સરસ્વતી બોલી.

“ બહેન આજ તો એક વધામણીની વાત લાગ્યો છું. પેલી ચોગિની વાતતો તહેં સાંભળી હશે. ”

“ હા. ભાઈ; આજ બપોરે બાએ એની બધી હકીકત મહને કરી હતી. એની કથા, ભાઈ, આપણાથી ન સંભળાય ? બા, તહમેને હું એક દહાડે એને ત્યાં તો જઈ આવી-એ ? ભાઈ, સિત્રામ નવરૂં હોય તે દિવસ રહેજો. ”

“ અરે, સાંભળતો ખરી; ” રસિકભાઈએ કહ્યું “બહેન, આવી ઉતાવળિયણ ક્યાંથી થઈ ?—પરમ દિવસ અવન્તિરામને ત્યાં કથા છે, રહાંજના ચારવાગે: ૧કત સ્ત્રીઓ માટેજ. તે હું આજ એમની પાસે જરા કામ હતું તે ગયો’ તો ત્યારે એમ-ને ત્યાંથી બધાંયે બહુ આગ્રહ કર્યો ને તહમને બધાંને મોકલવાનું કહ્યું; ને મહેં પણ હા પાડી છે. એ બાઈ કથા બહુ સારી રહે છે. કેમ, જઈશ ને ? ”

“ હા ભાઈ; બાને ભાભી જવાનાં હશે તો હુંયે જઈશ; પણ મહારું નક્કિ નહિં. હું કાલે કહીશ. ”

“ કેમ, સાસુજીની પરવાનગી જોઈશે ? ”

“ ના. ના. એમાં પરવાનગી શાની ? આતો વખતે કાંઈ કામકાજ હોય ને ઘેર રહેવાની જરૂર પડે, તેથી. ”

“ કામકાજ હોય તો એક દહાડો મોડું થશે, ” મુશી-લાએ મહાનો પ્યાલો દરેક જણ પાસે મૂકતાં કહ્યું, “ પણ બહેન જરૂર આવવાનો વિચાર તો રાખજોજ; તહમે નહિં આવો તો અમે પણ નહિં જઈએ. ”

“ બાબી, હું ધણું કરીને તો આવીશજ. આ મ્હાના પ્યાલા ત્હમે શું કામ લાવ્યાં ? મ્હને કહેવું તું ને; હું ન લાવત ? ત્હમે તો, ભાઈ સાહેબ, બહુ પાડીલાં છો ? ”

“ ના, ના, એમાં કરવું તું શું ? ” બાબીએ જવાબ દીધો. “ પાડીલાંતો ત્હમે છો, બહેન;—કે ‘ રખેને મ્હારું કોઈ જરાયે કામ કરી જતું ! ’ ”

“ ભાઈ, મ્હારા દિયર કાંઈ કામનાં કાગળિયાં આપી ગયા છે તે મ્હેં ટેબલ ઉપર મૂક્યાં છે, હોં,” સરસ્વતીએ કહ્યું; અને મ્હા પી, પાન સોપારી ખાઈ તે સાસરે ગઈ અને રસિકભાઈ પણ ઉપર જવાને ઉભો થયો.

“ બા, મ્હારે અત્યારે નથી જમવું ”

“ કેમ ભાઈ, ત્હમે દૂહાડે તો કાંઈ ખાધું નથી ને ? ” ધનલક્ષ્મીએ પૂછ્યું. “ મ્હને તો વહુએ કહ્યું ત્યારની શાળ પડી છે કે કાંઈ શરીરે ઠીક બીક નહિં હોય ! ”

“ ના, બા. શરીરે તો સાફ છે; પણ કાલે સ્થવારે જરા બેહુ જમવું છે. કોર્ટમાં બેહુ જવાનું છે. ” તે મ્હેડીએ મ્હડ્યો.

•

૪. ન્હાનું સરખું તણખલું !

રાતના આડેક વાગ્યા હતા, તે વખત એક આધેડવયની સ્ત્રી વિધાનન્દના ઘરમાં પેડી. સાસુવહુ બેઠાં હતાં. ધનલક્ષ્મી મંદિરના ઉમરા આગળ પાટલા ઉપર બેસી માળા કરતાં હતાં અને સુશીલા હીંચકા ઉપર બેડી બેડી સ્થવારને માટે શાક સમારતી હતી. “ આવો, ઘોળા બહેન ! અત્યારે ક્યાંથી બૂલાં પડ્યા ? ” તે બોલી.

“ મહે”કુ, માશીબાને મળતી જાડં; તે જરા આમ આવી. ” “ આવોને, હીંચકા ઉપર બેસો.”

“ ના, બા. હું તો અહિંજ બેસીશ.” ઘોળી ધનલક્ષ્મી પાસે જઈ બેઠી.

“ અલિ, હીંચકા ઉપર બેસને,” ધનલક્ષ્મીએ કહ્યું, “આમ બોય ઉપર શા સારૂ બેસાંછાં ?”

“ ના બા. કાંઈને પાસે બેસીએ તે ગમે ને કાંઈને ના ગમે,” તે બોલી, “ એ તે કાંઈ સરસતી દીડી ?”

“ આવોને ખેન, હીંચકા ઉપર; મહેં કી ફાડે એવું કાંઈ કહ્યું, તે આમ અમસ્તું ખોટું લગાડો છો ?” મુશીલા-એ પૂછ્યું.

“ વહુ, ત્હમે ખોટું લગાડશો નહિં, બેટા,” ધનલક્ષ્મી બોલી ઉઠી; “ એ તો છેજ એવી ફૂડાપાડી !”

“ ત્હમારાં ‘ વહુ-બેટા ’ સારાં ને અમે ફૂડાપાડાં !-છો રહ્યાં અમે જેવાં છીએ ત્હેવાં !-પણ ત્હમારાં લાડકવાયાં વહુને પૂછો તો ખરાં કે, ત્હમે પેલી રૂપાળીને મહેંયે શું શું કહી આવ્યાંતાં ? માશીબા, ત્હમે તો બહુ બોળિયાં છો ?-ડાહી ડાહી વાતો કરી એટલે વહુ બહુ સારી ! પણ એંહ, એ તો જે જાણે તેજ જાણે !”

“ ઘોળીબા, મહેં તો કાંઈ કહ્યું નથી; મહારા જીવના સમ ત્હમે ફહો ત્હેના સમ ખાકિ હા; ને હું તો કહું છું કે, મહારું ખોટું નામ દેતું હશે ત્હેના ભોગ !-હું શું કરું. લોકો તો ગમે ત્હેવી વાત ઉરાડશે. ઉઝટી મહનેજ રૂપાળીબા તો ફ-હેતી’તી કે ‘ અલિ, ઘોળી ધણુ’ખરું ત્હારે ઘેર જમે છે-તે શું ? મહે”કુ ‘ જમેસ્તો, પોતાનું પિયર છે. ’ જે ઘોળીખેન, આ આટલાવના ખીન્નું કાંઈ બોલીહોડતો-એના સમ ! પછી ખીજ વધારીને વાતો જે કરતું હેજ તે જાણે; ભોગ એમના !”

“એમ ભોગ ભોગ કરશે નહિં. જાણ્યુંને, સુશીલાવહુ ! આંખમાં આંસુ આણી ઘોળી ખોલી,” એ તો અમેય બધું-યે સમજાવે છીએ. માશીઆ કાંઈ ન ફેર ને બાધયે કાંઈ ન ફેર, હેમાં કાંઈ-મહારા ઉપર એટલાં ચાનાં તતડી જાઓ છો?—એમ ભોગ ભોગ કરશે નહિં. ભોગ હોય હેમના !”

“અલિ, અલિ ! ઘોળી ! આ શું ?—વહુ, બા, હમે હ-મણાં ખોલશે નહિં : હોય ખોલે, એને અત્યારે ઘેનજા આવી છે.” ધનલક્ષ્મી વચમાં ખોલ્યાં.

“એમની એમજ છકાવી મૂકી છે તો ! મહારી માશીનું ઘર છે ને ખાઈશ-ને લૂંટાવી દધશ. હેમાં ખીજાંને શું ? એમ મહારી જરાયે ખંડાર જઈને હવેથી વાત કરી જીવે તો !—હા. એ તો સરસતી સાથે ફાળ્યું છે,—હું તો જીભજ ખંડાર ખેંચી કહાડું ?” ઘોળી વધારે વધારે ગુસ્સે થતી ખોલી.

“ઘોળીબા, તમે વધારે ઓછું ખોલશે નહિં. હા, એવા કાંઈ હમારા છણકા લપકા હું ખાવાની નથી ! બધુંયે ખા-ઓ ને બધુંયે લૂંટાવી દોને, હેમાં મહારે શું ? કોઈ કોઈનું નશીબ કાંઈ કોઈએ વેચી ખાધું છે ?—હું મહારે ખોલી નથી, ચાલી નથી. ને મહારું ખોટું નામ દો છો ? હમને કહ્યું કોણે ?—હમે ફેરતાં હો તો રૂપાળીબાને ખોલાવીને અત્યારે ને અત્યારે હમારા દેખતાં પૂછી જોઈ : પછી કાંઈ છે ?—ને એ ફેર કે હું કશુંયે ખોલી છું તો પછી હમારું ખાસડું ને મહારે વાંસો ! પણ આમ અનાહૂતનું ફેરો છો ત્યારે રીસ મ્હડે છે. એને ખોલાવીને પૂછી જીવો.”

“પૂછ્યાં પૂછ્યાં એ તો !—પૂછીજ મૂક્યાં છે તો !” ઘોળી ખોલી. “માશીબા અત્યારે ખેડાં છે ને હમે આમ કરોછો ત્યારે એ નહિં હોય ત્યારે તો હમે શું શું નહિ કરો ?—હું ખોલી, તે પાછું રૂપાળીને પૂછી જોવું છે ? હું મર, કે મહારા

જીવના સમ, કે આ માશીબાને ગળે હાથ-જો એણે એમ ન કહ્યું હોય તો!”

“પણ ત્યારે એને બોલાવીને મ્હારા દેખતાં હું જે બોલી હોઈ તે કહેવડાવોને,” સુશીલા બોલી. “એટલે તરત ખરું કાણુ ને બોલું કાણુ તે જણાશે.”

“હા. બા, હા. અમે જૂઠાં, થયું? ત્હમે મ્હોટાં સતવાદીનાં પૂંછડી!-આ, એંહ...વહુ, એ તો આ બિચારાં માશીબા-ને, તે આવાં બલાં છે ને પરમેશ્વરનું માણસ છે, ત્હમાં આટલો છાક ત્હમનેયે સૂઝે છે. અમારા જેવાં કે સરસતીના જેવાં સાસરિયાં મળ્યાં હોતને તો પાંદડે પાણી પાત-પાંદડે! ને આ બધોયે ધમધમાટ ને તમતમાટ-ને ખરાં ખોટાં-બધુયે બૂલી જાત!”

“જો, જો, બા ઘોળી બ્હેન કાંઈ બોલે છે? પછી મ્હારો વાંક તો નીકળવાનોજ છે!-પણ કાંઈ હું એમની ઓશિયાળી નથી કે આમ મ્હારા ઉપર આટલા છણુકા-તરફેડા કરે ને હું સાંભળી રહું” સુશીલા રોતી રોતી બોલી.”

“માશીબા, જીવો ત્હમારી વહુ બોલે છે તે. હું ક્યાં કહું છું કે કાંઈ મ્હારું ઓશિયાળું છે-લ્યોને હવે ત્હમારે ઘેર આવે ત્હેનેજ સોગન છે. ચાલો ઉઠો, ધર્યું રહ્યું ત્હમારું ઘર! ત્હમારા જેવાં તો બહુયે દીકાં છે!” ઘોળી આંસુ ભરી આંખે ગુસ્સામા પોતાને સાસરે જવાને ઉભી થઈ.

“ત્યારે ત્હમારા જેવાંયે બહુ દીકાં છે, સમજ્યાંને: એમ કાંઈ મ્હારા ઉપર તકુકા કરવાના નથી.” સુશીલા આંસુ લ્હોતી બોલી, “આવશો, તો ત્હમારું ઘર છે, નહિ આવો તો મ્હારે માટે તો કાંઈ ઓછાંજ આવો છો?”

“વહુ, વહુ! ત્હમે ઉપર જાઓ, બા. એક અક્ષર બો-

લો તો મહારા સમ-માતાજીના સમ-ભાઈના સમ ! ” ધન-લક્ષ્મી ઉઠી, બંનેને શાન્ત પાડવાને પ્રયત્ન કરતાં બોલી; “ ને ઘોળા, તુંયે ડાહી થઈને આવું બોલે છે ? વહુને એવું ફેલવાય ?—એ નહાની છે તે નથી સમજતી પણ તુંયે આવડી મ્હોટી થઈને-ત્હારાં બધાં વરસ ક્યાં બાધ્યાં ?—ઘોળા, બા, ” વાંસે હાથ ફેરવતાં ધનલક્ષ્મીએ પૂછ્યું, “ ત્હારે શરીરે હીક નથી ? આવ્ય મ્હારી સાથે, આવ્ય હોંચકે બેશ. કાંઈએ કાંઈ કહ્યું છે—કે ત્હને કાંઈ થયું છે ?—જે બેટા, મ્હારે તો ત્હમે બંને સરખાં-મ્હારાથી ત્હમને કાંઈને કાંઈ ફેલવાવાનું હતું ? એ રાંડ રૂપાળી તો જૂડી છે: એના બોલવા ઉપર તે આટલો બધો કલેશ શો ? માટે બેયે જણ છાંનાં રહી જાઓ-મ્હારા સમ રવો તો ! ”

ધનલક્ષ્મીએ બંનેને માંડમાંડ છૂટાં પાડી છાંનાં રાખ્યાં; સુશીલાને સમજાવીને મ્હોડીએ મોકલી અને ઘોળાને પાસે લઈને હોંચકે બેસી, એનું ઉકળેલું મન શાન્ત થાય એમ ધીમે ધીમે વાતચીતમાં ત્હને ઉતારી.—થોડીવાર પછી ધનલક્ષ્મીએ જાતે ઉઠીને શગડી ઉપર દશમી કરી, અને પોતાને જમવાની વૃત્તિ નહિં હોવા છતાં, સુશીલાને નીચે બોલાવી, ત્હને તથા ઘોળાને—તે બંને ‘નાના’ ફેલતાં હતાં છતાં પણ ‘સમસગરા’ ખવડાવીને, ઘણોજ આગ્રહ કરી, પોતાની સાથે વાળુ કરવા બેસાડ્યાં: ગમે ત્હવો ગુસ્સો જમ્યા પછી શાન્ત થાય છે, અને ત્હમાં પણ ખાસ કરીને પ્રેમ, ધૈર્ય અને શાન્તિ જરૂર વાતાવરણમાં લાંબો વખત તો તે રહેવા પામતોજ નથી. ત્હણે જમતે જમતે અનેક મિઠ્ઠી વાતો ફેલાડી, પોતાના આગળના અનુભવ કહ્યા, ‘ફેલતા ફેલતી’માં વાતો ક્રેડી રીતે વધી જાય છે ત્હના દાખલા રજુ કર્યા, અને પોતાને જાતે એવી ભાંજગડોમાં કેટલું સહન કરવું મડ્યું હતું; એવી એવી અનેક

કથનીઓએ બંને જણને સંપૂર્ણ રીતે શાન્ત કર્યાં. ખેલાં એક બીજાની સામે પણ જોતાં નહોતાં તે જોવા માંડ્યું, રોપભરી આંખથી જોતાં હતાં તે રોપ ઉડી ગયો, બોત્તતાં નહોતાં તે બોત્તવા માંડ્યું; અને અન્તે જ્યારે ઘોળી વાળુ કર્યા પછી રાતે મોડી ઘેર જવાને ઉભી થઇ સારે—“ વહુ, બોટું ન લગાડશો : મહારા સમ ! મહને, બળ્યું, એવું બોલી જવાની ટેવ છે. મહને ગુસ્સો ચઢે છે ને, સારે હું ગાંડીજ થઇ જાઉં છું.” ત્હેના મ્હોંના એ શબ્દોએ અમૃતના છંટકાવ કરતાં પણ વધારે ઠંડક કરી.

“ ના. ના. ઘોળીબા, માફ તો મહારે માગવી જોઇએ,” હસતે મ્હોંયે શરમાતી શરમાતી સુશીલા બોલી; “ મહારોયે સ્વભાવ ક્યાં ઓછો આકળો છે ?—હું તો ઠાકોરજીની પાસે નાકલીંટીઓ તાણીને નિત એજ માગું છું કે ‘ બાના જેવો શાન્ત મહારો સ્વભાવ કરજો ! ’ પણ એ કાંઇ થાય છે ? બા તે બાજ છે : હું ઘણુંયે કરું છું પણ એમની પેડે નથીજ રહેવાતું. ”

“ ધીમે ધીમે ત્હમે તો મહારા કરતાંયે વધારે ડહાં ને સમજી થશો, “ ધનવલ્લભીએ કહ્યું, “ વહુ ! બા, હોય એતો, પ્રકર્તી છે, થઇ જાય ! હુંયે ઘણીયેવાર ગુસ્સે થઇ જાઉં છું.”

“ ના. બા. બાગસાહેબ, ” સુશીલા બોલી, “ ત્હમે એવું બોત્તશો નહિં. મ્હેં તો કદિયે ત્હમને ગુસ્સે થતાં દીઠંજ નથી.—કેમ ઘોળી બહેન, જશો ?—મહારા ઉપર બોટું ન લગાડશો, હોં !—રાત ગઇ છે તે જ્ઞાનસ લખીને માણસને લઇ જાઓને. ”

“ ના રે, ના. જ્ઞાનસ શું કરવું છે ? ખાસ્સી અજવાળી રાત છે ને. હું જાઉં છું, માફીબા. ”

“ આવજો, ઘોળીબા; મહારા ઉપર જરાયે માડું લગાડો તો મહારા સમ !-આવજો હોં ” મુશીલા ફરીથી બોલી ઉઠી.

“ આવજો ઘોળી ! ” ધનલક્ષ્મીએ કહ્યું “ જોયું, વહુ ! જો તહમે થોડીવારજ ન બોલ્યાં હોત તો કેવું સાંઝ થાત. જો, બેટા, સાસરિયાં તો બોલે, પણ આપણે જરા લોહીનો ઘૂંટડો ગળી જઈએ.-એમ લહડમલહડા કરવામાં આપણી ને આપણા ધરતી શોભા નહિં. બોડું ન લગાડશો : હું તો રહેજજ કહું છું હોં; વહુ ! ”

“ હંવે મહને એવું થઈ જાય છે કે હું બોલીજ શું કરવા ? બા, એમ કાંઈ જૂદાં થવાનું હતુ ? ઉને પાણીએ કાંઈ આગ લાગતી હશે ?-તારે હું ન બોલી હોત તો કેવું સાંઝ થાત ?-પણ બા, તહમે મહારા ઉપર માડું ન લગાડશો : હવેથી એવું હું કદિ નહિં કરું. હેં, બા ! તહમને મહારા ઉપર બોડું લાગ્યું છે ? ”

“ ના, વહુ, ” ધનલક્ષ્મીએ તહેને માથે અને વાંસે હાથ ફેરવતાં બોલ્યાં; તહમે ને સરસ્વતી-મહારે મન તો બંને સરખાંજ હો:-તહમારા ઉપર તે બોડું લાગે ? ”

વહુ પાછી મહેડીએ ગઈ અને સાસુ પોતાની માળા પાછી. હાથમાં લઈ હોંચકા ઉપર બેઠાં.

પ્રકરણ ૪ થું: બે સાધ્વી સ્ત્રીઓ.

૧. નિર્ભળખાળાને બંગલે:

સ્ત્રીઓની હાલત સુધારવાનાં સાધનો વિશે વાતચીત ચાલતી હતી. અવન્તિરામને ઘેર થયેલી હુરિકયાએ નિર્ભળખાળાના વિચારભુવનમાં નવીન નવીન તરંગ દાખલ કરી દીધા હતા; અને જૂના વિચારના સ્વદેશહિતચિંતકો તથા સુધારકોની હૃદયલહરિઓ ત્યાં રમવા લાગી હતી. જગૃતિ-પ્રવૃત્તિનો જોશ તેના આખા જીવનને સતેજ બનાવી તેની અન્તરકુંજમાં હિન્દોલા ખાધાં કરતો હતો. ઝળઝળિયું ઉડી જઈ, આત્મબળ નિર્ભળતામાં પ્રકાશતું હતું.

નવીનચન્દ્ર, જગન્નાથ, પ્રમોદચન્દ્ર અને રસિકભાઈ તથા નિર્ભળખાળા અને જગન્નાથનાં પત્ની ઇન્દિરાબાઈ, એક સુશોભિત અને સુંદર બંગલાના વિશાળ વચલા હોલમાં બેઠાં હતાં. મનોહર ચિત્રો, સુરમ્ય છબીઓ, ન્હાનાં મહોટાં મનોરંજક બાવલાં, કોચ, ખુરશીઓ, પુસ્તકોથી ભરેલાં કબાટો, અને એવી એવી કંઈક ચિત્તોકર્ષક વસ્તુઓથી મકાન ભરપૂર હતું: જ્યાં ત્યાં ચિત્રકારની પીંછી, કવિની કલમ, શિલ્પકારના ટાંકણાની રમણીય કૃતિઓના આનન્દન નમૂના નજરે પડતા હતા. રસિકભાઈ જે સાધારણ રીતે સુધારકોના પક્ષમાં બળતો નહિં હતો તેને પણ આજ નવીનચન્દ્ર પોતાને ત્યાં બોલાવી શક્યો હતો.

“ મહારાં ફહેવું એમ નથી કે સ્ત્રીઓને કેળવણીની જરૂર નથી, ” રસિકભાઈએ કહ્યું, “ મહારા ફહેવાનો એમ અનર્થ કરવાનો નથી-પણ, મિ. જોશી, મહેં તો એટલુંજ

કહ્યું કે કેળવણી ધણીજ અપૂર્ણ સ્થિતિમાં છે, અપકવ છે, અને ત્હેની અમારી બાળકીઓ ઉપર ખરાબ અસર થાય છે. આ વાત ખીલકૂલ ખોટી નથી; હું તે સાબીત કરી આપવા તૈયાર છું. ”

“ નહિં, નહિં, રસિકભાઈ ! ” જગન્નાથ બોલ્યો; “ હું ત્હમારા કહેવાનો જૂદો અર્થ લેતોજ નથી. હું માત્ર એટલુંજ પુછું છું કે ત્હમારા સિદ્ધાન્તનું પરિણામ શું ?—સ્ત્રીકેળવણીનો થટાડો ! ” તે ખડખડાટ હસી પડ્યો.

“ ત્હમને ગમે તેમ અર્થ કરોને, ” રસિકભાઈએ ફરીથી કહ્યું; “ સત્ય છે તેજ ગ્રાહ્ય છે. સ્ત્રીકેળવણીની હાત્રની પદ્ધતિ પસંદ કરવા યોગ્ય નથી, અને હું શું, પણ ત્હમને ત્હમારા સુધારાવાળા પણ એમજ કહેશે તો કેમ ? ”

“ ત્યારે ત્હમે એમ કહેવા માગો છો, ” નવીનચન્દ્રે પૂછ્યું, “ કે બાળા અને ઇન્દિરા એવી નિર્માલ્ય, બળહીન કેળવણીનાં ફળ છે ? ”

“ નવીનબાપુ, અપવાદ રૂપ દાખલા—અને તે પણ સમક્ષ મંડળમાંથીજ—લેવાથી ત્હમે સામાવાગાને મુસ્કેલીઓમાં નાંખો છો, ” પ્રબોધચન્દ્ર વચમાં બોલી ઉઠ્યો, “ નીતિસર વિવાદની એ રીત નહિં. ”

“ અરે ! પણ હું તેમ વિવાદ કરવામાં પણ ડરતો નથી, ” રસિકભાઈએ વિચાર કરતાં જવાબ દીધો. “ કારણ, પ્રબોધચન્દ્રે કહ્યું તેમ નવીનબાપુના દાખલા અપવાદરૂપ છે. પરન્તુ એ દાખલામાં જેમનું નામ દેવાયલું છે ત્હેમનેજ—ત્હેમના પોતાના અનુભવ ઉપરથી—હું આ બાબતનો ન્યાય કરવાનું સોંપુ છું, ઇન્દિરા બ્હેન, ત્હમે અને મિસ ઠાકૂર જે કહેશે તે મ્હારે કબૂલ છે. ”

ઈન્દિરાએ ન્હાનું સરખું, મંજુલ સ્મિત કર્યું.
 “ મ્હને ત્હમે આ કામ સોંપશો તો વધારે અન્યાય થવાનો
 સંભવ છે; ” હેણે કહ્યું, “-છતાં પણ મ્હને મ્હારો અનુભ-
 વ કહેવાને કાંઈ બાંધો નથી. કેળવણી પામેલી ગૂંજરાતી સ્ત્રી-
 ઓનો જેટલો મ્હને પરિચય થયો તે ઉપરથી અભિપ્રાય બાંધું
 તો તે ત્હમારી વરુદ્ધમાં જશે; પણ હું આડ દસ કુટુંબ
 શિવાય અહિં બીજાં કોઈને હજી ઓળખતી નથી. મ્હને તો
 તે બધાંય બહુ સારાં માણસ લાગે છે; કેળવાયલી બાળાઓ
 વધારે મેળાવડી અને ચકોર જણાય છે અને ત્હેમની બુદ્ધિ
 વિકાસ પામેલી હોવાથી, ત્હેમની સાથે વાતચીત કરવામાં મ્હ-
 ને વધારે રસ પડે છે. અન્તઃકરણના ગુણ વિષે મ્હને એક
 બે વાર જરા શક પડ્યો હતો પણ હું ત્હેમને શકનો લાભ
 આપી, મ્હારો મત ત્હેમની તરફેણમાં સંપૂર્ણ રીતે નોંધાવું છું
 ફોલો શ્રીમતી, ત્હમે શું ધારો છો ? ”

“મ્હારા અને ત્હમારા અનુભવમાં તફાવત પડવાની મ્હને
 ધાસ્તી રહે છે,” નિર્મળબાળા બોલી; “પૈસાવાળાં તેમજ ગ-
 રીબ, સર્વ પ્રકારનાં કુટુંબોમાં મ્હારે જવા આવવાનું થાય
 છે; અભણ સ્ત્રીઓ સુખી નથી હોતી એમ તો નહિંજ કહી
 શકાય, પણ કેળવાયલી સ્ત્રીઓ બુદ્ધિના વિકાસનું જે સુખ ભો-
 ગવી શકે છે ત્હેનું તો તેઓને સ્વપ્ન પણ નથી; પાંજરામાં
 પૂરી મૂકેલાં પક્ષિ અને ત્હેમની હાલત બરોબર છે. આથી કે-
 લવણીની જરૂર તો સાબિત થાય છેજ; પરંતુ કેળવાયલી
 સ્ત્રીઓ અને બાળાઓના વધારે વધારે પરિચયમાં હું આવતી
 જાઉં છું તેમ તેમ ઇર્ષ્યા, અસંતોષ, અપ્રમાણિકતા, મનની
 મક્કીનતા, પાપવૃત્તિઓ, આદિ જે અનેક દુર્ગુણ દૂર કરવા એ
 કેળવણીનું એક મુખ્ય કામ છે તે-અન્ય સ્ત્રીઓમાં હોય છે
 ત્હેવાને ત્હેવાજ-ત્હેમનામાં પણ દિલગીરીની સાથે મ્હારે જોવા

પડે છે! કબૂલ છે કે કેળવણી તહેમને વધારે મિઠાશ આપે છે, વધારે કામળ બનાવે છે, વધારે વિશ્વાળ ધોરણની મનોવૃત્તિઓવાળી કરી દે છે, પણ એ સર્વ ઉપરની ટાપટીપ છે! જ્યાંસુધી મન નિર્મળ થયાં નથી, વૃત્તિઓ સ્વાર્થત્યાગભરેલી અને હૃદયવિલાસ પવિત્ર થયાં નથી, ત્યાંસુધી આપણી કન્યાશાળાઓની કેળવણીનું ખાસ ફળ શું? લખતાં વાંચતાં તો ધણીખરી ઊંચી કામોમાં બાલિકાઓ ઘેર પણ શીખેછે; અને 'નિશાળે જવાથી છોકરીઓ વધારે ચિબાવણી, વધારે ડોહડાહી, વધારે નાસ્તિક થાય છે, તેથી અમારે તો અમારા ઘરની કાંઈ પણ છોકરીને નિશાળેજ મોકલવી નથી'—એવા એવા ઉદ્ગાર તો મ્હેં કંઈક ઠેકાણે સન્માનપાત્ર સ્ત્રીઓને મ્હેંયેથી સાંભળ્યા છે. કેળવણીનું આવું પરિણામ છે એમ હું માનતી નથી, છતાં નજરે જોઈએ તે સ્વીકારવું પડે છે! અને તેથીજ હું મ્હારી 'પત્નીશાળા ઉભી કરવા ઇચ્છા રાખું છું, અને તહેમાં તહેવી ખામિઓ ઓછી આવે એવી યોજના કરવા આશા રાખું છું; પણ એ વાત આગળ ઉપર રાખીએ: હાલની કન્યાકેળવણી અને પુત્રીશિક્ષણ બીન્નકૂલ સંતોષકારક નથી; તો પછી સ્ત્રીશિક્ષણનું તો ફેલવુંજ શું? "

“ ખરેખર એમજ છે ! ” રસિકભાઈ બોલી ઉઠ્યો; “ મ્હારા વિચારને તહેમે ખાસ ટેકો આપો છો. કેળવણીની પદ્ધતિમાં શામાટે ફેરફાર ન કરવો જોઈએ ?—શામાટે ધર્મશિક્ષણ, નીતિશિક્ષણ, ન આપવું અને યુવકોને જરૂરની કેળવણીજ બાલિકાઓને આપવાનો દુરાચલ રાખવો ? ”

“ એટલું તો ખરૂંજ છે, ” પ્રબોધચન્દ્રે કહ્યું, “ મ્હારે પણ કબૂલ કરવું પડશે, કે જે સાધનો સંપૂર્ણ રીતે સારાંજ છે કે તેમાં. કાંઈપણ સુધારવા લાયક છે એ બાબતનો નિશ્ચ-

૫ કેળવાયલી બાળાઓના આપણા અનુભવજ ઉપરથી કરીએ, તો મહે ખાસ કરીને બે મહોટી ખામિઓ જોઈ છે; વખાણવા લાયક અભ્યાસ કરી જોયાં ધોરણો સુધીની કેળવણી પામેલી સ્ત્રીઓ પોતાની ઓછી કેળવાયલી બહેનોને હજીસુધી કોઈ પણ રીતે ઉપયોગી થઈ પડેલી જોવામાં આવી નથી; અને બીજું, હાલ જેને જનસમૂહ કેળવણી ફેરે છે તે ધોરણો સુધી અભ્યાસ કરી પસાર થયેલી બાળકીઓનું પોતાનાં ઘરમાંનું વર્તન કોઈ પણ રીતે વધારે સાફ થયેલું મ્હારી નજરે પડતું નથી. ”

“ જો ત્હમે એમ કહો છો તો પછી મ્હારે ત્હમને પૂછવું પડશે કે ત્હમે હાલની યુવકોની કેળવણીની રીતિ સામે વાંધો લેતાજ હશો. ” જગન્નાથે સવાલ કર્યો.

“ હા જી. ” પ્રબોધચન્દ્રે કહ્યું, “ પણ ત્હેનો હાલ ઉપાય નથી. એ કેળવણી જેવી હોય ત્હેવી પણ આપણા બાળકોને આપ્યા વિના ઉપાય નથી, કારણ ત્હેમના નિર્વાહનો મહોટો આધાર ત્હેના ઉપર છે. પરન્તુ સ્ત્રીઓની બાબતમાં ત્હેવું કાંઈ નથી. સ્ત્રીઓને કેળવણી આપી, સારી માતાઓ, સારી પત્નીઓ, સારી ગૃહિણીઓ બનાવવી એ આપણો હાલ પ્રથમ હેતુ છે: પછી કદાચ કોઈને ગરિબાઈને લીધે, વિપત્તિને લીધે, પોતાની કેળવણી ઉપરજ આજીવિકાનો આધાર રાખવાની ફરજ પડે એ જૂદી વાત છે; પણ સામાન્ય રીતે આપણો મુખ્ય આશય-સ્ત્રીઓનાં હૃદયોની ઉન્નતિ, આપણાં ગૃહરાજ્યોનો સુધારો, આપણી સંતતિમાં સદ્ગુણોનો વિકાસ,—એજ છે; એટલે દેખભરેલી કેળવણી સ્ત્રીઓને આપવી ફરજિયાત નથી; મ્હારા નમ્ર અભિપ્રાયમાં તો સાફ ગૃહશિક્ષણ તેથી શ્રેય છે. ”

“ ના ના. હું એટલે બધે અર્થ તો ત્હમારા મતનો

નહિં થઈ શકું, જોકે ત્હમે ફેડો છો ત્હેનું સત્ય તો મ્હારે માન્ય કરવું પડે છે જ. ” જગન્નાથ બોલી ઉઠ્યો, “ કાંઈ ન હોય ત્હેના કરતાં થોડું હોય તે શું બોલું ?—કેમ નવીન-બાપુ, ત્હમે કાંઈ બોલતા નથી ? ”

“ નવીનબાપુ શું બોલે ? ” ઇન્દિરાએ મ્હોં મલકાવી-ને કહ્યું, “ ત્હેમના અને ત્હેમના મિત્રના મત જૂદા બાગ્યેજ હશે ! ”

નવીનચન્દ્ર જરા હસ્યો. “ ઇન્દિરા, મ્હારેને પ્રબોધચન્દ્રને ધણી બાબતમાં મતભેદ રહે છે; પણ અત્યારે તો નથી, એમ મ્હારે કબૂલ કરવું પડશે.—ત્હમારો અને બાળાનો અનુભવ એ બંનેનું મિશ્રણ કરતાં, તથા ” રસિકભાઈ તરફ નજર કરી ત્હેણે કહ્યું, “ આ ગૃહસ્થનો મત અને અમારા બધાના અભિપ્રાય—એ સર્વના પરિણામ રૂપે સ્ત્રીકેળવણીની કાંઈ સારી પદ્ધતિ બનાવી શકાય તો ખરીજ એમ મ્હારું માનવું છે. ”

“ એટલું તો મ્હારે પણ મંજૂર છે. ” રસિકભાઈએ ગળવામાંથી ધડિયાળ ફેલાડીને જોઈ. “ ઓહો ! ચાર વાગી ગયા ? મ્હારે જરા કામ છે એટલે જવું પડશે. ” ઉઠતાં ઉઠતાં તે બોલ્યો.

“ ઇન્દિરા ! આપણે પણ રસિકભાઈને સાંં થઈ દેવી-મંદિર જવાનું છે; ત્હમને સાંભરે છે કે નહિં ? ” નિર્મળ-બાળાએ પૂછ્યું. “ હા. હા. ” ત્હેણે જવાબ દીધો, ચાલો ત્યારે આપણે પણ ઉઠીએ. ”

૨. દેવીમંદિરમાં મહાદેવી.

ચોગિની મહાદેવી દેવીમંદિરના એક અંદરના ખૂણામાં આવેલી ન્હાની સરખી ઓરડીમાં બેઠાં હતાં હાથમાં માળા

આલ્યા કરતી હતી; તથા આંખો બંધ અને મન ધ્યાનસ્થ હતું. તે એક મૃગચર્મ ઉપર પાછળની બીંતને અઢેલી બેઠાં હતાં.

“ માણ ! માણ ! ” એક પૂજારણે બારણા આગળ આવી, મ્હોટા અવાજથી કહ્યું, “ માણ ! ત્રણ ચાર ભક્ત-જન દર્શનની ઇચ્છા રાખે છે; આજા હોય તો બીતર પ્રવેશ કરવા દઉં. ”

મહાદેવીએ આંખો ઉઘાડી: “ મુરલીમૈયા, એમને પધારવાનું કહે. ”

મુરલી પાછી ગઇ અને યોડીવારમાં નિર્ભંગબાળા, ઇન્દિરાબાઈ, સરસ્વતી અને મુશીલાએ અંદર આવી મહાદેવીને પ્રણામ કર્યો, અને સામું એક બિછાનું પાથરેલું હતું તેના ઉપર તે બેઠાં.

“ ભગવતી તમારું કલ્યાણ કરો !—સર્વ કુશલ તો છે ના. ” યોગિનીએ પ્રશ્ન; “ શ્રીમતીમૈયા, તમારા દર્શનની બહુ ઇચ્છા હતી: આ સર્વ મૈયાઓ પણ તમારા મંડળ-માંનીજ હશે. ”

“ માણ, ” નિર્ભંગબાળાએ જવાબ દીધો, “ તમારો પ્રેમ જેટલો પવિત્ર છે તેટલોજ ગાઢ જોઈ મ્હને દરવખત તમારાં દર્શનની ઉત્કંઠા વધ્યાંજ કરે છે. આ ઇન્દિરા જગન્નાથનાં પત્ની છે અને અમારી મહિલાસમાજમાં તેઓ આગળ પડતો ભાગ લેછે; અને આ સરસ્વતી રસિકભાઈનાં બહેન તથા આ મુશીલા એમનાં પત્ની. થાય;—તે દિવસ જે પ્રબોધચન્દ્ર વિષે નવીનબાપુ વાત કરતા હતા, તે આ સરસ્વતીના પતિ. આ બંને બહેનો અમારા મંડળમાં તો નથી, પણ એમના હૃદયસુવાસ અને અમારી મનોવાંચના ધણે

અંશે મળતી આવવાથી મ્હને એમનો સહવાસ અતિપ્રિય થઇ પડ્યો છે. ”

“ ધણું સારું, ” મહાદેવીએ કહ્યું, “ સમાજે અને મંડળો કરતાં પણ વધારે સારું કામ-એ મૈયાઓ ધારશે તો-ધેર, કુટુંબમાં કરી શકશે: ત્હમारी સમાજના હેતુ પાર પાડવાનું રણક્ષેત્રતો ગૃહભૂમિજ છે ના. ”

“ હા. માજી, આપ કહો છો તે સંપૂર્ણ રીતે સત્ય છે. ” નિર્મળબાળાએ જવાબ દીધો.

“ મૈયા સુશીલા, ત્હમે અને આ ત્હમારાં નણુંદ મહિલાસમાજમાં દાખલ થયાં નથી હેતુ કાંઈ કારણ તો હશેજા ” ચોગિનીએ પૂછ્યું.

સુશીલા નીચું જોઇ રહી: આ વિષય ઉપર હેણે વિચારજી કર્યો નહોતો. રસિકબાઇની ઇચ્છાને અનુસરીને તથા સરસ્વતીના આગ્રહને લીધે તે વખતોવખત હેની સાથે આવી હેવી જગોએ-સ્ત્રીઓના મેળાવડા કયાઓ વગેરેમાં-જતી ખરી; પરંતુ હેના ચિત્તની દૃષ્ટિમર્યાદા હજી ‘હું’ અને ‘મ્હારું’ એ વિચારમાં-અથવા સામાન્ય સ્ત્રીઓની હૃદયવૃત્તિઓના જેવીજ અપકવ હાલતમાંજ-હતી !

“ માજી, ” સરસ્વતી બોલી ઉઠી; “ મ્હારાં બામીને એવી જાહેર પ્રવૃત્તિમાં ન પડવાનું ખાસ કારણ ‘ પતિની ઇચ્છા ’ એ શિવાય બીજું કાંઈ નથી-અને પતિવ્રતાને બીજું કારણ હોય પણ શું ? મ્હારા બાઇ કેટલીક બાબતમાં સુધારાવાળાઓના વિચાર આચારથી તફાવત વિરુદ્ધ છે અને ખાસ કરીને સ્ત્રીઓ પુરૂષોની પેઠે બહાર પડી પુરુષત્વ ધારણ કરે એ એમને પસંદ નથી.—અને મ્હને, એવા પ્રકારની નહિ પણ, બીજીજ કાંઈ અડચણોને લીધે એવા મંડળમાં ભાગ લેવાની અનુકૂળતા નહિ હોવાથી હું હેની સલાહ નથી. ”

“ હા. રસિકભાષ અને જગન્નાથભાષનાં દર્શનનો મહને લાભ મળ્યો હતો: અને એમના ઉદ્દેશ એકજ હોવા છતાં સાધનોની બાબતમાં એમની વચ્ચે મતભેદ છે એ તો મહને તરતજ જણાયું હતું. ચાલો, બહુ સાર થયું કે આપ સર્વ મૈયાઓનાં દર્શન થયાં. ” મહાદેવી બોલ્યાં.

“ માતાજી, લાભતો અમને થયો કે અમે આપ જગદંબાના પરિચયનું અમૃતપાન કરીએ છીએ, ” ઇન્દિરાએ કહ્યું.

“ જગદંબા તો સર્વદા હાજરજ છેને: આપણે એની કૃપાદૃષ્ટિ વિના બીજી કંઈ રીતે ખરો આનન્દ પ્રાપ્ત કરી શકીએ ? ” મહાદેવીએ જવાબ દીધો. “ ઇન્દિરા મૈયા, આપણાં સર્વનાં હૃદયોમાં શુભવાસના રૂપે એ હમ્મેશાં પ્રત્યક્ષ છે. ”

“ ખરું કહો છો, માજી; ” મુશીલા બોલી. “ મહારાં સાસુ-જે આપના જેવાંજ શાન્ત, પવિત્ર, અને ભક્તિમાન છે એ પણ વારંવાર એમજ કહે છે. ” સરસ્વતી તરફ જોઈને તોણે પૂછ્યું, “ કેમ બહેન, ખરુંકની ? ”

“ હા. મૈયા; મહારી બા પણ એક ખરેખરી સાધ્વીજ છે, ” સરસ્વતીએ ભાભીને પુષ્ટિ આપતાં કહ્યું, “ મૈયા, એણે તો આપનાં દર્શન કર્યાં છે ત્યારની ઘેલી ઘેલી થઈ ગઈ છે કે ‘ માતાજીની આપણે ઘેર પધરામણી કરાવો. ’ અવનિરામભાષને ત્યાંની કથા સાંભળનારાંમાં એ પણ અમારી સાથે આવી હતી અને આપની કહેવાની રીત તથા કથા બંને એને, બધાંજ પ્રિય થઈ પડ્યાં હતાં. મૈયા, હમને અવકાશ હોય ત્યારે તમને કહોંતો એ પણ અમારી સાથે આવશે. એનું હૃદય બ્રહ્મ કેમળ અને ભક્તિમય છે. ”

“ શ્રીમતી મૈયા ! ” ચોગિની બોલી, “ આ સાધ્વી વિષે તો ત્હમે મ્હને કાંઈ કહ્યુંજ નહિં હતું. સરસ્વતી મૈયા, ત્હમને સર્વને અવકાશ હશે ત્યારે હુંજ ત્હમારાં માતૃત્રી પાસે આવીશ. એમનાં દર્શન કરવાથી પણ સર્વ પાતક નષ્ટ થઈ જાય, ત્યારે એમના પરિચય વિષે તો પછી કહેવુંજ શું ! મૈયાઓ, હું તો એવી ભગવતીના અવતારરૂપ સાધ્વીનાં દર્શન-પરિચયની નિરંતર અપેક્ષામાંજ રહું છું. કશુંપણ સત્સંગ ક્યાંથી ? ”

“ ભગવતી, આપના હૃદયની ખરી ઉદારતા આપને આમ બોલાવે છે. આપને તસ્દી લેવાની જરૂર નથી; મ્હારી બાજુ દર્શન માટે કાલેક સોરી અહિં આવશે. ” સરસ્વતીએ કહ્યું, “ અમે બધાં સાથેજ આવીશું. ”

“ બલે, બલે ! જેવી ત્હમારી સર્વ મૈયાઓની ઇચ્છા, ” ચોગિનીએ જવાબ દીધો.

“ માશુ, ” નિર્મળબાળા બોલી, “ કાલે રાતે મ્હારે બંગલે અમારી મહિલાસમાજનો મેળાવડો છે, ત્યાં આપ પધારશો ? ત્હમે હશે તો અમારા અભિલાષ વધારે વધારે ઉન્નત થશે અને ત્હમને જૂદા જૂદા પ્રકારની સ્ત્રીઓની હૃદય-વાસનાઓ જોવાનું મળશે એમ હું માનું છું.—મૈયા, આ વખતે તો હું ત્હમને ‘ના’ કહેવા દેવાનીજ નથી: આ બંને બહેનોએ પણ આવવાની હા કહી છે; વળી સરસ્વતીનાં માતૃ-શ્રીને પણ પધારવા હું વિનંતી કરી ચુકી છું, અને રસિક-ભાઈને હું કહીશ એટલે એ ધણું કરીને તો આવવાનાંજ. માટે આટલી તો-આ વખત તસ્દી લો જ. ”

“ ધણું સારું, જેવી જગદંબાની ઇચ્છા ! ” મહાદેવીએ કહ્યું, “ મ્હારી વૃત્તિઓ આવા મેળાવડાની તરફેણમાં નથી

પણ ત્હમારો બોલ પાછો ફરવાતો નથી. શ્રીમતી મૈયા, શું જગતનું કલ્યાણ મેળાવડા ભરવાથીજ થઇ શકવાનું ? આપણે ઘેર રહીને લોકોનું હિત નહિં કરી શકીએ ? સુંદર વાંચનાઓ-શુભ વિચાર આપણે ગમે ત્યાં રહીને પણ ગતિમાન કરી શકવાનાં. તો પછી આટલી બધી મિથ્યા પ્રવૃત્તિઓનું ફળ શું ? ”

“ માતાજી,” ઇન્દિરા બોલી ઉઠી, “ વાંચના અને વિચાર ઉપરાંત જીવનમાં બીજું કંઇ છે અને તે આચાર છે: અને આચારને શુભમાર્ગે વહન કરાવવામાં સત્સંગની ખાસ જરૂર છે; આવા મેળાવડા હોવા પ્રકારના સત્સંગને જન્મ આપે છે. ”

“ પરંતુ ત્હમે એમ કહી શકશો ? ”-સરસ્વતીએ હૈંને પૂછ્યું. “ત્હમે ખાત્રીથી કહી શકશો કે ત્હમારા મંડળમાં સત્સંગજ છે ? બૂટ-સ્ટોકિંગ-અને પોલકા પહેર્યા એમાંજ સત્સંગ આવી ચૂક્યો ?-જરાતરા ઇંગ્રેજ અને જરાતરા ગૂજરાતી બોલતાં વાંચતાં આવડ્યું એમાંજ સત્સંગ આવી ચૂક્યો ? -ખુરશી ઉપરથી ઉઠીને ભાષણો કરવામાં, યુનિવર્સિટીની ડિગ્રીઓ ધારણ કરવામાં, કે સભાઓ સ્થાપી ઠરાવો કરવામાંજ સત્સંગ આવી ચૂક્યો ?-ત્હમારી મહિલાસમાજની પ્રવૃત્તિ વિરુદ્ધ મ્હારા વિચાર નથી, કારણ હું જાણું છું કે એટલુંયે ક્યાં છે ?-પણ ખરું બોલાવો તો પુરુષોની સાથે હરવા ફરવામાં-જૂના વિચારના લોકોની નિન્દા કરવામાં-ધર્મની લાગણીઓ અપમાનરૂપ ગણવામાં-અને ધરતી શરજે વિષે બેદરકારી રાખવામાંજ આપણા હાલના-આ ત્હમારા સત્સંગના ફળનો સમાવેશ થાય છે. ચોગિની મૈયા ખરું કહે છે કે એ પ્રવૃત્તિઓ મિથ્યા છે. હું તો એટલુંજ જાણવા માગું છું કે

આપણી મહિલાસમાજે કર્યું શું ? ત્હમે મ્હને જવાબ દેશો કે દરેક દેશની ઉન્નતિના ઇતિહાસમાં એકાદ વર્ષ એ દરિયામાં પડતા વરસાદના ટીપા જેવું છે. બન્ને એમ હો; પણ સભા-સદ સભારીઓમાંની એ ત્રણ બાદ કરતાં બીજી કોઈએ આ બાબત ઉપર જરા વિચાર પણ કર્યો છે એ કહેવુંયે ત્હમને મુશ્કેલ પડશે. અમારું તો કહેવુંજ એટલું છે કે, કહો તે કરો: નહિં તો ત્હમારા કરતાં અમારા જેવાં સારાં કે અમે કહેતાંયે નથી અને કરી શકતાંયે નથી ! ”

ઈન્દિરાએ કાંઈજવાબ ન દીધો. સરસ્વતીનાં સત્ય વાક્યોની સત્યતા હેના ન્યાયી હૃદયમાં સજ્જડ ચ્હોટી ગઈ. થોડો ધ-ણોયે બચાવ તો તે કરી શકત, પરન્તુ પોતાની બાળુની નિ-ર્બળતાનો ખોટો કિંવા લૂલો-ભાગ્યો તૂટ્યો બચાવ કરવો એ હેના જીવનના ધોરણમાં નહોતું.

“ સરસ્વતી, ત્હમે પણ હદ વાળી ! ” પોતાના પક્ષ ઉ-પરના આ સખળ ધસારાએ નિર્મળબાળાને જગૃત કરી દીધી: “ ત્હમે કહો છો એટલું તો કબૂલજ છે. અમારે એ પણ મંજુર છે કે હજી સુધી અમે કાંઈ કરી શક્યાં નથી. પણ તેથી ત્હમારી જવાબદારી દૂર થઈ શકે છે? ત્હમે શું કરો છો? -ત્હમે નથી કરતાં તો નહિં, પણ ત્હમે એ બાબતના વિચાર પણ ખંડાર મૂકો છો ?-અમારાથી કાંઈ નથી થતું, અમે ૧-ક્ત ખોલીએજ છીએ,-પણ તેથી કરીને પણ, ત્હમારા મૌન કરતાં, સહેજ પણ વધારે અમારી અસર નહિં થતી હોય ? -બીજું, અમે જરાતરા પણ કામ કરીએ છીએ તે જોઈ જોઈને પણ થોડી અસર થવા લાગી છે એતો ત્હમે પણ નાકબૂલ નહિં કરો. વળી ત્હમે અમારી સમાજના મુખ્ય દોષ કહાડ્યા તે હેના નથી; પણ બાળાઓને મળતી કેળવ-ણીના છે. સમાજ . અત્યારસુધીમાં કાંઈ કરીજ શકી નથી એ

કમૂલ છે; પણ તેથી કાંઈ નુકશાન થયું નથી; એટલે અમારા હેતુ સ્તુત્ય છે તો હવે પછી કાંઈક પણ લાભનીજ આશા રહે છે.—અને ત્હમે સર્વ, ત્હમારા આવા ઉચ્ચ મનોવિલાસ સાથે અમારા ભેગાં ભગો;—ચોગિની મૈયા અમને પ્રેરણા કરે; અને ત્હમે ભલે સભાસદ ન થશો પણ, સ્વતંત્ર રીતે પ અમારી સૂચવેલી દિશાઓમાં પ્રવૃત્તિમાન થાઓ અને ત્હમારા અનુભવોનો અમને લાભ આપો તો—ફહો, પછી પણ અમારા વિચાર માત્ર સ્વપ્નરૂપજ રહેશે ? ”

નિર્ભળબાળાના પરોપકારી હૃદયના આ વિશિષ્ટ ઉદ્દગારે સર્વને ત્હેની સાધુતામાં વિલીન કરી દીધાં. “ તથાસ્તુ ! મૈયા, ત્હારી આ બધી પરમાર્થવૃત્તિઓ સફળ થાઓ ! ” મહા-દેવી બોલી ઉઠ્યાં. આમ, સ્ત્રીઓની ઉન્નતિમાં કેવી રીતે અને શી શી રીતનો ભાગ તેઓથી લઈ શકાય,—એ વિચારોમાં સર્વના હૃદયતરંગો આગળ આગળ વધતા ચાલ્યા.

પ્રકરણ ૫ મું. આપણું ગૃહરાજ્ય !

૧. અવન્તિરામને ઘેર. (ચિત્રની એક બાજુ.)

“ લોકનાં ઘરની પેઠે છે કંઈ ? અમારે ત્યાં તો વહુએ સરખીને દીકરીએ સરખી: બાકી લોકને ઘેરતો વહુઓને પરસાળમાં પણ પૂછીને પગ મૂકવાનો ! ” અવન્તિરામનાં પત્ની જમનાંબા, ઓટલે બેઠાં બેઠાં, પગ ઉપર પગ ચઢાવી, છીંકણીના સડાકા ઉડાવતાં, પાસે બેઠેલી તથા જતી આવતી સ્ત્રીઓની સાથે ઠંડા પ્હોરની ગપસપ હાંકતાં બેઠાં હતાં. “ ના, નવી બાબી, અમારે ત્યાં તો વહુદીકરીમાં બેદન નહિં. ”

“ હા. બાબી; ” જમનાંબાની આસપાસ ભરાયેલી મંડળી માંથી એક ત્રીસ પાંત્રીસેક વર્ષની વિધવાએ ટાપશી પુરી. “ એ તો, બા, આપણા ઘરમાંજ જોયું ! બાકી બધેય ઠેકાણે-આખી નાતમાં-ન્યાં જીવો ત્યાં-ઘેરે ઘેર માટીના ચૂલા. ભાઈનો એ પ્રમાણે રાખવાનો આગ્રહ તો હોય પણ જ્યાંસુધી ત્હમે તે પ્રમાણે ઘરમાં ચલાવો નહિં ત્યાંસુધી પોથીમાંનાં રીંગણાં ! કેમ, મોંઘી, બોલતી નથી ? ”

“ કાકી, ત્હમે કહો છો તે અક્ષરે અક્ષર ખરું છે ! ” અવન્તિરામની મ્હોટી પુત્રી મોંઘીએ જવાબ દીધો, “ આ... જીવોને; મ્હારે ત્યાં ખાસ્તું છે; સાસુ સસરા કોઈયે નથી ત્યારે અમારાં મ્હોટાં બહેન સાસુપણ કરી સાસુની જગ્યા સંભાળે છે ! ને કોઈથી એમને કાંઈ કહેવાય નહિં. મનમાં ફાગ્યું બોલે, ને બોલે તે ઉભાને ઉભાં બળી જઈએ એવા બોલ !-અરે, એ તો વાતજ નવા દોને. આ આપણી જીવ્યા ! જીવોને, એને ત્યાં ગાડાં ભરીને પૈસો છે-પણ શું પૂજો મૂકવાનો ? એક દહાકો જંપવ્યારો આવવા દેતાં નથી. ”

“ નવી ભાભી, એ ડાસલીને ફેલેવુંયે શું ? ” જમનાં બા મિનમિન ખોતાં બોલ્યાં, “ રાંડના ઘરમાં કોઈ માણસ નહિ-તાઈ, પીંછને રતનિયો !-એ ત્રણ જણ; હેમાં તો છોકરીનો જીવ લેશે ત્યારે જ પશે ! ને એમના દીકરા એવા ઉઠ્યા છે કે-’ મ્હારી બાને કશું કહીશ નહિં; મ્હારી બાને કશું ફેલવાય નહિં ! ’-એટલે રાંડ છોકરીનો મરો ! મ્હારા જેવી હોયને, તોજ ખબર પડે તો ! ”

“ અરે, ભાભી ! ” નવી ભાભીએ કહ્યું; “ આપણી છોકરીજ રાંડ એવી ત્યાં બીજા ફેલોનો દોષ કહાડવો ? ને જમાઈનું તો નામજ જવા દોને. માવડીમુખો ગોવંદયો !-બાયડીઓમાં રહી રહીને રાંડવો થઈ ગયો છે ! અવવા દોને એક વાર અહિં, પછી એની વાત છે ! આ...હું તો છેને તે,...એને ગજ ગજના સંભળાવીશ. મોંઘી, તુંયે જીબાને કાંઈ કહેતી નથી તો ! આખો દહાડો સાસરેને સાસરે શું ભરાઈ રહેવું ? એનેજ સાસરાં હશે, બીજા કોઈએ કાંઈ દેખ્યાં હશે ? ” હેણે એક હાથ લાંબો કરીને કહ્યું.

“ કાકી, જીબા બાપડી શું કરે ? ડાસલીનાં ભાણેજ આવે ને ભત્રિજ આવે ! ખાવા લેવાનાં સહુને કામ કરવાનું કોઈ નહિં ! એટલે ન કરે તો જય ક્યાં ? એકવાર ડાંશી તડુકો કરે ને તો હમણાં બધી ધાડ ઝોંટી થઈ જય ને જીબાના હાથમાંથી કામ ઝોંટું થઈ જય ! ” મોંઘીએ કહ્યું.

“ એંહ...મોંઘી ! ” નવી કાકી બોલી ઉઠ્યાં. “ હવે તું જોતો ખરી; હવેથી વાત છે ! હજી જીબા આવી નથી ને ? આજ આવે ને તો પછી એને બે ત્રણ દહાડા સાસરે જવાજ ન દેવી; ત્યારેજ રાંડોને ખબરો પડશે તો ! એવું અત્યારથી ‘ સાસર-સાસર ’ શું ?-એ દહાડા ચરીરે ઠીક ન

હોય ને અણુગમતું આન્યું હોયતો નયે જવાય ! આતો સાત વાગ્યા કે આ ચાક્રી : ન રૂહે પૂછવા, ન રૂહે ગાછવા- કંઈ કામ છે ? કે આપણે ત્યાં અડચણ છે ? તે,-જમનાંબા, આજ જાઉં કે ન જાઉં ? ' આતો સહાંજ પડી કે પોટકી બગલમાં મારીને આ ચાક્રી ! અત્યારથી તે એને આટલું બધું હોય ? રાંડને ધયડી કરી મૂકી છે ? હજી તો બચ્ચું છે : અત્યારથી સાસરાનો ભાર એને માથે નાંખશે ત્યારે એની ડાશલી શું કરશે ? રાખે રસોઇયો, એનાથી ન થતું હોય તો !—માટે કાંઈ છોકરીને મારી નાંખવી છે ? જે હશે તે એતુંજ છેને : ભણે એટલું એાધું આવશે ! મહારી છોકરીના નશીબમાં હશે તો ધણુંયે આવી રહેશે ! બાબી, ત્હમે ત્હમારે એની કામ કરનારી આવે તો કહી દેજો. ને ~~ત્હમે~~ નહિં કહો તો હું તો મ્હારે કહેવાની ! ”

“ હા નવી બાબી ! ત્હમે શું ખોટું કહ્યું છે ? ” જમનાંબાએ કહ્યું. “ બેલાશક કહેજો, હુંયે કહીશને. ઠાકો-રજીતું આપ્યું ધણુંયે છે ! પણ ભોગવવાનું લખ્યું હોયતો ને ! અરે ! એ રાંડ ડાશલી તો રાંધ્યા ધાનની વેચનારી છે એ તે શું રસોઇયો રાખતી ' તી ? ” “ માટે કાંઈ આપણી છોકરીને મારી નાંખવી છે ? ” મોંઘી બોલી. “ આ જીબા આવી ! કેમ, અલી, વાર લાગી ? તું તો ભણી !—ત્હોં તો હવે બહુ મોડાં આવવા માંડ્યું.—પાછી, દીવા થયા કે જિભી પૂંછડીએ ન્હાશીશ ! ”

જીબાએ મ્હોં મલકાવ્યું : “ અરે, આજ તો હું માંડમાંડ આવી છું ને ખોટું લગાડીને આવી છું ! માજીને આજ બપોરનો ગોળો મ્હડયો છે : અત્યાર સુધી તો પાસે બેસી રહી પણ એટલામાં, રૂપાળીઆ ને ઘોળીજીને આપ્યાં એટલે મ્હોં

જાણ્યું કે એમની છાતી છાતી વાતોમાં હું શું કરવા આડે આવું ? એટલે ઉઠીને હું મ્હારે અહિં આવી. એમને ખોટું તો લાગ્યું કે ‘ માજીને આવાં મૂકીને પિયર ગયા વગર શું નથી આવતું ? ’ પણ મેં કુ-લ્હમે છો તે માજીને સંભાળજે -કહીને હું તો ચાલીજ આવી ! ન આવું તો પાછાં લ્હમે કાકિકાકિ કરતાં વળગી પડો ! ” તે હસી પડી.

“ કેમ અલી જીબા, રાંડ ફાટી કે ? ” નવી કાકીએ કહ્યું; “ લ્હને કહીએ તે વળગી પડ્યાં કેમ ? આજ તો અમે બધાંયે ઠરાવ કર્યો છે કે લ્હને આજ એ ડોસલીને ત્યાંજ ન જવા દેવી ! કરશે ધણાય એનો માવડી મુખો-ને એની સગલીઓ ! છાતું છાતું બોલાવી બોલાવીને આપવાનું તો રૂપાળીને ને નરખીને ! ને ધરનો બધો ઢસયડો તાણે તુ ? આજ તો જવુંજ નથી ! એને ત્યાંથી તેડવા આવશે તો હું છું જવાબ દેનારી ! ”

“ ના. ના. કાકી, ભણસાળ, આજ નહિં. આજ મ્હારાથી નહિં રહેવાય ! ” જીબા કરગરી પડી: “ ઉડતી હું જેમ તેમ કરીને આવી તે કહેતાં નથી ને-આજ મ્હને કહેશો તોયે મ્હારાથી નહિં રહેવાય ! માજીને શરીરે કીક નથી ને હું બધાંને ખોટું લગાડીને આવી છું. કાલે લ્હમે કહેશો તેમ કરીશ. ”

“ અરે, કાલે શું ? ” જમનાંબા બોલ્યાં, “ કાલે શું ? આજજ નથી જવાનું ! કાકી કહે છે તે શું હિસાબમાં નથી ? આજ નથી જવું. એ રાંડને જે કરવું હોય તે કરે !-રાખે રસોધયો :-કાંઈ મ્હારી છોકરી રંધવારી છે ? એના ભાગ્યમાં હશે તે કાંઈથી ખોટું થવાનું નથી. સાંભળ્યું, કાકી કહે છે તેમ કરવાનું છે. ”

“ સહાંજે આપણે કહાતી દધશું કે તહારે શરીરે ઠીક નથી, સમજીને જીઆ, ” મોંઘીએ કહ્યું; “ એમ શું પોત્તી થઈ બપ છે? એ તો સાસરિયાં ને તો, નબળાં દેખે તો વધારે પીત્રે!—સ્હામાં થયેજ પાંશરાં રૂહે. ”

“ જુવો વળી, મહોત્રી બહેન, તહમેયે એ બધાંના ભેગાં ભળ્યાં કે? ગમે તેમ કરો, આજ તો મહારાત્રી નહિં રૂહે-વાય. ” જીઆ આંખમાંનાં આંસુ દડોતી બોલી.

“ ઓહોહો! રોયાં એટલે બહી જઈશું? ” નવી કાકીએ ગર્જના કરી: “ એમ રડ્યાં રોજે શેણે આવતાં હશે? તહારે રોવું હોય તેટલું રોતે; પણ આ ઘર વગર છૂટકો નથી. ને કાંઈ છડાં નથી કે કોઈનોયે ખપ નહિં પડે! સરસુવાવડ, પિયરિયાંને કહીયે કે કરો તહમે; ને જરા હરતાં ફરતાં—સાજાં થાઓ કે આ મહારો ભાયડો ને આ મહારું સાસરું! એતો ઠીક છે કે છોકરાં અહિં રૂહે છે નહિંતો બધુંયે જણાત!—એંહ...ભાયડો ભાયડો શું કરી રહ્યાં છો? આ...ભાયડો તો—તહમારો વાજા વાંકો થયો કે તરત—ખીજ પચણીને ખેસશે ને જશે! તહમારા જીવનાં—છોકરાંનાં—ને પિયરિયાંનાં!—આમ જીવ કહાડી નાંખીને કામ કરો છો ને માંદાં પડશે તો તહમારાં સાસરિયાંમાંથી કોઈ દવા કરવા આવવાનું નથી! તે વખત તો મા ને બહેન ને કાકી, બધાંયે સાંભરશે!—ભાયડોયે રાખવાનો નથી! ”

“ ના. ના. આજ નથી જવાનું, સમજીને જીઆ; ” જમનાંબાએ હુકમ ફરમાવ્યો “ એટલી બધી તું એમની શી ઓશિયાળી છું જે!—નવી ભાભી, એમને જે કરવું હોય તે કરે હું તો એમને ત્યાંથી કોઈ બોલાવવા આવશે તો કહેવાની કે ‘ ડોશીથી ન બનતું હોય તો રાખે રાંધનારો!—મહારી દી-કરી કાંઈ મહેં રંધવાઈ ફૂટવારે પ્રયણાવી નથી. ને એના

વરનેયે જે કરવું હોય તે કરી લે !-હા...બહુ થશે તો મ્હારી દીકરીને નહિં તેડે એજ કે બીજું કંઈ ? ન તેડે તો ધર્યો રહે ! મ્હારી છોકરીને રાંડી પાળું ને માંડી પાળું એટલું હજી મ્હારામાં સામરથ છે ! કેમ ખોટું કહું છું, નવી ભાભી ? ”

પોતાની માના અસાધારણ દાખમાંજ ઉછરેલી જીજ્ઞાસુ આંખમાંથી આંસુ ચોધાર ચાલ્યાં જતાં હતાં; કાકીના ખોટા અંતરમાં ઊંડા ઊંડા ભેંકાયા કરતા હતા; તે કંઈ જવાબજવાબદારી શકી નહિં. સાસુ માંદી હતી, ઘરમાં કોઈ માણસ નહોતું, સસરા પરગામ ગયેલા હતા, પતિને ખોટું લગાડીને ફક્ત એકાદ કલાક માટે પિયર આવી હતી, ને ત્યાંજ રોકાઈ ગઈ ! એ લેના લાગણીવાળા અંતઃકરણને ધણુંજ લાગી આવતું હતું; પણ ઉપાય નહોતો, કારણ અવન્તિરામના ઘરમાં લેમની સ્ત્રીનો સઘળાં ઉપર ઘણો ભાર, એકસરખો દાખ હતો.

૨. અવન્તિરામને ઘેર : (ચિત્રની બીજી બાજુ.)

“ કાકી, આજ તો અહિંજ વાળુ કરી લેજો; ”-મોંઘીના આગ્રહ ઉપરથી નવી ભાભીને જમનાંબાએ આજેરાતે પોતાને ઘેર રોકી દીધાં હતાં. “ બહુ, ભાભી,--ભઈસાળ, તમારે ઘેર આવીએ શું ?-ત્હમે તો ઝટ જવાજ ન દો; ”-એમ ફેલતાં, બબડતાં પણ તે રોકાયાં હતાં; જમનાંબા અને નવી ભાભી પાલખા ઉપર હીંચકા ખાતાં બેઠાં હતાં; અને મોંઘી જીજ્ઞાસુ ન્હાની છોકરીને ખોળામાં થાપડતી પાસે શેતરંજી ઉપર બેઠી બેઠી, લેમની સાથે વાતોના ગપગોળા ગબડાવતી હતી. એટલામાં કમળા અને જીજ્ઞાસુ આવીને લેમની પાસે બેઠાં. જીજ્ઞાસુ તો વાળુ કરવાનીજ નહોતી પણ માનો

અને ઠાકીનો હુકમ હેને પાળવો પડ્યો હતો: એ અને કમળા સાથે જમી ઉઠ્યાં ને દસ્તુર મુજબ પાત્રખા આગળ બેસી રાત્રી કચેરીમાં-મને, કમને,-પણ આવીને હાજર થયાં. હમ્મેશના રિવાજ પ્રમાણે કમળાએ પાનની ખીડીઓ કરવા માંડી.

“ કમળા બાબી, ” મોંઘીએ પૂછ્યું, “ અહ્યાં, સરસ્વતીએ તમારી ખ્હેનની વીંટી ચોરી’તીને શું ? તમે તો વાતે નહોતી કરી ? ઠાકી, એતે કેમ ખમાય ? સાળું, ધરનાં માણસે ચોર ! ”

“ કોની વીંટી ચોરી’તી ? ” જીખા બોલી; “ સરસ્વતી વીંટી ચોરે ! જાઓ જાઓ, મ્હોટી ખ્હેન ! હું તો એવા તમારા તડાકા માનવાનીજ નથી. ”

“ સારે પૂછ્યને, આ રહ્યાં કમળા બાબી, ત્હેમને ! ” મોંઘીએ જવાબ દીધો: હું ખોટું કહીશ, પણ એતો નહિં કહેને. ”

“ હેં કમળા, મોંઘી કહે છે તે ખરું છે ? ” જમનાં-બાએ પૂછ્યું.

“ ના. ના. ચોરે તો શું ? કાંઈ આડી અવળી પડી હશે, તે લક્ષીના હાથમાં પાછી આવી. મ્હોટાં બાબી શું ચોરે ? લોકોને તો કાંઈ ધંધોજ નથી: વીંટી ખોવાઇને પાછી જડી, તેટલામાં હજારો ગપ ઉરાડી ! ”

“ વાહરે, કમળા બાબી ! ” મોંઘી કપાળનાં તલ્લેયાં અને આંખો મ્હડાવી બોલી; “ વાહરે, આજેતો મ્હનેય પણ ઉડાવવા માંડીને શું ? આ...તમારી લલિતાએ આ વાત કરીને મ્હેં કાનોકાન સાંભળી. કહી હવે, કરો કબૂલ. સરસ્વતીની ઝાંપીમાંથી નીકળી ત્યાં સુધીની વાત આખી નાત જાણે છે: તમારે છાનું રાખવું. હોયતો તમે જાણો ! બાકી

એ તો છેજ એવી મિની મુખી !-એના કરતાં તો ત્હમરી ન્હાની બાબી ઘણી સારી: પણ હું જાણું છું તો-જે ત્હમને મ્હોટીનું વધારે લાગે છે ! ”

મ્હોટી ખ્હેન, જે ફૂટે છે તે ખાંડ ખાય છે ખાંડ ! ”
જીઆ સરસ્વતીનું ઉપરાણું લઇ બોલી ઉઠી: “ સરસ્વતીને શી ખોટ છે જે લલિતાની વીંટી લે ? એના રુપિયા એને નામે છે ત્હેનું વ્યાજ મહિને પચીસ-ત્રીસ રુપિયા જેટલું આવે છે ને ઘરેણાં ગાંઠાં તો ડોશીનાં બધાં એનેજ આપ્યાં છે ! એને શી કમી છે કે... ?-બાબી, માહું લગાડશે નહિં, પણ એના પિયરમાં રુપિયા છે એટલા ખીન્ન કોઇને ત્યાં પૈસાએ નહિં હોય ! ને એના ભાઈ તો એને શીવાત જાણે છે ! ”

“ ગમે તેમ હોય, પણ વીંટી લીધાની વાત તો ખરીજ છે, ” નવી કાકીએ કહ્યું, “ એંહ...જીઆ, ગમે તો એને એનો ભાઈ લખેશરી હશે પણ વીંટી તો એણેજ ચોરી ! પૈસો તો હોય પણ જીવ નાદાર હોય તે ક્યાં જાય ? મ્હેનો ત્રણ ચાર જગોએથી એની એ વાત સાંભળી ! કમળા હવે કેમ બોમ્મતી નથી ? ”

“ શું બોલે ? ” મોંઘી બોલી ઉઠી: “ ખરું હોય તે કાંઈ ખોટું પડાય એવું છે ? એંહ...એ સરસ્વતી ને, તો ડાહીડમરી થઇને ફરે એટલું એજ: બાકી એતો છે તે છે ! હુંતો કી દુહાડાની એને ઝોગણું છું.

“ કોણ જાણે, બા, ત્યારે; ” જીઆએ કહ્યું, “ બાબી ફૂટે તે ખરું. બાકી સરસ્વતીના જેવી બધી અને ડાહી તો આખી નાંતમાં કોઇકજ હશે ”

“ ન્હાની ખ્હેન, હું તો ખરું કહું, છું કે વીંટી ચોરાઈ કે ન ચોરાઈ તે વિષે હું તો ન્હાંજ જાણતી નથી; જે જાણ.

તાં હોય તે ખરું !-બાકી વીંટી જોવાઈ'તીયે ખરીને જડીયે ખરી-તે તો હું કહું છું ને. ”

એવામાં ઘડિયાળમાં કડંગકડંગ અગિયાર ટકોરા વાગ્યા.

“ ઓહો, અગિયાર થયા ? આપણે ત્યાં હમણાંની બહુ-વાર થાય છે, ” મોંઘીએ કહ્યું, “ કમળા ભાભી આવ્યાં સારેજ આઠ સહાડા આઠ થયા હશે !-એટલે પછી વાર થાય જને. ”

“ હા. કમળા, તું હમણાં હમણાંમાં બહુ મોડી મોડી આવે છે. ” નવી કાકી બોલી ઉઠ્યાં, “ જો, બા, જરા બહેલાં આવતાં રહીએ; એમ પિયરઘેલાં થઈ જઈએને, તો વાજ આવીએ; એ તો ખીજાંને શરે ! ભાભીનાથી હવે નીબજતું નથી ને આ છોકરીઓતો ઘડીમાં હોય ને ઘડીમાં નહિં. માટે જરા બહેલાં આવતાં રહીએ. ”

“ કાકી, હું આવ્યા પછી સહાડા સાત થયાં'તા, ” કમળાએ જવાબ દીધો; “ હું તો છ સાત વાગતામાં અહિં આવીજ જઈ છું. ત્યાં કામ હોય સારે-વખતે વાર થાય, બાકી હું તો ત્યાં રહેતીજ નથી. ”

• “ જો, જમનાંબા, મ્હને ભાભી જૂહી પાડે છે ! આજ તો ત્હમે બધાંયે હત્યાં. કહો, ભાઈ, ભાભી આવ્યાં ત્યારે કેટલા થયાં'તા ? ” મોંઘીએ પૂછ્યું.

કોઈ બોલ્યું નહિં પણ નવી કાકી ત્હેની બહારે આવી પહોંચ્યાં; “ વહુ, છ થાય કે સાત થાય કે આઠે થાય !-પણ આટલું કહોએ છીએ ત્હેમાં ચટકો શેનો લાગે છે ? હા. હા. આજ મોડાં આવ્યાં'તાં ! વળી ખરું કહેવું ત્હેમાં ખાર શાનો ?-એમ કાંઈ નણુદો ત્હમારા જહાંસા સાંખી રહેવાની નહિં, સમજ્યાંને. ” . . .

“ પણ નવી કાકી હું બોલી છું શું ને, ત્હમે આટલું બોલું લગાડો છો ને આમ બોલો છો ? ” કમળા ગળગળી થઈ જઈ બોલી.

“ અલી, એમાં કાકીએ શું કહ્યું તે રોધને ઓશિયાળાં કરે છે ? ” જમનાંબાએ જરા તપી જઈ કહ્યું, “ એમાં એમણે શું બોલું કહ્યું ? આપણા મનમાં કે કોણ બોલે ?- નવી બાબી, મ્હારે મન તો વહુ દીકરીમાં જરાયે ફેર છે ? હું જાણું ને વહુ તે શી વાત !-પણ આતો મ્હોમાં આંગળાં ધાલીને બોલાવવાનું કરે છે !-આ...લ્યોને, ખરૂં પૂછો તો, મોંઘીએ શું બોલું કહ્યું ?-દરરોજ બપોર થયા કે આ ચાલી પિયર ! નિત નિત પિયર જઈને કરવું છે શું ? કાંઈ ઘોડિયામાં રમતી તો નથીને કે ધાવણ સુધ જશે ! બોલતાં નથી ત્યાં સુધી ?-બપોરે જમીને જાય છે તે રાતે વાત ! એમ છે કે ઘરમાં સંભાળવું છે કે જોવું છે કે વીણવું ઝાટકવું છે ! બીજું કામ શું છે, ભાઈ ?-પાણી ભરવા કે વાસણ માંજવા તો બેસવાનું કોઈ ફેલેતાં નથી ? ન બોલ્યાં એટલે ફાવી ગયું ! એ તો આ ઘરમાં છો ત્હમાં નણુદો અને કાકી-જી, બધાંને સામા જર્વાબ અપાય છેઃ બીજે હોત તોજ ખૂબ પડત તો !

“ પણ, બા, હું શું બોલી છું, ભઈસાબ ? ” કમળાએ રોતાં રોતાં પૂછ્યું, “ ત્હમે ફેલો છો તેમ તો કરું છું; હવે તો મ્હારા નશીબનો વાંક. ”

“ અમે કહીએ છીએ તેમ કરનારી મ્હોટી જોઈ હોય નહિં તો ! કામ કરનારી, એ તો દીઠી ત્હને ! સાળું ભાગીરથીનું આખું પેટજ એવું ! ગમે તેટલું કરોને. ચાલ, ઠીક ત્યારે,-હવે કાલથી તું મ્હારી રજા વગર પિયર કેત્રી જાય છે,

તે તો જોડ ! ન જોડ્યાં—ન જોડ્યાં એટલે ચ્હડી ગઈ ?
સ્હામા સવાત્ર જવાબ શા કરવ ! ”

વહુના ઉપર ઠપકાની—મ્હેણાંદૂણાંની ‘ પસ્તાત્ર ’ પાડ-
વામાં નવી ભાત્રી અને મોંઘી પણ સામેત્ર થઈ ગયાં અને
એમની એમ—એવીને એવી—વાતોમાં બાર પણ થયા !

જાયા તો ક્યારની ઉઠીને પોતાની પથારીમાં જઈ સૂઈ
ગઈ હતી; ને હવે કમળા પણ ત્યાંથી ઉઠીને ગઈ. પણ આ
વાતોની હેર તો લાંબા વખત સુધી ચાલ્યાંજ કરી !

૩. અવન્તિરામ સુધારકનું કુટુંબ:

સરકારી વકીલ અવન્તિરામ મેદિનીરામ શહેરમાં અને
દેશમાં એકસરખી રીતે જાણીતા થયેલા વિદ્વાન અને સસાર-
સુધારક હતા. સંસારસુધારાના ફેલાવા માટે ઉત્પન્ન થયેલી
અને જન્મ પામતી સર્વ સંસ્થાઓના તેઓ મુખ્ય સહાયક
હતા, અને ઘણાંખરાં સાર્વજનિક કામોમાં આગળ પડતો ભાગ
લેનાર ગૃહસ્થ તરીકે સરકારમાં તેઓ જાણીતા થયેલા હતા.
તેમની પ્રકૃતિ ઉગ્ર અને તામસી હતી; આથી પોતાના ઘર-
માંનાં તથા જોડો કમનસીબથી તેમના તાબામાં આવ્યા
હોય તે સર્વ મનુષ્યોને તેઓ ત્રાસદાયક થઈ પડતા. પરંતુ
તેમનું અન્તઃકરણ ઉદાર અને પરોપકારી હતું તેથી કોઈને
ખરાબ કરવાની વૃત્તિ તેમાં નજરે પડતી નહિ. પોતે સુધારા
વાળા, એટલે સઘળા જૂના વિચારના લોકોને પોતે દુષ્મન
ગણતા, અને વખતે લાગ આવ્યે તેમને—પોતાનાથી વિરુદ્ધ
અભિપ્રાયના થવા માટે—નશિયત આપવા પણ ચૂકતા નહિ.
દોષ તો તેમનામાં ધણાય હતા—દુર્ગુણ બહુ નહોતા—સદ્ગુણનું
અસ્તિત્વ તેમને મ્હોંએ સ્પીકાર્ય વિના ચાલે તેમ નહતું,

પરન્તુ તે વિષય ઉપર કોઇ સંતોષકારક ખાત્રી આપી શકે તેમ હિમ્મત ધરતું નહિં: એ બધુંય હતું. પણ એક ગુણ એવો હતો કે જેને લીધે તે સરકારમાં સન્માન પામતા, પોતાના પક્ષમાં પૂજતા, અને લોકોમાં વંદનીય ગણાતા; આ ગુણ એ એમનો દૃઢ-આગ્રહી સ્વભાવ હતો. સંસારસુધારકોમાં ભલ્યા એટલે ભલ્યાજી! એમને માટે કોઈ વચલો રસ્તો હતોજ નહિં. અને ખરેખર સંસારસુધારકોને એ ન હોત તો મ્હોટી ખોટ પડ્યા વિના રૂહેત નહિં. આગ્રહથી દરેક કામ માથે લેતા; અને હાથ નીચેનાં માણસોનું ગમે તે થાય-આખી દુનિયાનું પણ ગમે તે થાય, પણ આગ્રહથી તેઓ તે કામ પૂરું કરતા.

અવન્તિરામે પોતાના ઘરમાં પોતાની સર્વ સુધારાની લાગણીઓ, વૃત્તિઓ દાખલ કરી દીધી હતી. ત્હેમનાં પત્ની જમનાંબા ત્હેમાં બળે ત્હેવાં ન્હોતાં; છતાં પણ અવન્તિરામે નિશ્ચયપૂર્વક ત્હેમને મંદિર દર્શન કરવા જતાં બંધ કરી દીધાં, ઠાકોરજીને કબાટમાં પધરાવી દીધા, બૂટ સ્ટોકિંગ ખેરીને મિટ્ટીંગો ને મિજલસોમાં જતાં કર્યાં; જ્યાં ત્યાં એમને નામે સારી સારી રકમો ભરી ત્હેમનું નામ ખ્હાર પાડી દીધું અને પોતે જેમ ખ્હાર બોલતા તેમ ઘરમાં પોતાનાં પત્ની પણ કરે તેટલા માટે દરરોજ લાપણો કરી કરીને ત્હેમના મન ઉપર ત્હેમણે, -પોતાના માન્યા પ્રમાણે, -સજ્જડ અસર કરી દીધી હતી. જે કે આ અસર અવન્તિરામને તો સંતોષકારક થઈ શકે તેટલી ન્હોતી, પરન્તુ સામ, દામ, બય અને ભેદ-આચારે યુક્તિઓની ત્હેમણે અજમાયશ કરી ચૂકેલી હોવાથી-પરિણામ એ આવ્યું, કે જમનાંબાની ગરમ અને તીખી પ્રકૃતિ પણ થોડે અંશે બદલાઈ: છોકરાં, -મનન્તરામ, મોંઘી અનન્ત-

રામ (અનુ) અને જીખા,—તથા ભાણેજ કીકો અને હેમનાથી ન્હાનાં બધાં બાળકો ઉપર ઓછી વધારે અસર થઈ, અને એટલું તો થયું કે બધાં સુધારાનો ડોળ કરતાં શીખ્યાં !

અવન્તિરામનું ધાર્યું ન થયું હેનાં અમુક કારણ હતાં: હેમનો ધધો એવો હતો કે તેઓ ધરસંસારની બાબતોમાં નોંધતું લક્ષ ભાણેજ આપી શકતા; પત્નીને પ્રથમથી યોગ્ય પ્રકારની કેળવણી નહિં મળવાથી તથા તેને બિનકેળવાયલી, ખરાબ સ્વભાવની, ઝાતિની બીજી સ્ત્રીઓનો વધારે સહવાસ રૂહેવાથી તે હેવીને હેવી રહી,—અન્તઃકરણ સુધર્યું નહિં અને જે સુધારાનો દેખાવ થયો તે ડોળ માત્રજ હતો; માતા જ્યાં સારી રીતે કેળવાયલી નહિં ત્યાં બાળકો ક્યાંથી સારાં હોય ? —ફેર શક્ત જીખામાં પડ્યો અને હેતું કારણ પણ એજ હતું કે ન્હાનપણથી તે પિતાના પડખામાં ઉઠરવા પામી હતી. બાકી પત્ની અને પુત્રપુત્રીઓ,—સર્વ, અવન્તિરામના દાબથીજ સુધરેલા મંડળમાં ભળેલાં જણાતાં;—હેમનાં મનક્ષેત્રમાં સુધારાનાં બીજ પણ રોપાયલાં ન્હોતાં. “ સુધારાનો અર્થ સર્વ પ્રકારની છૂટ; સુધારક હોવાથી સંધ્યાપૂજા કરવી પડતી નથી,—ખાત્રા પીવામાં છોછ રાખવાની જરૂર નથી,—મરજી પડે તે ખેરવું, ફિલ આપ ત્યાં જવું આવવું—મનની મોજ પડે તેમ કરવું ”—એ એક શાસ્ત્રી મહારાજે પોતાના ભાવણુ-વ્યાખ્યાનમાં ‘સુધારા’નો ચાલુ અર્થ સૂચવ્યો હતો. હેના એક દષ્ટાંત રૂપે અવન્તિરામનું કુટુંબ નજરે પડતું હતું.

હમણાં હમણાંમાં અવન્તિરામ પોતાનાં પત્નીને પોતાના મત પ્રમાણેજ ચાલનારાં માનતા થયા હતા, જેથી ગૃહરાજ્યની વ્યવસ્થામાં તેઓ ભાણેજ વચ્ચે પડતા.

બધું કુટુંબ સહવાસમાં ન્હા પીવાને એકઠું થયું હતું:

આડાં અવળાં ગપ્પાં ચાલતાં હતાં. એવામાં મનન્તરામ નીચે આવ્યો.

“ પિતાજી, મહાદેવીએ શ્રીમતીનેત્યાંના મેળાવડામાં આવવાનું કબૂલ કર્યું છે, એટલે હવે ઓર ગમત પડશે. કેમ જમનાંબા, ખરું કની ? એમનું વ્યાખ્યાન લખી લેવું જોઈએ.”

“ હેં મનુ, કોણે કહ્યું ?” અવન્તિરામે પૂછ્યું, “ મહિલા સમાજમાંતો આવવાની એમણે ના કહી હતી. ”

“ હા પિતાજી, ” તહેણે જવાબ દીધો. “ એમણે નાજ કહી હતી; પણ મિસ. ઠાકુર, ઇન્દિરાબાઈ અને રસિકલાઈનાં બહેન તથા વહુ એમને મળવા ગયાંતાં, ત્યાં મિસ. ઠાકુરના આગ્રહ ઉપરથી એમણે આવવાનું કબૂલ કર્યું. પિતાજી, એમનું ભાષણ આપણાથી નહિં સંભળાય; કારણ કે બેઠકો જૂદી જૂદી રાખવાની ગોઠવણ થઈ રહેવાય છે. ”

“ નહિં સંભળાય તો જોઈશું, કોઈ પાસે લખાવી લઈશું. ” અવન્તિરામે કહ્યું; “ ઠીક છે: તું નવીનબાપુને ત્યાં જઈ શું વ્યવસ્થા છે તે તપાસ કરી આવજો અને જરૂર હોય તો ત્હમે બધાં એમને મદદ કરવા પણ જજો, સમજ્યો.” આ પી અવન્તિરામ અને મનન્તરામ ઉઠ્યા. આનાં વાસણ ખરોડ્યાં ને જરા વાર થઈ નહિં એટલામાં લલિતા ઘરમાં આવી અને સ્ત્રીવર્ગ બેઠો બેઠો પાનસોપારી ખાતો હતો ત્યાં જઈ બેઠી.

“ આજ્ય, લલિતા, તું અત્યારમાં ક્યાંથી ભૂટી પડી ?” જમનાંબાએ પાસેની રકાબીમાંથી પાનસોપારી ત્હને આપતાં પૂછ્યું, “ કેમ ત્હારી જી અને બધાં ખુશીમાં છે ને. ”

“ હા. જમનાંબા, ” લલિતાએ જવાબ દીધો. “ મ્હારી જી એ મ્હને ત્હમારી પાસે મોકલી છે. અમારાં ધનકોર માશીની બાણીના આજ આંદાજ કરવાના છે તેથી જો ત્હમે

કમુને ત્યાં આવવાની રજા આપો તો સારું, એમ મ્હારી જી-
એ કહાવ્યું છે. ત્હમરેયે લલના જતાં ખરેખરી ખોટ પડી
ગઈ છે, ” તે બોલતે બોલતે ગજગજા થઈ ગઈ ને આંખ-
માંનાં આંસુ લ્હોવા લાગી; “ લલના જેવી તો છોકરી નહિ-
જ થાય, પણ શું કરવું, ઈશ્વર આગળ કાંઈ ઉપાય છે ?
ઠાકારજી રાખે તેમ રૂઠેવાનું છે-ધનકાર માશીનું કાંઈ ભોક્તું
ધર છે ? એટલે જીને એમણે બહુ આગ્રહ કર્યો ને એ પડે
ત્હમારી પાસે આવતાંતાં. પણ જીએજ ના કહી, એમણે
કહાવ્યું છે કે, વાર, બે વાના પ્હેરી ઝોઠીને નીકળવા જેવું
તો ક્યાં છે ?-આ કાંઈ ખુશીના દહાડા છે ?-પણ જરા ત્યાં
આવે તો માશીને સારું લાગે. કમુથીયે ક્યાં ખવાય છે, કાલે
એને ઢગલા તાવ આવ્યો’તો: પણ, વાર, જે બે કાળિયા
મ્હોંયે લાગે તે ખાય. માટે ત્હમે કહો તો હું વખત થાય તે
ધડીએ તેડવા મોકલું. ”

“ હું ક્યાં ના કહું છું બા, ” જમનાંબાએ કહ્યું, “ આ
રહી ત્હમારી કમળા, એને આવવું હોય તો મ્હારા તરફની
તો કોઈ દહાડો ના જ નથી, મ્હારે તો જેવી મોંઘી-જીબા
ત્હેવી એ છે. ”

“ ત્યારે હું એને કહું આવવાનું ? ” લલિતાએ પૂછ્યું.
“ કહેને, બા, એને મોજ આવે તેમ કરે ને મન શાવે ત્યાં
જાય. આપણી તો કોઈ બાબતની ના જ નથી. કેમ નવી
બાબત, બોલતાં નથી ? ”

“ ખરું કહો છો બાબી, ” ત્હેણે જવાબ દીધો, “ લ-
લિતા, બા, ત્હારી પ્હેન આવતી હોય તો ખુશીથી લઈ જા.
અમારે તો કાંઈ વાંધો છેજ નહિ. ”

“ પણ એમ ત્હમે છૂટી પડતો જવાબ દો તે કેમ શાવે ?

—એમ તે એ આવે પણ ખરી ? ત્હમે રૂઢો કે જા, તે આવે. ” લલિતાએ આગ્રહપૂર્વક કહ્યું.

“ કમળા, ત્હારે જવું હોય તો જજે, ત્હારાં ધનકોર માશીને ઘેર ! ” ઘાંટો પાડીને જમનાંબા બોલ્યાં : “ લે થયું, હવે મ્હારો કાંઈ વાંક છે ? ”

લલિતા તો આમ એને નાટક કરતી જોષ સ્તબ્ધજ થઈ ગઈ !

“ શું છે ? ” એટલામાં અવન્તિરામ ચોકમાં આવેલા, ત્હમણે આમાંનું થોડું સાંભળેલું હોવાથી પૂછ્યું, “ આ બધું શું છે ? ” “ ઉભા રૂઢો, હું આવીને કહું છું. ” જમનાંબા પ્હાર આવ્યાં : “ એ તો એમ છે કે આપણી લલિતાને કે-કાણે ધનકોર કેશી પોતાની બાણીનો વિવાહ કરે છે ને વ-હુની માએ લલિતાને મોકલી છે કે વહુને ત્યાં જમવા જવાની છૂટ કરો. રાંડને પૂછાવતાં શરમે ન આવી ? આવું બેશરમ થઈને પૂછાવે ત્હને રૂઢેવુંયે શું ? એટલે મ્હં તો કહ્યું કે વ-હુને જવું હોય તો જય-હું ક્યાં ના કહું છું !—પણ જવાની છે ક્યાં ? ફૂટાવા દોને ! આપણું શું જય છે ?—વહુનું લાગ્યું એ ભોગવી લેશે ?—આપણેયે માણસ ભાગ્યું છે કે લાકડું ? ” ત્હણે ધીમેથી બધી વાત કહી.

“ પણ એમાં કમળાનો શો વાંક ? ” અવન્તિરામે ગં-ભીર મ્હેરે કહ્યું, “ લલિતાને ચોખ્ખું કહી દો કે નહિં આ-વે : ત્હમાં ચોળાચોળ શી ? મ્હને એ પસંદ નથી, સમજ્યાં એની માએ પૂછવા મોકલ્યું ત્હમાં વહુને બિચારીને મ્હોંયે ના રૂઢેવડાવીને મુશ્કેલીમાં શા ખાટે મૂકવી ? ”

પતિની આગાની મ્હોંયે અવગણના કરતાં જમનાંબા ધણી વખતથી બૂલી ગયાં હતાં, તેથી મનને અમે તેટલું

ન્હોતું ગમતું તોપણ કાંઈ બોલાયું નહિ અને લલિતાનો ચોખ્ખો જવાબ આપવો પડ્યો. પણ પછી કેટલાક વખત સુધી, તેના તે વિષય ઉપર કમળા અને ત્હેનાં પિયરિયાં વિરુદ્ધની ચર્ચા, ચાલુ ને ચાલુજ રહી !

૩. ભાગીરથી અને લલિતા :

સ્થવારના નવ વામવા આવ્યા હતા, પણ હજી રસોડામાં અંધારું હતું, ભાગીરથી ન્હાવા બેઠાં હતાં, એવામાં લલિતા ઘેર આવી.

“શું થયું ?” ભાગીરથીએ પૂછ્યું, “ના કહીને ?”

“બીજું શું કહે; એ રાંડતું નામજ બાળ્યને. ” લલિતા ગુસ્સામાં ને ગુસ્સામાં બોલી ઉઠી. “જી, હું તો ત્હને સાફ કહું છું કે આપણે તો એને ઓટલે પણ પગ મૂકવાનાં નથી. કમુતું સાસરું છે તો બસે રહ્યું, ને જ્યારે એનું ધર થશે ત્યારની વાત ત્યારે છે; બાપી હવે હું તોને, એ રાંડોના મ્હોં ઉપર થુંકવાનીયે નથી ! શો મિત્રજ ને શી ક્યડાગી ને શો આટલો બધો છાક !-કોના ઉપર ?”

“લલી, કોણ કોણ હતું ?” ભાગીરથીએ કહ્યું. “એ બે રાંડો-માદીકરીજ હશે તો ! ન્હાની તો સારી છે. ”

“અરે, એ મા દીકરી અને ત્રીજી પાત્રી પેલી રાંડ શિકોતરી નવડી !” લલિતાએ જવાબ દીધો. “જી, કોઈ રાંડો જવાબજ દે નહિં ને; એ તો સાફ થયું કે ઓટલામાં કમુતો સસરો આવ્યો; ત્યારે કહ્યું કે, ત્હમે જાણોજ છો સ્તો કે એનાથી શી રીતે આવી શકાય ?-પ્રેલાં તો કહે કે, હું શું જાણું બા ?-આ રહી ત્હારી બહેન, આવે તોં લઈ જા ! રાંડને વાશ નાંખું એવી છે-એવી !” લલિતા પાટ ઉપર જઈને બેઠી.

“ જી, હજી રસોડામાં કેમ આવે છે ? ધનકોર માશીને ત્યાં તો સ્કાંને વખત થશે. કોઈ નહાયું નથી કે શું ? ” લેણે પૂછ્યું.

“ કોણ નહાય !-ધરની પડી છે કોને ? તું જરા ખહાર ગઈ એટલે તરત ધરમાં અંધાર ! ” ભાગીરથી ધીમે ધીમે-અચકાતાં અચકાતાં-જરા અકળાઈને બોલ્યાં : “ નવ વાગ્યા હોયે કોઈને નીચે દીડું નહિં ત્યારે મેં'કુ મ્હારો રાંડનો છૂટકો થવાનો છે ? હજી શેવા કરવાની છે-રસોડા કરવાની છે ને હ-મણાં ભાઈને જવાનો વખત થશે. આજ તો અત્યાર સુધી પેલાં નીચેજ ઉતર્યા નથી, ને નહાની તો ક્યારની છપાંચ ગણી ગઈ છે ! ”

“ પણ જી, એમ કેમ શેવે ? નહાની તો છેજ એવી પહે-લેથી, ને હવે તો એનો વાદ લઈને પેલી વાંઝણીયે એવું કરતાં શીખવા માંડી છે, હાં. ” લલિતાએ કહ્યું : “ જી, ત્હને શી વાત કહું ; કાલ સ્કવારેને, તો હું પથારીમાંથી ઉઠું છું તો સામે એ રાંડ ઉભેલી ! મેં'કુ કે મ્હારા તો આજ ભોગ લા-ગ્યા : આજ ખાવાનું મળવાનું નથી. જી, થયું એમજ ! જોને થોડીવારમાં માથું કૂટાયું, ને કાલ નહાનીની સાથે ઝગડો થયો તે તો જૂદો, ને પાછો મ્હારો કાકોજ વહી ગયો તેજ જૂદો ! એ રાંડનાં નજીવ પગલાં થયાં ત્યારથી મ્હારો તો-કોણ જાણે કેવી રીતે પણ-કાળ થઈનેજ પાછળ પડી છે !-ખલ્યું એનું નામ !-જી, તું રૂહેવા દે હું નાહીને ખીચડી મૂકી દઉં છું ; મ્હારું આખું શરીર કળે છે નહિં તો દાળ ભાત શાક ને રોટલી કરી નાંખવી ત્હમાં તે બેટલીવાર ? તું જોને હું આવ-સપાટા બંધ કરી નાંખું છું ! ”

“ ના બા, ના. ” ભાગીરથી બોલી ઉઠ્યાં, “ ના બા, તું આવી તાવે તરફડતી ચૂલામાં પેસું ત્યારે પછી હું શું કરવા-

ની છું?—આતો, પાછલી રાત થાય છે ને ! કે કાણુ જાણે શું થાય છે કે મ્હોંડું બધું કડવું કડવું વખ જેવું થઈ જાય છે ને ઉઠાતુંજ નથી.”

“હાય હાય, બા !—જી ! તું રૂઢેવા દે; મ્હારા સમ—મ્હારા જીવના સમ !” લલિતાએ કહ્યું : “તું રૂઢેવા દે, જી ! આમ ત્હારું શરીર રાતે સસડી તો જાય છે ને કાણુ જાણે હજીયે તાવ હશે : એ તો તું આટલી જૂના જમાનાની છે તે ત્હારાથી થાય છે. બાકી અમે તો ઉઠીને ઉભાંયે ન થઈએ ! તું રૂઢેવા દે, જી, હું શેવા ને રસોઈ બધું—આમ જોત જોતામાં કરી નાંખું છું. તું જોતે !”

માદીકરીના પરસ્પર આગ્રહના સંવાદનું ફળ એ આવ્યું કે ભાગીરથીએ દેવસેવા કરવી અને લલિતાએ ખીચડી મૂકી દેવી એમ ઠરાવ થયો. “પણ ભાઈને પાછી વખત થઈ જશે !” ભાગીરથી એ જરાતરા અનિશ્ચિત મનથી કહ્યું.

“એમનાં પદ્મણી નવ વાગ્યા લગી પોઠી રૂઢે ત્હારે વખતે વારે લાગે !” લલિતાએ ત્વરાથી શંકાનું સમાધાન કર્યું.

ઉપર તપાસ કરાવતાં જણાયું કે સરસ્વતીને સખ્ત તાવ આવેલો હતો. પ્રમોધચન્દ્ર પાસે બેશી રહેલો હતો અને ચન્દ્રકાન્ત પણ આજ મ્હોટાં ભાભીની સારવાર કરતો ઘેરજ રહ્યો હતો.

“આ શી સાલબી !—હેં, અલ્યા નારણિયા ! ચન્દુયે ધરમાં છે ?—જી તો આટલી હેરાન થાય છે ત્હેના બણી જોતોયે નથી, ને આ જોતે પૈસાવાંળી ભાભીની આટલી ખુશામત ! એનો પૈસો એને ઘેર ગંધાય !” લલિતા બોલી ઉઠી. “અરે, લલ્લી ! એ રાંડ આપણા ધરમાંથી તો ચોરી ચોરીને પિયર ભરે છે ને શેનો પૈસો ! એ તો બધુંયે જાણીયે છીએ :

આપની પાસે હતું શું?—છેલ બટાકિ જેવા થઇને ફર્યા એટલે લોકો મોહી પડ્યા—માફી દેવાના તો માથે દાટ વળી ગયા છે!” ભાગીરથીએ પુષ્ટિ આપી. “પણ આ ચન્દુડાને શું થયું છે? હેં લલી?—એ તો ઘરમાં આવ્યો કે ‘ભાભી ક્યાં ગયાં?’ ને ‘ભાભીએ ખાધું?’ ને ‘ભાભીને શરીરે કેમ છે?’—એ વગર ખીણું કાંઈ એને સૂઝતું નથી! એનાં ખા-યડી છોકરાંનીયે આટલી કાળજી નથી: તો પછી ત્હારું કે મ્હારું તો ફેલેવું જ શું?”

ફેલે ન ફેલે, જી! પણ કાંઈ એ જેમાં જોમ પડતી વાત છે ને છેજ! હોં!” લલિતાએ એક નવોજ ગોળો ગમડાવ્યો.

“હે!...એ ત્હેં કહ્યું એ તો મ્હારા મનમાંયે નહિં ને ચંતમાંયે નહિં! પણ એમ હોયે ખરું, હોં! એ રાંડ વાંઝ-ણી ઓછી નથી તો! શો એનો લટકો! ને શો એનો મ-ટકો! હા, લલી, એમજ હોં! ચન્દુને એણે રાંડે આંખોએજ છે, ખીણું કાંઈ નહિં. નીકર આમ હોય?”

ગુલાબ ઘરમાં પ્રવેશ કરી આ બંને જણુ વચ્ચે થતી વાતો સાંભળતી હતી તે અંદર આવી.

૪. ગૃહસંશ્રામ : (આવસોષ !)

“વાહરે, ન્હાનાં ભાભી! આ શું?” લલિતા ગુલાબને જોતાંજ તડૂકી ઉઠી: “ત્હમે અત્યારના પ્હોરમાં રજાવા જા-ઓ છો, તે ત્હમને જીની જરાયે દયા આવે છે કે નહિં? પેલાં માંદાં થઇને સૂતાં ને ત્હમે ભટકારા મારવા બહાર ગયાં! —પછી ઘરમાં રસોઇનું શું થશે ત્હેનીયે ત્હમને ફકર છે?”

“અરે, ઘરતો દીસતું રહ્યું, પણ પૌતાનો ભાયડો શું

ખાશે એનીયે એને ક્યાં ફર ચંતા છે તે ! ” દેરાસરમાંથી ડોશીએ લલિતાનો ખોલ ઉપાડી લેતાં કહ્યું.

“ બિચારી જ માંદી માંદી ઉઠીને ન્હાઈને શેવા કરવા એસે ને હું-મ્હારે શરીરે ગમે તેમ હોય તોપણ તે ન ગણ-ગારી-રાંધવા ન્હાઉં, પણ ત્હમે કોઈ દુહાડો એમ કહ્યું કે ‘લાવો લલ્લી બહેન ત્હમારે શરીરે ઠીક નથી તે આજ તો હુંજ રાંધી નાંખીશ ?’-અરે, એની તો આશાજ શી ? પણ ત્હમારી મરવાને બોંય સુંઘતી સાસુના હાથમાંથીજ કામ મુકાવો ત્હોયે ધણું છે ને ! એને બિચારીને રાતે ઢગલા તાવ આબ્યો’તો, ત્હોયે એનાથી કાંઈ સ્પર્શ રૂઢેવાયું ? ખીજું કોઈ હોય તો પોતાના વરની તો કાંઈ કળજી રાખે કે નહિં રાંધું તો ખાશે શું ?—આ.....ત્હમે તો ત્હમારે બલ્લો આલ્યો છે ! ”

“ એમ બલ્લો બલ્લો કરશો નહિં, સમન્યાં ને, લલ્લી બહેન, ” ગુલાબનો મિનજ માદીકરી ઉપર હાથથી ગયો !

“ હું કાંઈ ત્હમારી કે કોઈની ઓશિયાળી નથી જે ત્હમારાં બધાંના હુંસા ખાઈ રહું !-મ્હારા દાદુ સો વરસના ચાઓ-પણ એ નહિં હોય ને, ત્યારેયે હું કાંઈ ત્હમારા ધરની લાલચ રાખતી નથી, સાંભળ્યું ને ! અત્યાર સુધીમાં મ્હેં કે છોકરાંએ ત્હમારા ધરની રાતી પાછ સરખી તો દીઠી નથી ને કામ હોય ત્યારે તો મ્હોટાં લખપતી !-જાણે કરી કરીને ઉંધાં ન વળી જતાં હોયની એમ પાછાં હુકમ કરવાનાં !—જાઓ, જાઓ, ત્હમારાંથી થાય તે કરી લેજો-હુંતો ત્હમારા-થી કે કોઈથી બ્હીતી નથી. ન બોલ્યાં, ન બોલ્યાં ત્યાં સુધી ધરમાં ત્હમે શું એવું કરી કરીને ઉંધાં વળી જાઓ છો ? ત્હમારાને ત્હમારા કળેશ કંઠસમાં મ્હારી જાત અડધી તો થઈ

ગઈ પણ હજી જપતાં નથી !—જરા મ્હારી બાને કામ હતું તે મેંકુ જઈ આવું, એટલામાં તો મા ને દીકરી બંનેયે પરિયાને પરિયા ઉકેલવા માંડ્યા ! જે જખરું થાય તે જીતે ! પેલાં માદાં થઈને સૂઈ રહ્યાં રહ્યાં પોતાના ઘણી ને દિયર ઉપર હુકમ કરે છે ત્હને તો કોઈથી અક્ષરે કહેવાતો નથી. હું રાંડ જેટલું બને તેટલું કરું છું ત્હોયે મ્હારા કરમમાં “તો જસને બદલે જૂલિઓજ !” ગુલાબ મ્હોટો ઘાંટો પાડીને રોવા માંડી : “ મુંવાં મ્હારાં માબાપ ! જે મ્હારું આવાં નહારાં માણસો સાથે પાતુ પાડ્યું ! એ કરનારાં—હું તો કહું છું કે—મુંવાં હોય ત્યાંથી મરજો ! ”

“ અલી ગુલાબ વહુ, આમ ફિતુર શાં કરે છે—આમ બાજંદાવેડા ? ” ભાગીરથી ઘાંટા ફહાડતાં દેરાસરમાંથી બહાર નીકળ્યાં : “ અલી, આ શું વળી ફાટી કે ?—ત્હારી તો વાત હવે બહુ વધી ગઈ ! ”

“ અરે, જી, તું જવાદેને એને, ” લલિતાએ કહ્યું, “ એને તો બહેતીજ મૂકીશ ત્યારે પાંસરી થશે : બાયડાની, જેઠની, સસરાની કોઈની શરમજ નહિં ! રાંડનું આમ કેમ ખમાય ? ”

“ રાંડ હોય ત્હારી સગલીઓ તે, સમજી ને ! ” ગુલાબે ગર્જના કરી : “ લૂંટી લૂંટીને ઘર આપું ખાલી કરીને બાઈઓને ભીખ મંગાવી—ને પાછી ‘ રાંડ—રાંડ ’ કરે છે ? ‘ રાંડ ’ તો—જેનું નશીબ ફૂટ્યું હોય તે !—બીજાંની શેતી અદેખાઈ કરે છે તે ! હા.....,એતો હું ન બોલું ત્યાં સુધી, સમજ્યાં ને, નિકર ગણી ગણીને મ્હોડું એવી છું—એમ ત્હમારા માદીકરીથી ડરી જઈ ત્યારે તો જીવવા પામુંજ શેતી ? નાતમાં બધાંયે કહે છે, ‘ અલી ગુલાબ, ત્હારો સાસુને લલિતા તો સાત ઉતારમાંનાં ઉતાર છે ! ત્હને કેમ શબે છે ? ’ ”

સમજ્યાંને, ત્હમારાં પરાક્રમ તો બધાંયે જાણીએ છીએ, તે એમ ‘ રાંડ—રાંડ ’ કરવાની નથી ! એ તો હુંજ આટલુયે સાંભળી રહું છું ! ”

“ ઓ મ્હારી જીરે ! મ્હને કાંઈ કાંઈ થઈ જાય છે ! ” લલિતાએ માથું કૂટ્યું અને હુસકાં ભરી રોતાં રોતાં ખૂમ પાડી: “ ઓ બાપા ! ઓ ભાઈ ! ઓ, ચન્દુ ! કોઈ આવોરે ! આ રાંડ ચુડેલ મ્હારો જીવ લેશે !—ઓ જી ! મ્હને કાંઈ કાંઈ થઈ જાય છે ! ”

લાગીરથી ‘ શું થાય છે, લલી ?—ઓ મ્હારી બા, ત્હને શું થાય છે ? ’ બોલતાં અગોળમાંથી અબડાઈ ત્હને પોતાના બોળામાં લઈ રોતી છાની રાખવાને પ્રયત્ન કરતાં, ગુલાબને ગાજો દેતાં, ચોકમાં આવીને બેઠાં. મણિધરપ્રસાદ ઘરમાં તહોતા; પણ પ્રબોધચન્દ્ર અને ચન્દ્રકાન્ત લલિતાની કારમી ચીસો સાંભળીને ‘ શું છે-શું છે ? ’ કરતા નીચે ઉતરી આવ્યા. ત્હમને જોઈ ગુલાબ હુસકાં ખાતી ખાતી પરસાળમાં ગઈ. લલિતા આંખો મીંચીને પડી હતી. આ બે જણાને ઉતર્યા જોઈ ડોશી વધારે વધારે ખૂમો પાડવા લાગ્યાં: “ ઓ મ્હારી લલી ! ઓ...લલી ! ત્હને શું થાય છે, બા ? જરા આમ તો જો; જરા આંખો તો ઉઘાડ્ય: ઓ મ્હારી લલી ! ઓ....., લલી ! ”

“ શું છે, જી ? ” પ્રબોધચન્દ્રે પૂછ્યું: “ જી, લલીને શું થયું ?—તાણુ આવ્યું છે ?—ત્હાનાં ભાભી કેમ રુવે છે ? ”

“ લલીની ખહુ કાળજી રાખો છો ખરાને પાછા; તે અસારે ખ્હેનની ખબર પૂછતા હશે, ” લાગીરથી કમડાગીમાં બોલ્યાં: “ હજી તો એના બાપ બાર વરસના બેઠા છે, પણ નહિં હોય સારે ત્હમે ખ્હેનની શું કાળજી રાખવાના હતા !

—જેનોને તો ‘ ભાઈ ! ભાઈ ! ’ કરતાં જીભ સૂકાય ને ભાઈની તો નજરમાંયે નહિં ! કોઈ દહાડો એમ પૂછ્યું છે કે ‘ લલી ! બા, ત્હારે શરીરે કેમ છે ? ’—કે ‘ ત્હારે કાંઈ ને ઇએ છીએ ! ’ ”

પોતાના ખરા અન્તઃકરણના સવાલનો આવો અણુધાર્યો જવાબ મળતો નેઈ, પ્રબોધચન્દ્ર હીંચકા ઉપર જઈને બેડો.

ચન્દ્રકાન્તથી ન રૂહેવાયું : “ જી, ભાઈસાહેબ, તું આમ આડો જવાબ શું કરવા દે છે ? ચાલો હવે દરરોજ પૂછીશું : ને પૈસા તો જેટલા આવે છે એટલા બધા ધરમાંજ આપી દઈએ છીએ એટલે ‘ શું લાવવું છે ? ’ એ પૂછવાનું તો રૂહેતું નથી, પણ હવે રૂહે તો ખરી કે લલીને થયું છે શું ?—તાણ આવ્યું હોય તો સૂંધવાની શીશી લઈ આવું ! ”

લલિતાથીજ ફક્ત વ્હાલમાં ઉતરતો ચન્દ્રકાન્ત ભાગીરથીનો માનીતો, લાડકવાયો પુત્ર હતો. ત્હને ગમે તેમ બોલવાની છૂટ હતી, તેથી આજ પણ ત્હેના જવાબથી વ્હેણ વળી ગયું : “ કોણ જાણે શું થયું છે તે તું ને તો ખરો ? બોજાઈની પાસે તો બેઠાને બેઠા રૂહો છો ! ” ચન્દ્રકાન્તે આ જવાબની વક્રોક્તિ ઉપર લક્ષ ન રાખતાં લલિતાની નાડી નેઈ અને છાતી ઉપર ધબકારા માપવાનું યંત્ર મૂકી ખાત્રી કરી તે બોલ્યો : “ જી, કાંઈ દરદ તો જણાતું નથી, નખળાઈયે નથી ને કાંઈ બીજી વિક્રિયા પણ જોવામાં તો આવતી નથી. ”

“ એ તો બોજાઈ માંદો હોય ! જ્ઞેનને શું થવાનું હતું તે ! ” ડાશીએ ફરીથી ટાણો માર્યો.

“ અરે, ત્હારું બહું યાચ, જી ! ” ચન્દ્રકાન્તે જવાબ દીધો : “ ભાલીને ત્હેં આજ સહવારે જોયાંતાં ? સાત ડિગ્રી તાપ હતો-સાત ! ત્હમે બાયડીઓ શું જાણો ?—અશે, ત્હને

જેમ લાગે તેમ કહે, પણ લલીને શું થાય છે તે મહારાથી તો સમજાતું નથી-કહે તો ખરી કે આમ સાથી થઈ ગઈ?"

“ આ...તહારી વહુનાં એ બધાં પરાક્રમ ! એણે આજ તો લલીને બેસતમ ગાજો દીધી છે ! રાતે બિચારીને ઢગલા તાવ આવ્યો'તો, પણ ત્હને કાંઈ નવરાશ છે કે કેટલી દિગરી થઈ ને કેટલી ન થઈ તે જુવે ? સહવારમાં એવી એવીયે પણ એ બિચારી રાંધવા ન્હાતી'તી એટલામાં તો તહારી વહુ આવીસ્તો ! કોઈએ સ્હડાવી હશે તે આવી કે તરત લલીને કહે કે તું બધું મ્હારું લઈ જાય છે ને ખાઈ જાય છે કરી ગાજો ભાંડવા મંડી !-લલી તો બિચારી એક અક્ષરે બોલી નથી. એટલામાં તો એને અકળામણુ આવી ને તે ચોકમાંને ચોકમાં ચતાપાટ પડી ! * * * ”

વાત આગળ વધતી અટકાવવાને પ્રબોધચન્દ્રે ઉઠીને લલિતાની પાસે આવી, ત્હને હલાવવા માંડી : “ લલી, લલી બ્હેન ! જરા આંખ્ય ઉઘાડય, બા : જો, જોઈએ : આમ જો... લલી બ્હેન ! ” થોડીવારમાં લલિતા જાગૃત થઈ, ખેડી થઈ અને ત્હણે પીવાનું પાણી માગ્યું, જે પ્રબોધચન્દ્રે તરત લાવીને ત્હેના હાથમાં મૂક્યું.

“ ભાઈ, ત્હમે શું કરવા લાંબ્યા ? ” લલિતા વિવેક ખતાવતાં બોલી : “ એતો જ કે ચન્દુ આણી આપત. ”

“ પણ બ્હેન, એમાં શું થઈ ગયું ? ” પ્રબોધચન્દ્રે જવાબ દીધો : “ એ તો જે હોય તે લાવે. ક્રમ બ્હેન, હવે ત્હને જરા ઠીક લાગે છે ? ”

“ હા. ભાઈ ! ” લલિતાએ કહ્યું ; હવે મ્હને સારું છે. તે વખત તો મ્હારો જીવજ ઠેકાણે નહોતો ! ”

“ હું દવા આણી આપું તે પીજોને ; એટલે લલી તું હ-

રતી રતી થઇ જઇશ. હું દવાખાનામાં જઇને લઈ આ-
વું છું. ” ચન્દ્રકાન્તે હેને ખુશી કરવાને કહ્યું.

લલિતાની આસનાવાસના કરી અને ભાઈ પોતપોતા-
ની મહેડીમાં ગયા: પણ ચન્દ્રકાન્તને તો આ બચાવની સ-
ધળી તવારીખ જૂદાજ સ્વરૂપમાં પોતાનાં ધર્મપત્નીના શ્રીમુખ-
થી સાંભળવી પડી, અને તે સાંભળી હેમનું સાંત્વન કર્યા પ-
છીજ હેનાથી બહાર જવાયું !

પ્રકરણ ૬ હું: મહિલાસમાજ.

૧. વ્યાખ્યાન:

હાકતર પ્રતાપચન્દ્રરાયના બંગલામાં આજ શહેરના ઘણાં
મનુષ્યો એકઠાં થયાં હતાં: બંગલાને બે આગળપડતી શા-
ખાઓ હતી અને હેમની વચમાં એક ન્હાનો સરખો બાગ
તથા પુવારો હતો. અહિં સ્ત્રીઓનો મેળાવડો અને ગરબાની
યોજના કરવામાં આવી હતી; અને પુરુષવર્ગને માટે ઉપર
જણાવેલી શાખાઓની મેડીઓમાં બેઠક તથા ઉપાહાર આ-
દિની વ્યવસ્થા થયેલી હતી: સ્ત્રીઓને પોત પોતાની રુચિને
અનુકૂળ ઉપાહારની ગોઠવણ બંગલાની અંદરના મોટા ખંડમાં
હતી. આમ સ્ત્રીપુરુષોના વિભાગ સંસારસુધારકોને પસંદ

પડ્યા નહોતા, પરન્તુ જૂના વિચારની સીઓ પણ આવવાનું કબજ કરે એ હેતુથી નિર્મળખાણ પોતાની યોજનામાં દૃ રહી હતી. વળી યોગિની મહાદેવીની પધરામણી ત્યાં થવાની છે, એ ખબરે ઘણાં મનુષ્યો-પુરુષો અને સ્ત્રીઓ-સ્ત્રીઓ ભા- યેજ આવવાનો વિચાર પણ કરત, તેઓ પણ-આવ્યાં હતાં. રંગબેરંગી-નવનવીન-પોશાક, સુવાસ ભર્યા પુષ્પો, અતરંગ અને 'સેન્ટ' (સુગન્ધી પાણી) ની ચોતરફ ઉડી રહેલી ભભક, અને બેઠકો દીવાઓ, વગેરેની ગોઠવણ, ખરેખર, ચિત્તને આ- નન્દમય કર્યા વિના રહેતાં નહોતાં. પારસી, યુરોપિયન, ઇસ્લા- મી, હિંદુ અને જૂનરાત્રી, સર્વ જાતની રમણીઓની મનો- હર સુન્દરતા જ્યાં ત્યાં નજર આગળ તરતી હતી.

મહાદેવી, એક બાજુના મધ્યસ્થાન ઉપર બેઠાં બેઠાં, સ્વ- રસ્વતી, ઇન્દિરાબાઈ, મુશીલા અને કમળાની સાથે ધીમે ધીમે વાતો કરતાં હતાં: ઇન્દિરાબાઈ અને નિર્મળખાણ સર્વ મહિ- લાઓને સત્કાર આપવાના કાર્યભારમાં રોકાયેલાં હતાં, વખતો વખત ઇન્દિરાબાઈ તો સાંથી છટકી જઈ મહાદેવી પાસે આવી વાતોમાં ભાગ લેતાં. અંતે નિર્મળખાણએ ત્યાં આવી વિનંતિ કરી કે “ મૈયા, સઘળું મંડળ ત્હમારા શબ્દામૃતનું પાન કરવાને ધણું જ ઉત્સુક છે : આજ અમારે ત્યાં શરદુત્સવ (શરદ પુન્યમની રાતનો મેળાવડો) છે એટલે મુખ્ય કામ સાધારણ રીતે હમ્મેશાં તો ગરબા ગાઈ આનન્દ કરવાનું તથા ઉપાહારાદિ લઈ વિસર્જન થવાનું હોય છે. પરન્તુ આજ આ- પના આગમનથી ગૃહસ્થો અને સજારીઓની અસાધારણ મ્હોટી સંખ્યા હાજર થઈ છે : અને કેટલાંકે તો મ્હને મ્હોયે મ્હડીને પણ આપને સર્વની તરફથી વિનવવા કહ્યું, માટે અ- મને નિરાશ ન કરશો. ”

“ સ્ત્રીમતીમૈયા, ત્હમારાં હૃદયનો ભાવ અતિ ઉદાર

અને પ્રીતિભર છે એટલે ત્હમને મહારાથી ના રૂહેવાતી નથી. પણ શું બોલવું તે વિષે મહેં વિચાર કર્યો નહોતો તેથી ફક્ત એ શબ્દો બોલું તોપણ ત્હમારે તેથી સંતોષ માનવો પડશે.”

“ મૈયા, એટલો ઉપકાર પણ થયો છે. ” હેલે જવાબ દીધો. થોડીવારમાં સર્વ શાન્ત થઇ ગયું, કારણ યોગિની કાંઈક બોલવાનાં છે એમ બધાંને સૂચવવામાં આવ્યું હતું.

“ મૈયાઓ ! ”—મહાદેવીએ પોતાનું વ્યાખ્યાન શરૂ કર્યું : “ મૈયાઓ, આપણું જીવન દૂકું છે, ક્ષણભંગુર છે; અને તેથી કોઈપણ મનુષ્ય ‘ આવતી કાલ ’ ઉપર આધાર રાખી શકે તેમ નથી. તેથી જ્યારે મ્હને શ્રીમતીમૈયાએ કાંઈક બોલવાનું કહ્યું ત્યારે, વૃત્તિ ઓછી હોવા છતાં પણ, જેટલો સમય મળ્યો તેનો સદુપયોગ કરવો એ હેતુથી હેમના આગ્રહને માન આપી મહારા હૃદયના કાંઈક તરંગત્હમારી સમક્ષ મૂકું છું : યોગ્ય લાગે તો સ્વીકારજો.

“ મૈયાઓ ! અમદાવાદમાં મહારું આવવું અને શ્રીમતી મૈયા તથા એકાદ બે બીજી સાધ્વીઓનો પરિચય મ્હને થવો, એ મહારું પણ મહાભાગ્ય હું સમજું છું. જે સમયે મહારાં ગુરુપત્ની ભગવતી ભક્તિમૈયાનો પરલોકવાસ થયા પછી ગુરુ મહારાજ ભગવાન શાન્તિદાસજીએ યાત્રા-પર્યટન ઉપર જવાની આજ્ઞા મ્હને આપી, તે વખતના હેમના શબ્દોનું મ્હને હજી હેવું ને હેવું સ્મરણ છે : ‘ પુત્રી ! તું હવે જૂદી સૃષ્ટિમાં જાય છે, હેમના આન્તરવિલાસ અને ત્હારા મનોવિહાર જૂદાં જૂદાં છે : ત્યાં મનુષ્યોનું શ્રેય કરવું હશે તો હેમના બેગાં બંધ્યા વિના—હેમની લાગણીઓ સમજ્યા વિના ત્હારાથી બની શકવાનું નથી. પુત્રી ! આદિ રાખજે કે તું પ્રવૃત્તિપથ ઉપર ચડે છે : ત્યાં કર્તવ્ય શોધ્યા શિવાય—તે પ્રમાણે વર્ત્યા શિવાય બેશી રહેવું એ પાપ છે ! અંસારે ત્હારા અન્તઃકરણમાં જે

જે વાસનાઓ રહી ગઇ છે તે ભોગવી લીધા વિના છૂટકો નથી. માટે જ ધર્મજીવન આચર અને અન્ય જીવનોમાં તે પ્રેર । '—મૈયાઓ, અહિં આબ્યા પછી મ્હને ઘણાક પ્રકારની સ્ત્રીઓની દુઃખાર્ત સ્થિતિનું જ્ઞાન થયું છે; કેટલીક મૈયાઓના હૃદયસુગન્ધની લહરિઓએ મ્હારા અંતરમાં નિવાસ કર્યો છે; અને મ્હારી નજર સમક્ષ કર્તવ્યની-ધર્મની એક જૂદીજ દૃષ્ટિ-મર્યાદા ખડી થઇ છે. મૈયાઓ, એ સર્વ ત્હમારો પ્રતાપ છે. હું એક અદ્ય નિર્બળ પ્રાણિ છું : મ્હારાથી કાંઈ બની શકે તેમ નથી; તોપણ જે કાંઈ બની શકશે તે સર્વ—ભગવતી, કલ્યાણી જગદંબાની કૃપાથી-ત્હમારી સેવામાં હાજર છે !

“ મૈયાઓ ! આપણી સ્ત્રીઓની ત્રણ પ્રકારની હાલત ત્હમે પણ જોતાંજ હશે;—કન્યા, પત્ની, અને વિધવા : તે દરેકના વિભાગ, અને ઉપવિભાગ છે—જેવા કે ભગિની, જનનિ, વગેરે,—પણ અસારે વિચાર કરવાને મ્હારા સૂચવેલા ત્રણજ ખસ છે. ગૂંજરાતમાં જોઈ છું તો ઘણીખરી જગોએ ખાલ્યા-વસ્થાની સાથેજ કન્યાપણું પણ અદૃશ્ય થાય છે અને કન્યા તે પત્નીજ બની રૂઢે છે ! વિધવાઓની સ્થિતિ બહુ દયાજનક છે; એ પોતેજ જ્યાં સહાય પાત્ર છે, ફરુણાને યોગ્ય છે, સાં તેઓ ખીખતું શું કરી શકે ?—એટલે મુખ્ય આધાર—પુરૂષરત્નો ના સંશોધનનો, યુવતીકુસુમોના વિકાસનો,—બંનેના યોગ્ય પોષણનો આધાર આ દેશની પત્નીઓના ઉપરજ છે. પરંતુ હું સાંભળું છું તે ખરું હોય તો પત્નીઓ—પત્ની થવાને યોગ્ય પણ પૂરી થઇ નથી હોતી તે-વયમાં ખાલિકાજ હોય છે એવામાં જનનિ પણ થાય છે ! હવે કહો, એમને પોતાના મહાન કર્તવ્યનું જ્ઞાન કે જ્ઞાન ન હોય એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય છે ? મૈયાઓ ! સાધ્વીપત્ની એ દેશના ઉત્કર્ષનું મુખ્ય સાધન છે, એટલું ખાસ કરીને ધ્યાનમાં. રાખજો : અને મ્હારા મનોમન્દિરમાં

તેનેજ જગજ્જનનિ સ્વરૂપ હું જોઉં છું. હવે, આપણી મૈ-
 માઓ મધુર, સહનશીલ અને નમ્ર થાય; પવિત્ર અને પતિ-
 વ્રતા થાય; અને પોતાનાં હૃદયમાં સતીત્વ અને ભક્તિ ધારણ
 કરે; તથા સમભાવ અને આત્મસંયમથી પોતાના આચારવિ-
 ચાર તથા મનોવિકારને વશ કરતાં શીખે ; તો પછી બાળકો
 પ્રતાપભર્યાં અને આત્મબળવાળાં થાય એમાં કાંઈ સંશય
 છે ? ભવિષ્યની પ્રજાઓમાં હૃદયનું તેજ રેડનારી, દિવ્યતા સી-
 યનારી, અને કુટુંબોનાં ગૃહ-દેવાલયોમાં શાન્તિ, શ્રદ્ધા, નીતિ
 અને ધર્મનો સુવાસ રેલાવનારી, પત્ની જ છે અને તેથીજ
 તેને હું ત્યાંની અધિષ્ઠાતા ગણું છું :--મધુરતામાં, મન્દોદરી
 -જેણે અત્યંત હૃદયકષ્ટ ભોગવ્યા છતાં, પોતાના પતિનો અ-
 નાચાર પણ માફ કરી, તેવીને તેવીજ જે મધુર રહી શકી
 -તેને અનુસરવાને પ્રયત્ન કરે;--હમયન્તી જેણે ધણુંજ શારી-
 રિક દુઃખ સહન કર્યાં છતાં જે એકસરખી ક્ષમાશીલ-સહ-
 નશીલ રહી પોતાનો ત્યાગ કરી નહાણી ગયેલા પતિ તરફજ
 લક્ષ રાખી રહી કાંઈ તેની પાસેથી સહનશીલતા શીખવાનો
 પ્રયાસ કરે;--ગાન્ધારીની નમ્રતા, અર્ધાત્ દ્વારતના મહાન રા-
 જ્યની મહારાણી છતાં, પતિને અધ જોઈ, તેના કરતાં પો-
 તાની કોઈ પણ રીતે અધિકતા ન થાય માટે ખરા અન્તઃ-
 કરણની નમ્રતાથી તેણે આંખે પાટા બાંધ્યા હતા--તેવા પ્ર-
 કારની નમ્રતા પોતાના હૃદમાં એકાવસિદ્ધારની પેઠે ધારણ કરી
 રાખે;--સીતાજીના જે પવિત્ર પ્રભાવથી શાવણ જેવો મહાબ-
 જવાન અસુર પણ તેમના સતીત્વનું ઉદ્વેગધન ન કરી શક્યો
 તે પવિત્રતા, અને સાવિત્રીના જે પતિવ્રતાના ઉગ્રપ્રતાપ આ-
 ગળથી થમ પણ તેના પતિને લઈ શક્યો નહિ, તે પતિવ્ર-
 તપણું-પોતાનાં જીવનમાં ઉતારે;--શ્રદ્ધા, વિષ્ણુ અને મહેશ્વર
 જેવા દેવાધિદેવ પણ જેની સમિપ બાલક બની ચલા તે

અનુસયા દેવીનું સતીત્વ—અને ભગવાન રથામસુન્દર શ્રી કૃષ્ણચન્દ્રે પોતે આગળ આવી જેને પોતાનામાં સ્વીકારી લીધાં એ મીરાં ભગવતીની હકિત—થી પોતાના આત્માને વિશુદ્ધ કરે;—અને કુન્તામૈયાનો સર્વના પ્રતિ એક સરખી પ્રીતિ ઝરતો સુન્દર સમભાવ—તથા ઉમાદેવીનો પ્રિયપતિ પ્રસન્ન કરવામાં પ્રકુલ થયેલો દિવ્ય આત્મસંયમ, એથી પોતાના આચાર વિચાર અને મનોવિકાર શાન્ત-કાન્ત કરવા મન ઉપર લે:—આમાંનું થોડું પણ, રહેજપણ થાય—અને ધીમે ધીમે પણ આગ્રહ પૂર્વક પ્રયત્ન કરે તો તે અસાધ્ય નથી—તો આપણું મનુષ્યજીવન કટલાં સુખમય, રસમય, સંસ્કારમય અને આનન્દમય થાય ?

મૈયા ભગવતીઓ ! કન્યાઓએ ગૃહકુળેનાં બાલકતરુ ઉછેરવામાં આસપાસ આનન્દભૂમિ પાથરી સહાય કરવાની છે; પત્નીઓએ લેમને શાનવાતાવરણમાં રાખી, લેમનામાં સુનીતિજળ સીંચી લેમની આન્તર પવિત્રતા, કામળતા જાળવી, વિશાળતા વધારી, કર્તવ્યમાર્ગો ઉપર લેમને રોપવાનાં છે; વિધવાઓએ લેમનાં મૂળ બાળી નાંખતાં વિધ, લેમનો ઉદય અટકાવતાં જન્તુ, આદિથી લેમનું રક્ષણ કરી લેમનો તેજની લહરિઓમાં વિકસ કરાવવાનો છે. સર્વને કામ છે; કર્તવ્ય ખોળી ફહાડવું એ આપણી ફરજ છે : ધર્મમાર્ગે વહન કરી લેને પ્રભુ સ્વરૂપમાં ભેગવવા પ્રયાસ કરવો એ જીવનનો હેતુ છે. ઓ મહારી મૈયાઓ ! આસપાસ દરિદ્રતાથી કષ્ટ પામતાં,—દુઃખાદિથી હેરાન થતાં,—બાધિઓથી પીડાતાં મનુષ્યોથી જમત ઉમસ્ય છે : જુગદંબાની કૃપાનાં લહે પાત્ર છે—લેમને થોડું ધણું પણ મળ્યું છે ! પણ શું તે લેમારી પોતાની લાલસાઓ તૃપ્ત કરવાનેજ માટે છે ? ઓ મૈયાઓ ! લેમારા પડોશમાં—આસપાસ—જૂવોતો ખરાં ?—એક મધુર સ્મિત કં-

ઈક વિપત્તિ દૂર કરી શકશે-એક નિર્મળ દૃષ્ટિપાત ક'ઈક પી-
ડાતાં હૃદયો શાન્ત કરી શકશે-એક મિઠો શબ્દ ક'ઈક જીર્ણ
થતા આત્મામાં સજીવનતાનું અમૃત રેડી શકશે. જગતનાં
તહમેજ રાત્રી છો, ભગવતી છો, કલ્યાણી છો : તહમે તહમારો
કાળ શા સાર મિથ્યા ફોલેશ કલહો અને વૃથા કુચલીઓમાં
વ્યતીત કરો છો ? અવકાશનો સમય સાચવો ; ક્ષણનો કાંઈ
પણ સાર કર્યા વિના નાશ ન થવા દો : અને જૂવો કે તહમને
પરિણામે કોઈ અનન્ય, સ્વર્ગીય સુખની પ્રાપ્તિ થશે. ઓ
વિધવા ભગવતીઓ ! તહમને તો દુઃખાગ્નિની જાળનો અનુભવ
છે તો તહમને શા માટે તહમારો કરતાં વધારે દુઃખી મનુષ્યોની
દયા આવતી નથી ? મૈયાઓ ! દુનિયામાં ત્રેમ અને ધૈર્ય :
મ્હોવું અને સ્હેવું ! એ મ્હોટામાં મ્હોટો મંત્ર છે, અને
તહેના અનુકરણથી નિશ્ચય તહમે પરપદ પામશો.

“ મૈયાઓ ! આત્મવત્ સર્વ ભૂતેષુ । (પોતાના જે-
વાંજ અન્ય સર્વને ગણવાં.)-એ ભગવાનનો મહાન બોધ છે.
મૈયાભગવતીઓ ! એજ પરમ ધર્મ છે : અને યતો ધર્મ-
સ્તતઃ કૃષ્ણો યતો કૃષ્ણસ્તતો જયઃ । (જ્યાં ધર્મ છે
ત્યાંજ પ્રભુ છે અને જ્યાં પ્રભુ છે ત્યાં શ્રેય છે.) એજ બ-
તાવી આપે છે કે પરમાત્મા શ્રીમહાપ્રભુનું સ્થાન પણ ધર્મ-
માંજ છે. ધર્મ અને કર્તવ્ય જૂદાં નથી ! જેમ જેમ કર્તવ્ય
કરવાને મહા પ્રયત્નો કરશો તેમ તેમજ તહમાના આત્માનો
ઉદય થશે. સુંદરમાં સુંદર, મધુરમાં મધુર ગુલાબ પણ જેમ
કાંટાવાળા ઝાડ ઉપરથીજ મળે છે તેમ અદ્ભૂતમાં અદ્ભૂત
અને પરમમાં પરમ સુખ પણ મહાપ્રયત્નોથીજ અને મહા
વિપત્તિઓથીજ મળે છે. ભગવતીઓ ! એટલું સ્મરણમાંથી
જવા ન દેશો કે મહાનમાં મહાન કાર્યોનાં બીજ તહમારાં ગૃહ

મન્દિરોમાંજ રોપાય છે; સ્નાનામાં સ્નાનાં હમારાં કામ ઉપર દુનિયામાં મ્હોટાંમાં મ્હોટાં કાર્યોનો આધાર રહે છે । જે કરે તે પ્રેમ, સમભાવ અને ઉદારશીલથી કરજો; ખરેખરો આત્મ-ત્યાગ-આપણે બીજાંથી કાંઈ વિશેષ છીએ અને હેમનું બહુ કરીએ છીએ-એવા અહંકારી ભાવમાં નથીજા! ખરેખરો આત્મ ત્યાગ-આપણેમાત્ર આપણું કર્તવ્ય કરીએ છીએ અને તે પ્રભુપદ સમક્ષ આપણા આત્મારૂપી પ્રીતિપાત્રમાં ધરી શકીએ છીએ એ હેની કૃપા છે—એમ માનવામાંજ ઉદયમાન થાય છે.

ચિત્તે વાચિ ક્રિયાયાંચ સાધ્વીનામેકરુપતા । ભગવતી-ઓ, મૈયાઓ ! ચિત્ત, વાણિ અને કર્મ ત્રણે એકજ પ્રકારનું વર્તન કરે ત્યારેજ ખરૂં સાધ્વીપણું પ્રાપ્ત થાય છે. અને તે વિષય ઉપર ભગવાન ભવભૂતિ જેવા મહાત્માનાં વચન પણ પોતાનો પ્રભાવ વિસ્તારે છે કે,

પ્રિયપ્રાયા વૃત્તિર્વિનયમધુરો વાચિ નિયમઃ

પ્રકૃત્યા કલ્યાણી મતિરનવગીતઃ પરિચયઃ ।

પુરો વા પશ્ચાદ્વા તદિદમાવિપર્યસિતરસમ્

રહસ્યં ‘સાધ્વી’ નામનુપધિ વિશુદ્ધં વિજયતે ॥ *

* ‘સાધ્વી’ જનોનું રહસ્ય સર્વથા વિનયથી વર્તે છે; તે કેવું છે માટે એમ વિનય પામે છે ? હેમનાં હૃદયની વૃત્તિ પ્રિય ગુણોથી છલોછત ભરાયેલી હોય છે, હેમની વાણિમાં નિયમ હોય છે તે વિનયથી મધુર હોય છે, હેમની બુદ્ધિ સ્વભાવથીજ કલ્યાણી જીવેને માટે કલ્યાણકારક હોય છે, અને હેમના પરિચયમાં નિન્દાપાત્ર પદાર્થનો લેશ હોતો નથી. જગતના રસ

“ મૈયાઓ ! આ સર્વ સદ્ગુણપુષ્પોથી ત્હમરી આત્મ-
કુળે પ્રદુક્ષિત થાઓ, ત્હેમની સુગન્ધભરી મંજરીઓથી ત્હ-
મારાં જીવન લગ્ની પડતાં રહો, અને જગતમાં સર્વત્ર ત્હમે
જગદંબા સ્વરૂપે વિસ્તરતાં રહી, ‘કલ્યાણ’ ‘કલ્યાણ’ની અમૃત
દૃષ્ટિમાં ત્હેને ઉદયમાન, પ્રભા ભર્યું કરો ! ખીજું દયા અને
પ્રેમ-સ્વરૂપ પ્રભુ પાસે આપણે શું માગવું ?

૨. ગરબા :

અભિપ્રાયોનો ગમે તેટલો ફેર હશે, વૃત્તિવિલાસ ગમે તે-
ટલા ભિન્ન હશે, પણ જૂના તેમજ નવા સર્વ પ્રકારના મત
વાળા શ્રોતામંડળને આ બ્યાખ્યાનની ઉપયોગિતા, મનોહરતા
કબૂલ કરવી પડી. સર્વ અન્તઃકરણોને યોગિનીએ પોતાના આ-
ત્માની સુગન્ધભરી બબકમાં વિલીન કરી દીધાં.

અંતે ઉપાહારાદિ લીધા પછી, ગરબા ગાવાની સરઆત
થઈ. નિર્મળબાળા અને ઇન્દિરાબાઈ સરસ્વતીને ગાવા ઉઠવા-
નો આમ્રહ કરવા આવ્યાં, પરન્તુ ‘મ્હને શરીરે ઠીક નથી’

આગળ ઈષ્ટ હોય તો પાછળ બગડે છે, ને પાછળથી ઈષ્ટ થાય
તો પ્રથમ દશામાં વાંધા ભરેલા હોય છે, પણ ‘સાધ્વી’જનના
નિર્દોષ સાત્વિક પ્રીતિકર રસ તો પ્રથમ કે પછી, આ-
ગળ કે પાછળ, સર્વદા સર્વથા વિપર્યય વિનાનાજ રહે છે.
‘સાધ્વી’જનોનું નિષ્કપટ, નિર્દોષ, વિશુદ્ધ-રહસ્ય હોય
છે તે આજ ! અને તેજ વિજયથી વર્તે છે.

—ઉત્તરરામચરિત (સરસ્વતીચન્દ્ર ભાગ. ૪. માંના
બ્રાહ્માન્તર ઉપરથી.)

એ જવાબ શિવાય ખીજું કંઈ ત્હેની પાસેથી તેઓ મેળવી શક્યાં નહિં. તે ઉપરથી ઇન્દિરાબાઈએ મહાદેવીને વિનંતી કરી.

“ માતાજી, સરસ્વતીને ત્હમે કંઈ સમજાવો. ‘ ભારતી સ્ત્રીગીત ’ કરીને, એક નવીન પ્રસિદ્ધ થયેલા મુન્દરી મુખોદ્ધ નામના સ્ત્રીઓ માટેના માસિકમાં, એક ગરબો છે તે આ પ્રસંગને તદ્દન અનુકૂળ છે. પારસી બાનુઓ-ત્હેમાં જરા કઠિન સ્પર્દો હોવાથી-તે ગાઈ શકે તેમ નથી : અને મ્હેં સાંભળ્યું છે કે સરસ્વતીએ એમની શાંતિમાં એક ઠેકાણે તે બહુ સારો ગાયો હતો. આપ આજા કરશો તો માનશે. સ્ત્રી-મતી, ત્હમે કેમ કંઈ કહેતાં નથી ? ”

“ એમને તાવ આવ્યો હતો અને અશક્તિ તો એમના મ્હેં ઉપરથીજ જણાય છે એટલે હું શું કહું ? ખીજા કોઇને આવડે છે કે કેમ તે તપાસ કરોને. ”

“ ઇન્દિરાબાઈ, મ્હને સરીરે ઠીક હોત તો હું જરૂર આવત;-મ્હારે કંઈ ખેંચતાણુ જોઈએ છીએ ? આ મ્હારાં નાણુંદ, કમુ ખ્હેનને પણ સારો આવડે છે. ”

“ ઉઠો ત્યારે કમળા ત્હમે તો ચાલો ! ” નિર્મળબાળા બોલી ઉઠી.

“ હું તો આવવાનીજ છું. ” ત્હેણે જવાબ દીધો : “ પણ તિ દહાડેયે મ્હેં તો મ્હોટાં બાબીની સાથે ગાયોતો. મ્હારી એકલીથી સારું નહિં ગવાય. ”

ઇન્દિરાબાઈ અને નિર્મળબાળા બિન્ન મ્હેરે વિચાર કરતાં ઉભાં રહ્યાં.

“ સરસ્વતીમૈયા, ” ચોગિનીએ ત્હેને વાંસે અને માથે પોતાનો હાથ ફેરવીને કહ્યું : “ સરસ્વતીમૈયા, જાઓ ઉઠો : સરસ્વતી ત્હમને શક્તિ આપશે; જાઓ મૈયા, આ સર્વ મૈયા-

ઓના આનન્દનો ભંગ થાય એ મહને ગમતું નથી. જાઓ મૈયા, જગદંબા ત્હમારું કલ્યાણ કરશે. ”

સરસ્વતી એકદમ ઉડીને ઉભી થઈ : “ ચોગિનીમૈયા, આ શું ? જાણે મહારા શરીરમાં એકાએક જાગૃતિ આવી ગઈ ન હોય એમ મહને લાગે છે. મૈયા, આપનો આટલો બધો પ્રભાવ હું જાણતી નહોતી. ” તે પોતાનું માથું નમાવવા જતી હતી એટલામાં મહાદેવીએ ત્હેને રોકી.

“ અત્યારે તો જાઓ : સરસ્વતી મૈયા આપણે પછી વાતો કરીશું. ભગવતીની ત્હમારા ઉપર સંપૂર્ણ પ્રીતિ છે. કમળા મૈયા, જાઓ, ઉડો ! નિર્દોષ આનન્દનું વહન કરાવવું એ પણ પુણ્યનું કામ છે. ”

સરસ્વતી બંને કમળાએ ગરબો ગાવો શરૂ કર્યો અને દસ થંદર સન્નારીએ તે ઝીલવા માંડ્યો :

*ભારતી સ્ત્રીગીત.

ગરબે રમવા, સાહેલો ! સાંચરોરે લોલ,
ભારતી મંદિર ચારુ ચોક પ્રીતિથી ધરોરે લોલ;
આવો બહેનો ! ગીતરંગ રેલોએ રે લોલ.—ગરબે.

૧.

(સાખી) શરદપુનમરજનિ ખોલી, અનિલ સુરભિ મલકાય,
ચન્દામુખ નન્દન શોળી સ્મિતલહરિ લલકાય:—

(ગરબે રમવાને ગોરી નીસર્યાંરે લોલ. ૧)—એ રાગ.

*ભારતીસ્ત્રીગીત—ભારત (હિંદુસ્થાન) વાસી સર્વ જાતની સ્ત્રીઓની એકતા દર્શાવનારૂ ગીત. ચાર—સુંદર. ૧. રજનિ—રત્નની, અનિલ—પવન. સુરભિ—સુગંધી. ચન્દામુખ—ચંદ્રના.

રમે રમા, શારદા સોહામણીરે લોલ,
કુંકુમે જ્યાં સાથિયા પુરેલ, છે શોભા ધણીરે લોલ;
આવો બહેનો ! આજ રાસ ખેલોંએરે લોલ-ગરબે

૨.

(સાખી) મિઠાં ઝરણુ ઝરી રહ્યાં, મધુરું મધુરું સુરગાન,
કોકિલ, બુલ્બુલ, રસભર્યાં દ્રવે અનુષમ તાન:—

દેશવાડોં નવલ પદ્મવે ભરીરે લોલ,
કુંજ કુંજ ધારોં પુષ્પપુંજ વૃક્ષવલ્લરીરે લોલ;
આવો બહેનો ! જનનિગાન ગાઇએરે લોલ-ગરબે

૩.

(સાખી) ભાગીરથોં, ગોદાવરી, બ્રહ્મપુત્ર શુભ તીર;
રમે સિન્ધુ, કાવેરોં જ્યાં, રમ્ય નર્મદાનીર:—

ગુજરીને બંગસુન્દરી મળીરે લોલ,
કાશ્મીરી, દ્રાવીડોં, મહારાષ્ટ્રી, રજપૂતાણોંએરે લોલ;
આવો બહેનો ! એક્યતાન વાઇએરે લોલ-ગરબે

મહોં ઉપર. નન્દન—આનન્દ ભરેલી. સ્મિતવહરિ—સ્મિત
(ધીમુ હસવું તે) રૂપી દહેર. લહકંઠાય—રમે, પથરાય. રમા
—લક્ષ્મી. ૨. સુરગાન—દૈવીગીત. દ્રવે—ઝરે, (પ્રવાહી કલ્પેલું)
તાન રેલે. નવલ—તાજાં, ખીલતાં. પદ્મવ—ફણુગા. કુંજ—છોડ
અને વેલનો માંડવો. પુષ્પપુંજ—ફૂલના ગુચ્છ. વૃક્ષવલ્લરી—
ઝાડ અને વેલ. જનનિ—સ્વદેશરૂપી માતા. ૩. ગુજરી—ગુ-
જરાતની સ્ત્રીઓ. બંગસુન્દરી—બંગાળી સ્ત્રીઓ. દ્રાવીડોં—
દ્રાવીડ દેશની (મદ્રાસ તરફની) સ્ત્રીઓ. મહારાષ્ટ્રી—લક્ષણ

૪.

(સાખી) કુસુમિતે લીલી લલિતા લતા-લલના તરે-પતિ સંગ,
ભારતવાડી દીપાવતી, વિવિધ વર્ણ, નવરંગ:—

ધારસી, ઇસ્લામી, આર્ય રમણીઓરે લોલ,
શુરોપી સન્નારીઓ, ઉદ્ધાસરસવિલાસિનીરેલોલ;
આવો બહેનો ! હિન્દદેવી વંદીઓરે લોલ-ગરબે૦

૫.

(સાખી)-હીમાલયશિરસમ ગંગી, નિર્મલ એ મનઆશ,
'મિત્રજાતિ-રીતિ, તદપિ રૂહો એક ઉરઅમવાસ':—

લાવો ! લાવો ! હૃદયપાત્રમાં ધરીરે લોલ,
મંગલ પ્રીતિઅર્ધ, ભક્તિઆત્મસુવાસે ભરીરે લોલ;
આવો બહેનો ! માતૃભૂમિ પૂજીઓરે લોલ-ગરબે૦

શ્રીઓ. ઐશ્વર્યતાન—એકતાનું, એકસંપ બરેલું તાન. વામ્બએ—
વગાડીએ, પ્રસારીએ. ૪. કુસુમિત—પુષ્પોથી ભરેલી. લલિતા
—સુન્દર. લતા-લલના—વેલરૂપી સ્ત્રી. તરે-પતિ—ગ્રાહરૂપી પતિ.
ઇસ્લામી—મુસલમાન સ્ત્રીઓ. ઉદ્ધાસ ઇન્—આનન્દના રસમાં
વિલાસ કરનારી. ૫. શિર—શિખર. રૂહો ઇન્—એક જ હૃદ-
યમાં અમારો વાસ થાઓ, અમારાં સર્વના હૃદય એક થાઓ.
હૃદયપાત્ર—હૃદયરૂપી વાસણું. અર્ધ—પૂજામાં દેવને અર્પણ
કરવાની વસ્તુ. મંગલપ્રીતિઅર્ધ—પ્રેમરૂપી માંગલિક અર્ધ
(પૂજાપો). ભક્તિઆત્મસુવાસ—આત્માના સુગંધ—સારરૂપી
ભક્તિ.

‘ભારતી સંગીત’ ગવાઇ રહ્યું, પણ સરસ્વતીને જરા પણ થાક કે શ્રમ જણાયો નહિં. એટલે થોડીવારમાં બધાંના આગ્રહથી—સરસ્વતી અને રતનાવલી નામની એક મહિલા-સમાજની ઉત્સાહી સભાસદ—બાળાએ એક ગરખી ઉપાડી:

*આવો, આવોને, સાહેલી ! આજ, આનંદે રમીએ;
લાવો, લાવો બહેનો ! પ્રીતિ સુખસાજ, ઉછરેગે ભર્યોએ:—
રમીએ ને ભર્યોએ નન્દન વનઆ વાડો જ્યાં ગુર્જરી ખીલીરે;
જે અમીઝરણાં સંગીતધરણાં, લયો રહી ફુલવનવેલો:—આનંદે
પ્રીતિનીતિનાં, ગૃહકુંજેમાં, કાચલ બુદ્ધ્યુલ ગાયરે;
મિઠડા સુણીસુણી દૂંડુરવ, ઉરરવ ભરિયું વિલીન મન થાય:—
આનંદે

બક્તિવૌણા કરધરીને કવિવરસંત કવે કલ્પોલ રે;
પ્રિયપતિના પ્રીતિભર સ્વર જ્યાં જીવન કરે રસલોલ:—આનંદે
ગગન ગજવતી, ગાનવિમાને, પતિવ્રતવેણુ વાય રે;
તે લલકારની લલનાહૃદયે પ્રણયશો મૂર્તિ સુહાય:—આનંદે
પતિપત્નીનાં આત્મયુગલની ગુથી રૂડી ફુલમાળ રે;
પ્રજુપદ ધરીએ, ગાતાં ફરીએ ગુર્જરીગુણ, સહુ બાળ:—
આનંદે

નિર્મળબાળા મહાદેવી પાસે જઈને બેઠી હતી; તેને ગૂંજરાતની રીત મુજબ ગરખા ગાતાં પ્રયત્ન કર્યા છતાં પણ હજી બરોબર આવડી શક્યું નહોતું. તે અને ચોગિની વાતો

કરતાં હતાં: “ માજી, આ રત્નાવલીને ઓળખી ? એ અમારી મહિલાસમાજમાં ઉપતંત્રી છે. ” હેણે કહ્યું.

“ એમ કે ? ” મહાદેવીએ ઉત્સાહવિના જવાબ દીધો : “ તમારી સમાજ કાંઈ આન્તરવર્તન સુધારી શકે તેમ છે, સહવર્તન આપી શકે તેમ છે ?—એતો ફાંફાંજ છે ! ” હેણે નિઃશ્વાસ નાંખ્યો “ આ સરસ્વતી જીવેને, એ તમારી સમાજમાં નથી છતાં તમારાં બધાંથી ચહડિયાતી છે : આ રત્નાવલી તમારામાં છે છતાંય શું...? ”

નિર્મળબાળા ચમકી ! “ મૈયા, ત્હમે એને ઓળખો છો ? ”

“ ના ના. મહેંતો એને જોઈજ આજ : ત્હમે કહ્યું ત્યારે મહેં એનું નામ જાણ્યું ! ”

“ ત્યારે, મૈયા, ત્હમે શી રીતે જાણી લીધું કે એ કેવી છે ? ખરું પૂછો તો મ્હને એનો ખાનગી પરિચય તો નથી પણ મહેં કાંઈ એનામાં વાંધા પડતું તો જોયું નથી ! મૈયા, ત્હમે શી રીતે જાણ્યું ?—મહારો એક સંશય દૂર કરો, મૈયા; સરસ્વતીને ત્હમે એકાદ વાર જોયાં એટલામાં એમના ઉપર તમારી આટલી બધી પ્રીતિ ક્યાંથી ?—આજ ત્હમે એમને તમારી પાસેથી દૂર ખસવા દીધાંજ નથી ! બધાંને આશ્ચર્ય લાગ્યું છે ! ”

“ શ્રીમતીમૈયા, એ વિષે કોઈવાર મંદિરમાં પધારજો, ત્યાં અવકાશે વાર્તાવિનોદ કરીશું.—આ ગરબા બધા ખરા પણ દયારામભાઈના ગરબા—ગરબીઓને ન પહોંચે ! ” ચોગિનીએ વાતનો વિષય બદલતાં કહ્યું.

“ મૈયા, પણ કરવું શું ? ” નિર્મળબાળા બોલી ઉઠી : “ એમનામાં સ્થૂલ શ્રંગાર અનીતિથી ભરપૂર લાગે છે અને

“તેથી નીતિમાન અન્તઃકરણને કડકશ-કઠોર થઈ પડે છે । મૈ-
યા, તે દિવસ ત્હમે જે ગરબો કથામાં ઉપાડ્યો હતો તે એ-
મની હબ ઉપરજ હતો, છતાં એમાં હાલના સુધારક મંડળના-
જ બધા વિચાર તરતા હતા. એ આપે રચ્યો છે ? ”

“ ના ના. પણ મ્હારી એક શિષ્યા છે અને તે હજી
બાળક છે ત્હેના ભાઈએ એ બનાવેલો છે : એ મ્હારી પાસે
વખતો વખત ગાતી અને એનો કંઠ ઘણોજ કોમળ અને
મધુર હોવાથી, તે સાંભળવું પણ ઘણું સુંદર લાગતું. ત્યાં-
થી એ મ્હારે મ્હોંયે થઈ ગયેલો તે મ્હેં ગાયો હતો. ”

“ ત્યારે, માજી, એટલી કૃપા ફરીથી અમારા ઉપર અ-
હિં ન કરો ? આપ ગાશો ને આ બધાં ઝીલશે. ” “ ભલે
મ્હને એમાં કાંઈ વાંધો નથી; ત્હમે બધાં જેમ પ્રસન્ન થા-
ઓ તેમ. ” ખોટું માન માગવાનું કે ખેંચતાણ કરાવવાનું
મહાદેવી સમજતીજ નહોતી. ગરબી ગવાઈ રહી એટલે તરત
નિર્ભળબાળાએ યોગિનીને સર્વના દેખતાં ફરી વિનંતિ કરી :
ત્હેણે ગાવાનું શરૂ કર્યું.

* જળ ભરવાને ચાલોરે, મિઠલડાં જળ ભરવા,
ખીલ્યું યૌવન મ્હાલોરે, મધૂરાં જળ ભરવા;
આજ અમુલ્ય લ્હાવોરે, મિઠલડાં જળ ભરવા,
ચાલો ! ખડેનીઓ ! ચાલોરે, મધૂરાં જળ ભરવા;

તરશે તરફતાં જમરે, ખડેનો-ભાઈ, અનેક;
પાવું અમૃત ત્હેમને, એજ ધરો મન ટેક:

* શીખ સાસુજી દેછે રે વહુજી રહો ઢંગે:—એ રાગ.
(આ ગરબામાં દર ચાર લીંટીની અંતરે સૂખી આવે છે.

ધાન્ય લણવાને ચાલોરે, મિઠાં ધાન્યજ લણવા,
લીલાં ક્ષેત્રમાં મ્હાલોરે, ખીંટ્યા ધાન્યના કણુ જ્યાં;
લ્યોને અનુપમ બહાવોરે, મધુર યૌવન ભરમાં,
ચાલો ! સજનીઓ ! ચાલોરે, મિઠાં ધાન્યજ લણવા;

ભૂખ્યાં, ત્રાસ તપ્યાં દીંસે મનુષ્યાળક ચોપાસ;
પ્રભુની થાળ દધ, કરો તૃપ્ત ત્હેમને, ખાસ.

ફુલ વીંણવાને ચાલો રે, મધુર ફુલડાં વીંણવા,
મીઠું યૌવન મ્હાલોરે, રુડેરાં ફુલ વીંણવા;
આજ આનન્દ દહાડોરે, મધૂરાં ફુલ વીંણવા,
ચાલો ! સાહેલો ! ચાલોરે, રુડાં ફુલડાં વીંણવા;

દુઃખ, ક્લેશ, ચિન્તા ભર્યું જગ રડતું લાચાર;
કરો શાન્ત, આશા ભર્યાં પુષ્પ તણો ધરો હાર.

રસ સોંચવાને ચાલોરે, મિઠલડો રસ સોંચવા;
યૌવનવન મ્હાલોરે, અમર ફાલ્યાં ફળ જ્યાં,
ગાનઝરણુ ઝરાવોરે, લતાકુંજે લયતાં;
ચાલો ! સજનીઓ ! ચાલોરે, મધૂરો રસ સોંચવા :

સૂકી, રસહીન બની રહી, હૃદયવાડો દેખાય;
વર્ષાવો અભિધાર, ત્યાં, પ્રકુક્ત રમણીય થાય.

ગીત ઝીલવાને ચાલોરે, મિઠલડાં ગીત ઝીલવા;
આજ યૌવન મ્હાલોરે, પતિ પ્રભુનાં ગીતમાં,
રમો રસ લ્યો લ્હાવોરે, પ્રીતિ ભક્તિ ઉરમાં;

ચાલો ! જહેનીઓ ! ચાલોરે, મધુરાં ગોંગ ઝીલવા:

નન્દન સુન્દર નન્દનો વાચે રસિલોં વેણુ;
અંતર ઝોલોં, અમૃત ભર્યાં રેલાવો પ્રભુ કહેણ.

જળ ભરવાને ચાલો રે, મિઠલડાં જળ ભરવા,
લીલું યૌવન મ્હાલો રે, મધુરાં અમિ ભરવા.
હ્યોને આનન્દલ્હાવો રે, મિઠલડાં અમિ ભરવા,
ચાલો ! સાહેલોં! ચાલો રે, મધુરાં જળ ભરવા.

આકાશમાંથી શરદ્ પુન્યમની શીતળ ચન્દ્રિકા વરસી ર-
હી હતી; વાટિકાનો સુગ્રાસ ભર્યો અનિલ નદી ઉપરથી મિઠ્ઠી
મિઠ્ઠી લહરો લાવી ગાત્રને સુધાપાન કરાવતો હતો; અને
ગાનઝરણાંના નન્દન સૂર, મનુષ્યકુરનાં ઊંડાં ઊંડાં આત્મ-
વાજ્રાના નાદ સાથે ભળી જઈ, પૃથ્વી અને આકાશ બં-
નેને, સંગીતજ્યોતિનો એક દિવ્ય સ્તંભ ઉભો કરી, સંયુક્ત
કરી નાંખતા, ઊંચાં ઊંચાં ઉડ્ડયનો પ્રસાર્યે જતા હતા.

પ્રકરણ ૭ મું :
દિવ્ય ચિત્રદર્શન—(પતિપત્નીનું જીવન.)

૧. નરક :

રાતના દશેક વાગ્યા હતા; એક ન્હાના સરખા ધરની મેડીએ ફાનસમાં દીવો બળતો હતો. બારી આગળ એક ત્રીસેક વર્ષનો યુવાન આરામ ખુરશી ઉપર પડ્યો પડ્યો બીડીઓ ફૂંક્યા કરતો હતો—

“ સાહુ, આ કેમ ખમાય ? ” તે બબડ્યો; “ દસ વાગી ગયાને બાઈ સાહેબને હજી આવવાનીયે ફરસદ મળી જણાતી નથી ! રાંડ કમળત છે; કરવું સું ? આજ તો આવે ને કે તરત એની બરોબર ખબર જોડ ! ”

એવામાં મકાનનું નીચેનું બારણું ઉઘડ્યું અને થોડીવારમાં એક યુવતી મેડી પર ચઢી : “ હજી ત્હમારી બીડીઓ ગાંધ નહિં, શશિશંકર—અરર ! ત્હમારું મ્હોં કેટલું ખાસ મારે છે ? તાડી કે મહુડી !—બીજું કાંઈ મળતું નથી તે એવી ગાંધી ચીજો લીધા કરો છો ? ત્હમને કેટલીવાર કહું, ત્હમને બીલકૂલ શરમજ નથી !—હવે એવું કરવું હોય તો મ્હારા ઘરમાં નહિં આવતા. હું ત્હમને સાફ જણાવી દઉં. છું. સમજ્યા ? ”

“ બેસ, બેસ; જણાવી દેનારી મ્હોટી જોધ નહિં તો ! રત્નાવલી ! બસ, વધારે લવરી નહિં કર. ” હેણે કહ્યું—“ આટલી મોડી કેમ આવેછ ? ખબર નથી કે ધણી થાક્યો પાક્યો ઘેર આવ્યો હોસે તે ખાસે સું ? સાહુ, ધરની કંઈ બી કાળજી નહિં !—અત્યાર સુધી કરતીંતી સું ? ”

“ કાંઈ બેશી ન્હોતી રહી ? ” રત્નાવલીએ જવાબ દીધો. “ નિશાળેથી આખો દિવસ મહેનત કરીને તો મરી રહ્યાં હવે એ ને પાછું પિયરનો બધો ઢસડો તાણવો :- ને પછી ફેરવે છે મોડી કેમ આવી ને શું કરતી’તી ? કાંઈ એમ છે કે કોઈ દુહાડો વાર થાય તો હાથે કરી લઈએ ? ”

“ પણ અત્યાર સુધી પિયરમાં પડી રહે છે શું કરવા ? ના કહી દે : સાલ્સું, બે જગોનું કેમ સચવાય ? વળી પાછી મહેનત ફેરવે છે હાથે કરી લે ! બહુ સારી સાલ્સી ! કોઈ દુહાડો મ્હારો મિળજ જસે ને તો... ! રત્નાવલી, હું તને સાફ જણાવું’છું ત્યારે હવેથી બહેલાં આવી જમવાનું કરી રાખવું. ”

“ પણ તે નહિં બને. પિયર શું કરવા રહીએ છીએ?—ત્હમે બિચારા કાંઈ જાણો છો ? પેટે છોકરાં તો ચાર પડ્યાં છે—રૂહેવાને ધર નથી, ને ઘણું જીવો મ્હારા મામા કે વગર બાડે રૂહેવા દે છે અને છોકરાંને રાખે છે; નહિંતો—પગાર તો ત્હમને પંદર રૂપૈડીજ મળે છે ને મ્હારો તો બધો દેવામાં જાય છે ને છોકરીઓને તો હવે પરણાવ્યા વગર ચાલે લેવુંજ નથી—મ્હોટી માઓ તો થઈ છે ! : તે પિયરિયાંને રાજી ન રાખીએ તો કેઈ ત્હમારી સગલીઓ કામ આવવાની હતી ? ત્હમે તો આવા વ્યસની રહ્યા ને રાત દુહાડાનું ભાન નહિ ! પણ કાંઈ ખબર છે કે ધરમાં કેમ થતું હશે ? વસ્તારીક છો—એ તો હું શિક્ષકની પરીક્ષામાં પાસ થાઉંયે નહિં ને ત્હમને કાયમ નોકરી મળેયે નહીં : બાકી બધેયે ઠેકાણે ત્હમે તો તુમડાં ઉગાડ્યા વિના રહ્યા નથી : ઘરમાં આટલું હાથીનું ખર્ચ કેમ નભે છે તે કોઈ દુહાડો પૂછ્યું ?—હવે વળી મ્હારાં પિયરિયાં સાથે બગાડો !—એટલે પછી મર્યું !—એમ ભાન છે કે ત્હમારી

સગલી-હમણાં કાંઈ સાંભળશે,-કોણ કામ કરવા આવવાની હતી ? ”

“ રાંડ, વધારે ફાટી કે બોલતાં બોલતાં ? ” શશિશંકર પગમાંથી બૂટ છૂટું ફેંકે છે. રત્નાવલી ખશી જવાથી ભીંતે જઈને અથડાય છે. “ રાંડ બેસરમ, જો હવે વતું ઓછું બોલીને તો તારો જન ફહાડી નાંખીસ. તું મું સમજે છ તારા દિલમાં ? ”

“ આવો તો ખરા જન ફહાડવા ?-ત્હમે ત્હમારા બાર-માં રૂહેજો-ત્હમને હાથ ઉપાડતાં કાંઈ શરમ નથી આવતી તો મ્હને શાની આવશે ? ” રત્નાવલીએ તિરસ્કાર કરતાં કહ્યું. “ બાયડી ઉપર હાથ ઉગામતાં કાંઈ શરમ આવે છે ?-નબજો માંટી બૈરીપર શરો ! તિફહાડે પેલીના...ધરમાં પકડાયો’તો ને પડોશીઓએ હાડકાં બોખરાં કર્યો’તાં, ત્યારે એ બધો રોફ કયાં નાશી ગયો’તો ?-એ તો બોલાવશેજ નહિ’ને : કાંઈ બીજું વધારે સાંભળશે ! ”

“ રાંડ, આજ કેમ ફાટી છે ?-ત્હારું મોતજ આવ્યું છે ! ” શશિશંકર પોતાના પગનું બીજું બૂટ ફહાડીને ઉભો થયો : “ રાંડ ! ત્હારાં પરાક્રમ તો બધું ગામ જાણે છ !-હું નથી બોલતો ત્યાં લગી ?-આ જોયું છે બૂટ ? માથુંજ ભાંગી જસે-માથું ! આખો ફહાડોને રાત બટકારાજ કર્યો કરવા ને નામ દેવું નિશાળનું ને પિયરનું ? ” તે દાંત પીસતો પીસતો, મ્હોંમાંથી બીડી ફેંકી દઈ, પાસે આવી બૂટ ઉગામે છે.

“ પીટયા બાયલા, દારૂડિયા ! તું તારા બારમાં રૂહેજો,

બે, મારી તો જો ! હાથ અરાડેને તો તો ખખરજ પડે ખખર !—માર્યાં માર્યાં ત્હેં ! ત્હારા જવા તો સેંકડો દીઠા છે ! સમજ્યો કની ! ”

શશિશંકર ગુસ્સામાંને ગુસ્સામાં પોતાની પત્નીને ખૂટ મારે છે એટલે રત્નાવલી ત્હેને સ્હામો ધક્કો મારે છે : બંને જણાં એકબીજાને મનમાં આવે ત્હેવી ગાળો દે છે.

“નીકળ મ્હારા ધરમાંથી, રાંડ કબારખા !” “ત્હારા બાપનું કે દ્હાડાનું થઈ ગયું ? રડ્યા હીમકારા ! ચાલ, ચાલ, ખાલી કર મ્હારું ધર ! ” વગેરે-વગેરે, ધ્વનિ પ્રતિધ્વનિ નીકળ્યા કરે છે. એવામાં શશિશંકરનો પગ લૂગડામાં બરાવાથી તથા ઘેન મ્હડવાથી તે જમીન ઉપર ગળડી પડે છે અને ત્હેને ઉલટી થઈ જાય છે. રત્નાવલી ત્હેની જરાપણ દરકાર ન કરતાં તરત નીચે ઉતરી, કપ્પાટમાંની શીશીમાંથી ‘ તબિયત સુધારવાની દવાઈ ’ નો પ્યાલો પી લઈ—આગલે બારણે તાળું ફટ, પતિ જૂખ્યો છે—કેદ મ્હડવાથી ત્હેને ઉલટી થઈ છે,—ત્હેનું શું થશે, તે વિષે મગજને સ્હેજ પણ તસ્દી આપ્યા શિવાય બ્હાર ચાલી જાય છે !

* * * * *

અન્દ્રકાન્ત ખાટમાં પડ્યો પડ્યો વાંચે છે; અરુણને ઉંધ-તોને ઉંધતો ખભા ઉપર નાંખીને ગુલાબ અંદર પ્રવેશ કરે છે.

“ મૂવાં, રડ્યાં મૂણસો ! બધાંયે જોવાનાં !—કોઈ કામમાં આવવાનું નહિં. ત્હમારાથીયે કાંઈ ફ્હેવાય નહિં ? એટલા બધા માવડીમોહા શું થઈ જાયો છો ? જરા બારીયે જ-ધને સાંભળો તો ખરા કે ત્હમારાં જ ને ત્હમારાં મોંધાંને લાડવાયાં બ્હેન શું બોલે છે ?—આંને તેડીને ઉપર મૂકી જ-

વાતું ચાકરને કહ્યું એટલામાં !...બાયડી છોકરાંની જરા તો દરકાર રાખો ? ”

ચન્દ્રકાન્ત વાંચ્યે ગયો : ત્હેણે જાણે ગુલાબને જોઈજ ન હોય, ત્હેનું કહ્યું સાંભળ્યુંજ ન હોય, એવો ડોળ કર્યો.

“ હા. હા. ત્હમનેયે હું ઓળખું છું. જાઓ ન બોલશો ! —એ તો પેલાં ત્હમારાં બણેલાં ગણેલાં, રૂપાળાં, ડાહ્યાંડમરાં ભોજોઈ હોયને તો હમણાં ગાંડાગાંડા થઈ જાઓ;—લાવો બાબી, હું ત્હમારાં પગરખાં લ્હોઈ આપું, પગે કચરો લાગશે !—એમ ફેટાંયે શરમ ન આવે ! ”

“ ત્હમે બહુ બોલો છો હાં ! ” ચન્દ્રકાન્ત બોલ્યો :
“ પછી મ્હારો વાંક ફહાડશો. ”

“ ઓહોને, બાબીનું નામ સાંભળીને જીભ નીકળી આવીને શું ? પૈસાવાળાંની બધાંને શેહે પડે ! પણ એનો પૈસો મ્હારે શા કામમાં આવવાનો છે.—હેં ! એવાં શાં મરવા સૂતાં છે કે, બાયડો તો પાસેનોપાસે હોયજ પણ દિયરને પણ ખાટલા આગળથી ખસવા દેતાં નથી ? સાલ્લીબીના મંદવાડ છે !—પોતે ખાટલામાં સૂતાં છે દિયર ધડીયે ધડીયે શરીરે હાથ મૂકી મૂકીને તપાશી જીવે છે કે તાવ કેટલો છે, બાયડો ખુરશી ઉપર બેશીને મ્હોં સામું ને સામું ‘ શો હુકમ થશે ’ ત્હેની વાટ જોયાં કરે છે : એ તો બધું એમના જેવાંનેજ ફાવે !—ને એ માંદાં હતાં, ત્યારે ગરબા ગાવાનું ક્યાંથી પગમાં જોર આવ્યું ?—રાંડોના ઢોંગ જીવોને ઢોંગ ! એ તો ત્હમારા જેવાજ છેતરાય ! ”

“ હવે કાંઈ બીજી વાત કરવી છે ? ” ચન્દ્રકાન્તે સ્ત્રી-ડાઘને ચોપડી આધી ખશેડી : “ ત્હમને બીજું કાંઈ વાત કરવાનુંજ સૂઝતું નથી ! ”.

“ કેવો ચાટકો લાગ્યો છે ? ” ગુલાબે હાથ લાંબો કરી મ્હોં મરડતાં કહ્યું : “ એ તો ખરાને ખરું ફૂલેનાર મળશેજ નહિં. અત્યારે એક અક્ષરે બોલાય છે ?-પેલાં તમારાં લાડ-કવાણાં પાસે તો ‘ હાહા-ઠીઠી ’ ને વાતોનો છોડાયે આવતો નથી !-હું દાદરામાં ઉભી ઉભી સાંભળતી’તી તો ! પણ જાણો છો ? લોકો તો વાતો કરે છે કે બાયડી છોકરાંની તો સામુંયે નથી જોતા ને ભોજનની પાછળ તો ગાંડા ગાંડા થઈ જાયો છો તે કાણ જાણે શું હશે ! ”

“ કાણે કહ્યું ? ” ચન્દ્રકાન્તે ગુસ્સે થઈને પૂછ્યું : “ રાંડો નવરીઓને કાંઈ ધંધોજ નથી; બેઠાં બેઠાં કાંઈની કાંઈ ફૂથલી કર્યા કરવી ! ”

“ હા, એમ ગાળખાળ દેશો નહિં. એ તો મહારી કુલી કાકી ફૂલેતી’તી ને ધનકાર માશીએ ફૂલેતાં’તાં. અરે, તમારાં મા બહેન પણ વાતો કરતાં’તાં. મહારે શું, બા. જેનું લાગ્યું જે ભોગવશે ! હા. ને હું તો દેખીશ એવું કહીશ તો ખરી ! કહીશ, કહીશને કહીશ ! કાંઈ હું કોઈની લૂંડી નથી, કે જોડે લોયે ન બોલું ! ”

“ પણ ત્હને શરમ નથી આવતી, આવું મ્હને ફૂલેતાં ? ” ચન્દ્રકાન્ત ઉભો થયો : “ જો હવેથી એવું બોલીને તો જીભ જ ખેંચી ફૂલાડીશ ”

ખેંચી ફૂલાડો જોઈએ ! એમ આખો ફૂલાડો વઢવઢ કર્યે કાંઈ હું મરી જવાની નથી-હું તો મહારાં માઆપને ઘણી મોંઘી ને લાડવાઈ છું, સમજ્યાને ? ભુંડી ભુંડી લોયે તમારી બાયડી તો હું ફૂલેવાઈશ-એ નહિં, સમજ્યાને ? ! ”

ચન્દ્રકાન્ત કોંધના આવેશમાં ગુલાબને એક તમાચો લગાવી દે છે :: ગુલાબ મ્હોટો ધાંટો પાડીને બાજદાવેડા કરી

રોવા માંડે છે. “ મુવો...! મ્હારો જીવ લેશે ત્યારેજ જ'પશે :
બધાંયે મ્હારાં દુશ્મન થઈને પાછળ લાગ્યાં છે ! ”

અન્નકાન્ત કંટાળીને ધરમાંથી જતો રહી, પોતાના દવા-
ખાનામાં જઈને સ્થ રહે છે.

૨. પૃથ્વી :

“ કેમ અત્યાર સુધી શું કરતી'તી ? બાણુતી ન્હોતી કે
મ્હારે માટે બીડીઓ વાળી મૂકવાનું મ્હેં કહ્યું'તું ? ” મન-
ન્તરામ બુલતી ખુરશી ઉપર આરામ લેતો, પત્ની ઉપર કપા-
ળનાં તલ્લેયાં મ્હડાવતો, બોલ્યો.

“ બૂલી ન્હોતી ગઈ, બાધસાહેબ, ” કમળાએ નમ્ર મ્હેરે
જવાબ દીધો : “ પણ નીચેથી બધાંના ઉઠ્યા વિના મ્હારા-
થી શી રીતે ઉઠાય ?—આજ સ્થવારે મ્હેં પચીસ તો વાળી
મૂકી'તી ! ”

“ કેમ !... યુ બૂટ ! ” મનન્તરામે પગ પછાડ્યો :
“ બધાં જહાનમની ખાડમાં જાય !—ત્હને હું આજથી કહી
મૂકું છું કે ત્હારે વખત થાય એટલે તરત ઉપર ચાલ્યાં આ-
વવું.—પચીસ બીડીયે થાય ? અરે, હું'તો સો સો—ને બસ્સો
બસ્સો દહાડાની બોર મૂકું છું ! તું શું બાણે !— ત્હારે ત્હારી
મેળે સ્થવારે ને રાતે પચીસ પચીસ વાળી મૂકવી; સમજ ?
— ને નીચે તો નજ બેસવું. ”

“ પણ એટલી બધી બીડીઓ, બંધાલા, ત્હમને નુકશાન
નહિં કરે ?—અન્નુભાઈએ પણ કહ્યું છે કે બહુ પીશો તો છાતી
બળી જશે ને આખરે પસ્તાવાનું થશે ; માટે જરા.....”
કમળાએ ત્હને પાનસોપારીં આપતે આપતે કહ્યું :

“ અરે, સાગા બધા દાક્તરો જૂઠા છે ! આ પેલો રહે-
માનજી દાક્તર રાત દહાડો મ્હોંમાંથી બીડો તો ફહાડતો નથી
ને આપણને ફહેશે ‘ત્હમે પીશો નહિં’.—એ જાણે છે શું,
એમના આપનું કપાળ ?—એ તો ઠીક, પણ ત્હેં પાનમાં
તંબાકુ બરોબર નાંખી નથી, પાન બગાડ્યું ! ”

“ હ્યોને ફરીથી કરી આપું; ” કમળા ત્વરાથી બીજું
પાન કરીને ત્હેને આપતાં બોલી : “ નીચે બા ને બ્હેન બેઠાં
હોય ને હું ઉપર આવીશ તો પાછું ફહોપણ નહિં ફહાડે ?—
બાઈસાહેબ, ત્હમારે સાંભળવું પડતું હોય તો જાણો ! એવા
એવા બોલ બોલે છે કે પગથી તે માથા સુધી ઝાળ લાગે ! ”

“ એમને બોલવું હોય તે બલે બોલે; પણ મ્હારો હુકમ
માનવો પડશે ! ”

થોડીવાર પતિપત્ની કાંઈ બોલ્યાં નહિં.

“ કમળા, આજ બપોરે તું ને અનુ શુ કરતાં તાં ? એક
બીજની સાથે કાંઈ છાનીમાની વાતો તો કરતાં જણાતાં તાં.
શું હતું ? ”

“ એતો એમ હતું કે બા કાંઈ બોલ્યાં હશે ને તેથી
અનુભાઈના ઉપર પિતાજી ગુસ્સે થયાં હશે તે કહેતા’તા :
બીજું કાંઈ ન્હોતું. હું ત્હમને ફહેવાનુંજ કરતી’તી. ”

“ એતો જાણેં ઠીક ! પણ અનુ ને તું એક બીજના સામું
આખો દહાડો બેયાં કરો છો ને હસ્યાં કરો છો—એ રીત મ્હને
પસંદ નથી. તું ત્હારા મનમાં સમજતી હઈશ કે કોઈ જાણતું
નથી પણ આ ઘરમાં એવાં આચરણ ચલાવ્યાં ને તો ખબર
પડશે ! એ ત્હારું પિયર ન દીડું કે લલિતા ને ગુંલાબની પેઠે
તુચે ફાવે તેમ વર્તે છે. કાંઈ તો ત્હારી મ્હોટી બાબીની અ-
સર લે ?—આગળ જતાં તુચે પેલી રૂપાળી ને રત્નાવલીના જે-

વીજ થવાની છે, મ્હારી ખાત્રી છે તો ! ” તે દાંત પીશીને ગુસ્સાના આવેગમાં પગ પછાડી ઉભો થયો; “ યાદ રાખજે, રાંડ, જો એવાં લક્ષણુ રાખ્યાંને તો ચાંમડીજ ઉતારી નાંખીશ ! ”

“ ભાઈસાહેબ, ગમે તો મ્હને મારી નાંખો, પણ એવાં ખોટાં ઓઠાં ન આપશો ! ને ‘ રાંડ-રાંડ ’ કહીને એવી નકારી ગાળ ન દેશો. એતો અરથ શું થાય છે તે સમજો છો ? હું ત્હમને પગે પડીને-હાથ જોડીને-કાલાવાલા કરીને કહું છું કે મ્હને એવું ન ફેડેશો. -અને ત્હમારી મરજીમાં આવે તો માથું કાપી નાંખો : નહિંતો ફેડોતો હું આ બારીયેથી બૂચકો મારીને મરી જાઉં પણ એવાં ખરાબ-એવી રાંડોનાં-ઓઠાં મ્હને ન આપશો. ” કમળાની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં ને ધીમે ધીમે ગાલ ઉપર ટપકવા માંડ્યાં : “ અનુભાઈ મ્હારા ભાઈ જેવા છે ને-ત્હમારા સમ જો હું કાંઈ એમાંનું જાણતી હોઉં તો ! હું તો કાંઈયે એમના કે કોઈના સામું જોતી નથી-મ્હારા જીવના સમ, ત્હમારા સમ ! મ્હારે માથે એવું આળ ન મૂકશો. હું આટલું આટલું સાચવીને ચાલું છું ત્હોયે... ! ” તે રોઈ પડી.

“ સાહે, ઠીક ત્વારે. એમ નહિં હોય ! ” મનન્તરામે જરા શાન્ત પડતાં કહ્યું : પણ એમાં રોઈને ઓશિયાળા શેના કરે છે ? લોહી નાંખ આંસુ !-મ્હેંતો જોયું તે કહ્યું. ચાલ હવે, એવી રીતે કોઈને શક પડે એમ વર્તવુંજ નહિં. આજ મ્હને એમ લાગ્યું ને કાલે બીજા કોઈને લાગે ! ”

“ પણ, બહાલા, ત્હમારા સમ !-ત્હમારાથી મ્હારે કોઈ વધારે છે ? ” કમળા આંસુ હોતાં ખેલ્લી : “ ત્હમારા સમ, જો ત્હમે ફેડો છો તે તદ્દન ખોટું ન હોય તો. અશે, ત્હમને એમ લાગ્યું તો હવે વળી વધારે સાવચેતીથી ચાલીશ. જો

પાછી હું કોઇ જોડે ઘરમાં હસું કે બોલું નહિં તો ત્હમેજ પાછા મ્હારો વાંક ફહાડશો.-પણ ચાલોને, અત્યારે તો માફ કરો. ” મનન્તરામ પાસે જઇ તે ઉભી રહી.

“ જો, એમ પાછાં ત્રાગાં કરવાનાં નથી ! ” ત્હેણે કહ્યું; “ બધાંની સાથે સરખી રીતે ચાલવું. જા, ત્યારે હવે ત્હને માફ કર્યું,-થયું ? ચાલ, હવે એક, ૧૬૬, મજેદાર પાન બનાવી લાવ : જોજો કાથો ચૂનો કે તંબાકુ વધારે ઓછાં ન પડે હોં ! કાળજી રાખજો. ”

* * * * *

રસિકભાઈ આવીને મેડીનાં બારણાં ઠોકે છે : અંદરથી સાંકળ હોય છે. સુશીલા જવાબ દેતી નથી. કેટલીકવાર ઉભા રહી વાટ જોયા પછી બહારની અગાશીમાં પડેલી આરામ ખુરશી ઉપર જઇને બેસે છે. એમનો એમ અડધો કલ્ત્રાક વહી જાય છે : રસિકભાઈ ઉઘ આવવાને માટે પવનની ઠંડી દહેરોમાં આંખ મીચી પડ્યો રહે છે.

“ નથી આવવું કે ? ” અગાશીની બારી ઉઘાડી હુ-સકાં ખાતી સુશીલાનો અવાજ આવ્યો : “ નથી આવવું કે ?-હવે નવરાશ મળી ? સૂઈ રહેવું તું ને માના ખોળામાં !-અત્યારે તો અહિં આવવું પડ્યું ને ! હવે બાયડીનો ખપ પડ્યો ? ” તે બેસતમ રોવા લાગી.

રસિકભાઈ ખુરશીમાંથી ઉઠ્યો અને પત્ની પાસે જઇને ત્હેને છાતી સરસી દાખી : “ બહાલી, બહાલી ! આ શું ?-આમ નકામી નકામી રહે છે તે ?-ત્હને તે મ્હારે હપકો દેવો કે શું ફહેવું ? તું હમણાં હમણાંની બહુ બોલે છે હોં : પછી હું કાંઈ કહીશ તો ત્હને માફ લાગશે ! ”

“ ફહે મ્હને !-મ્હને શું કરવા ફહો ?-ફહેને પેલી ત્હ-

મારી સગલી ઘોળીને, કે અત્યાર સુધી બેસાડી મૂકે છે ! એને બાયડાની દરકાર નહિં એટલે ત્હમને બાયડીનીયે ફિકર શેની હોય ?—એ રાંડજ મ્હને જંપવાવારે આવવા દેવાની નથી : એ નહિં હોય ત્યારેજ મ્હારં ઘર મંડાશે !—જાઓ-ને, નીચેજ, એ બધાંની સાથેજ રૂઢોની : અત્યારે, આટલા બધા મોડાએ અહિં તો આવવું પડ્યું ને ! નાએ તો ન સ્વાયું ને ? ”

રસિકભાઈ કાંઈપણ બોલ્યા ચાલ્યા વિના પોતાની પત્નીની સામું એકી નજરે જોઈ રહ્યો : “ એમ અમારા ઉપર આંખો ફહાડવાની નથી; સમજ્યાને ! આંખો ફહાડવી હોય તો ફહાડો ત્હમારં જે હોય ત્હેના ઉપર !—અત્યાર સુધી હેઠળ બેસાડી મૂકે છે તે જાણતી નહિં હોય કે ત્હમે પરણેલા છો, કુંવારા નથી !—ને બાયડી હજી જીવે છે, મરી ગઈ નથી ! ” મુશીલાનાં આંસુ રસિકે લોહી નાંખ્યાં : “ આમ ઘણું બોલવામાં કાંઈ ફાયદો છે ?—નકામાં મન ઉંચાં થશે અને કંકાસ થશે તે તો જૂદો ! અને આપણા બેથી કાંઈ છૂટાવાનું હતું ? ” ત્હેના કપાળ ઉપર ક્રોધનાં રહેજ તલ્લેયાં રમવા લાગ્યાં; ત્હેની આંખો હવે શાન્તિ ધારણ કરી શકતી નહોતી. “ ઓહોને ! આજ તો પાછા ખેંચેને સાસરે પણ ગયાંતા ને શું ?—ખહુ માંદાં છે ? તાવ નહિં મટે ?—ખહુ ગરબા ગાતી વખત તો કાંઈયે માંદાં નહોતાં ને પાછું આજ શું થયું ?—મ્હારે જવું પડશે કે ?—પથારીવશ હશે ને ખાટલામાંથી ઉઠાવુંયે નહિં હોય !—હોય ભાઈ, હોય ! ભાઈ શી વાત જાણે છે, દિયર અસોઅસો માનાં કરે છે ને બાયડો તો જીવ ફહાડી નાંખવોજ બાકી રાખે છે !—શાં ખેંચેનાં માન !...અમે તો માંદાં થઈને મરી જઈએ ત્હોયે કોઈ ભાવ પૂછવાનું નથી. વકીલ સાહેબનાં ખેંચે, દાકતર સાહેબનાં ભોજાઈ, અને મામલતદાર

સાહેબનાં ધણિયાણી, એટલે બધાંયે એમની ખુશામત કેમ ન કરે ?...હેં, તે એટલું બધું શું હતું કે ત્હમારે જ્હેનને સાસરે જવું પડ્યું ?-હેં, ભોંય ઉતાર્યાંતાં ? ”

રસિકભાઈનો મિજાજ ચોખ્ખો ગયો; ત્હણે સુશીલાને ધક્કો મારી વેગળા ખશેડી દીધી, અને કોટ અને ટોપી પ્હરીને દાદર ભણી જવા માંડ્યું : “ મહારા સમ જાઓ તો ! મહારા સમ !-ભાઈ સાહેબ !-મહારા સમ ઉભા ન રૂઢો તો ! ” ત્હણે રોતાં રોતાં પતિની કમ્મરે વળગી પડી કહ્યું. પણ રસિકભાઈએ ત્હને ફરીથી તરછોડી નાંખી : “ ત્હારામાં કદિ અકલ આવવાનીજ નથી !-શું બોલવું, શું ન બોલવું ?-જરા તો વિચાર રાખવો ! બસ, હું તો ઓશિસમાં જઈને સ્થૂં રહીશ. મહારે ઘરમાં રૂઢેવુંજ નથી ! ત્હારે જે ખાતે જવાબ દેવો હોય તે સ્હવારે દેજે : હું તો ખરેખર કહી દે-છશ. મહારી આગરના કાંકરા કરવા છે ?-ફાવ્યું ન શાવ્યું બોલે છે તે !-આજ બપોરે પણ રજનિકુમાર અને માણેક-ભાઈ બેઠા હતા તે વખત પણ એમનું એમ કરતીંતી ! તું સુધરીશ ક્યારે ? મ્હને તો ફિકરજ એ છે !-એ બધાના મનમાં શું આવે કે એની બાયડીયે એનું કહ્યું નહિં માનતી હોય ? અમે બેઠાંતા, તે વખત તું કેટલીવાર પેલી ન્હાની મેડીમાંથી મ્હને અમથી અમથી બોલાવી ગઈંતી ? ન આવું તો પાછી ધમપછાડા કરે કે રોવા મઝે : ત્હારાં હુસકાં અને ખડખડાટ-ભડભડાટ અમે બધાંયે અહિં સાંભળતાંતા ! રાતે જરા બા પાસે બેઠોંતો ત્હંયામાં પણ પરસાળમાંથી ત્હને, -મ્હને બોલાવ્યા વિના-જંપજ ન વળે ! એ કામનું શું ? આજ તો બસ હું જવાનોજ-ત્હને ધણીવાર શીખામણ દીધી પણ પત્થર ઉપર પાણી ! માણસ હોય ત્હને શીખામણ વળે ને ! ” ત્હણે દાદરમાંથી નીચે ઉતરવા માંડ્યું ; પણ સુશીલા ત્હને વળગેલીજ રહી.

“ ભાઈસાહેબ, આટલી વારના બધા ગુના માફ કરો, હવેથી ત્હમને કાંઈ નહિં કહું. મહારા સમ ! જો ઉભા ન રહોતો : મહારા સમ ! ત્હમને બહાલામાં બહાલું હોય ત્હના સમ ! ખાના સમ ! બહેનના સમ !—જો ત્હમે જશો તો હું પછી મ્હોટેથી રડી પડીશ, હોં ! હવે મહારાથી નહિં રહેવાય. મહારો આ વખતનો—આટલો વાંક માફ કરો ; અને હવે કદિપણ ગુનામાં આવું તો મારી નાંખશો ત્હોયે હું બોલવાની નથી. મહારા સમ, ઉભા ન રહોતો ! ”

પત્નીને રોતી જોઈ, રસિકભાઈને દયા આવી : તે પાછો ફર્યો. “ તું કદિ પણ સુધરવાની નથી; ત્હં આવું કેટલીવાર કર્યું ? ત્હને જરા શરમે નથી આવતી ? ન બોલવાનું બોલે છે, ન કરવાનું કરે છે; ને ગમે તેટલું કહીએ છીએ પણ કાંઈ લક્ષમાંજ નહિં ! જો હવેથી એવું કર્યું ને, તો યાદ રાખજે : હું પછી કદિ ત્હારી સાથે બોલીશજ નહિં. ”

“ અરે, જો હવે વાંકમાં આવું તો જાઓ ત્હમારી નજરમાં આવે તે કરજે : ગમે તો ન બોલાવશો, ગમે તો માથું કાપી નાંખજે; જાઓ—ત્હોયે હું નહિં બોલું ! પછી કાંઈ છે ?.....બહાલા, મ્હને માફ કરી. હવે થયું ? બહાલી ઉપર આટલો બધો ગુસ્સો હોય ? મહારા સમ ! ખુશી ન થાતો ! ” ત્હેણે પતિના બોળામાં પડતું નાંખ્યું : “ હા હા. જાઓ, ગમે તેટલા ગુસ્સે થાઓ ને પણ અમે તો અહિં સવાનાં !—ગમે તેટલું કરોને પણ અમને તો જૂદાં પાડવાનાં નથી, બનવું ને ; હું તો અહિં રહોતી છું—અહિં ! ” સુશીલાએ રસિકભાઈની છાતીએ હાથ મૂક્યો. “ હે બહાલા ! આપણે બે એક નહિં ?—ત્યારે, કહો હવે, ત્હમે હમણાંના અમારા સોગન કેમ નથી પાળતા? અમને બોલું નં લાગે કે ?—

ખાઓ મહારા સમ, કે ‘ હવે હું તારા સમ પાળીશ ’ એમ અમે નાંખી દેવાનાં નથી, સમન્યાને ? અમેયે બહાલાં ને સાત મોંઘાં ને લાડવાયાં છીએ ! ” તે પતિને બાકી પડી. “ કબૂલ કરો બહાલા, ” તેણે હસતે મ્હોંચે કહ્યું, “ ફહો કે ‘ હવેથી જરૂર તારા સમ પાળીશ. ’ ”

“ જા તારા સમ પાળીશ; થયું હવે ? ” રસિકભાઈએ પ્રીતિભર્યા નયનથી હસતાં હસતાં કહ્યું : “ પણ તું મહારં કહ્યું પાળતી નથી તેનું શું ? કોણ જાણે શું પણ-ત્હને ઘડી ઘડીમાં ઘેલછા બરાઈ આવે છે ! ”

“ હવે ત્હમારા કહ્યા પ્રમાણે ખરોખર ચાલીશ; હ્યો આ વચન ! ત્હમારા સમ ! થયું ?— હું સમજું છું તો બધુંય; પણ ત્હમને થોડીવાર નથી જોતી ને, એટલે કોણ જાણે શું થઈ જાય છે ! બહાલા, મહારાથી ત્હમારા વગર નથી રહેવાતું ! આપણે એને કાંઈ કામજ ન હોત-એક બી-જની પાસેજ રહેવાનું હોત-જૂદાં પડવાનું હોતજ નહિં તો, બહાલા, કેવી મજા પડત ?—હુંતો જરાએ ~~ત્હને~~ બહીલાં મૂકતજ નહિં, હોં, બહાલા ! ”

• * * * *

“ ઇન્દિરા ! આ મહિને ખર્ચ વધારે થયું, હોં !—ચાળીસ રૂપિયા તો થઈ ચૂક્યાને પાંત્રીસ હજી આપવા બાકી છે; ત્હમારી સાડી ને ચંદનહારનું આવતા મહિના ઉપરજ રાખવું પડશે. ” જગન્નાથે હ્રીસાબની ચોપડીમાંનો મેળ તારવતાં કહ્યું.

“ એટલું ખર્ચ થયું તેમાં વાંક ફહોનો ? ” ઇન્દિરા-બાઈ મંદહારય કરતાં બોલ્યાં : “ ત્હમારાં બાણેજીને વીસ રૂપિયા આ મહિને મ્હોતા મોકલવા !—તે વીસમાંથી એક ખા-રસી મઝેદાર, સુંદર સાડી આપી શકતઃ—મ્હારે તો તે લીધા.

વગર ચાલવાનું નથી. પૈસાની શી ઉતાવળ છે, આવતે મહિને આપજો. ”

“ ના. ના. તેમ નહિં બને. એક મહિનાની રકમ ખીજા મહિનામાં ખેંચી ન જવાનો મ્હારો સિદ્ધાન્ત હું હરગીજ તોડવાનો નથી. આપુને વીસ રૂપિયા મોકલ્યાની ત્હમે ફરિયાદ કરો છો; ને ત્હમારાં માને બે મહિના ઉપર દોઢસો રૂપિયા મોકલવા પડ્યાંતા ત્હેનો તો વિચાર પણ નથી કરતાં ! જરા ન્યાયપૂર્વક તો જુવો ! ”

“ તે તો મોકલોસ્તો ! ત્હેમાં શું મ્હોટો ઉપકાર કર્યો તે આખો દિવસ એનું એજ ગા ગા કરો છો ! મ્હારાં માખાં પૈસા ખરચીને મ્હને ભણાવી ગણાવી, ઉછેરી પરણાવી, ને હું એમને જરૂર પડે ત્યારે દોઢસો રૂપૈડી સાર ના ફેલા જાઉં ?-પણ એમ વાત ઉડાવી નાંખવાની નથી. મ્હારે આવખત સાડી ને ચંદનહાર વગર ચાલવાનુંજ નથી. ત્હમે કેવા નવ રૂપિયાનાં બૂટ લાવ્યા અને ત્રીસ રૂપિયાનું ખોખું કરાવ્યું ?-એ તો બધાંયને એવુંજ ! ન્યાયપુરસ્સર તો ત્હમે જોતા નથી. ”

“ હું ન્યાયથી વર્તું છું કે નહિં તે જોવાનું ત્હમારું કાંમ નથી ! ” જગન્નાથે રોફ માર્યો. “ હું ત્હમને કહું છું કે, આ મહિને મ્હારાથી બની શકે તેમ નથી; હું દેવું કરવાનો નથી. માટે હવે એ વાત સંભારશોજ નહિં. નહિં તો મ્હારે બે શબ્દો સંભળાવવા પડશે ! ”

“ ત્યારે સંભળાવતાં મ્હને નહિં આવડે કે ?-એમ ડરાવતા નહિં. ત્હમારે પૈસા આવતે મહિને આપવા પડે છે ત્હેમાં શું થઈ જવાનું હતું ?-હા. જો મ્હને કૌમ ખાત્રી થાત કે એ ખર્ચ કરવા જેવી ત્હમારી સ્થિતિજ નથી તો હું આગ્રહ

ન કરત. પણ તેમ નથી : અને તેથી...! પણ ત્હમે જાણો છો કે મ્હારે મહિલાસમાજના આવતા વાર્ષિક સમારંભ માટે તે જોઈએ છીએ ?-મ્હારી પાસે કાંઈ પ્હેરવા જેવાં કપડાંજ નથી. અને ચંદનહાર કરાવી આપવાનું તો ત્હમે કે દિવસથી વચન આપેલું છે ! ”

“ કપડાં નથી ?-આ શું કહો છો, ઇન્દિરા ? ગયે વર્ષ અઢીસો રૂપિયા ખર્ચ્યાં તે લૂગડાં બધાં ફાટીયે ગયાં ? ત્હમે તો જૂલમ કરો છો ! ”

“ એમાં જૂલમ ખૂલમ કાંઈ નથી !-જૂવોને પેલી રેશમી સાડી તો ત્હમને કહીને મ્હેં મ્હારી ખ્હેનને આપી'તી; ને પિરોજનો તો રંગજ ઉડી ગયો છે એટલે પ્હેરવા લાયક રહી નથી : એ ત્રણ છે પણ તે બહુ બારે છે એટલે આવા સાધારણ પ્રસંગમાં જરા અણધટતીલાગે. બાકીની તો મેલીયે થઈ ગઈ !-વળી આંકડો ગણ્યો અઢીસોનો પણ હીસાબમાં જોયું કે શું શું સામાન આવ્યો'તો ?-બૂટની બે ચાર જોડ, મોજાની જોડ એક બે ડઝન, 'સેન્ટ'ની શીશીઓ, વગેરે વગેરે બધું અઢીસોમાંજ ને ? એમાંથી એકલી સાડીઓ તો ન્હોતીજ આણી ? -આ બધા વિવાદમાં સાડી ને ચંદનહાર ભૂલી જવાનાં નથી, સમજ્યા ? ”

“ ત્હમે હઠ લેશો તો મ્હારે કબૂલ કરવુંજ પડશેતો ! ” ખિન્ન થઈને જગન્નાથે કહ્યું, “ પણ ત્હમે મ્હને બહુ મુશ્કેલીઓમાં ઉતારો છો. મ્હારો સિદ્ધાન્ત તોડવો પડશે ને-આ નક્કામું ખર્ચ છે ! ”

“ બલે ! નક્કામું તો નક્કામું !-ત્હમે જેને હઠ કહો છો ત્હને હું આગ્રહ કહું છું ! ” ઇન્દિરાબાઈએ કહ્યું : “ જો આટલી પ્હેલેથીજ મથાકૂટ ન કરાવી હોત તો કેવું સારૂ થાત ?...પછી પેલો વિચાર તો ત્હમે માંડીજ વાળ્યો ને ? ”

“ કયો ?—રાજ્યની નોકરી કબૂલ કરવાનોને ?- હું એનાજ વિચારમાં છું. પગારમાં સારો શાયદો થાય છે, પણ ગામડાં-ઓમાં જવાનું, ને ચોમાસામાંયે શહેરનું મ્હોં જોવાનું નહિં ! -એટલો જરા વાંધો છે, પણ હું તો કબૂલ કરવાના વિચાર ઉપરજ આબ્યો છું. ”

“ ત્યારે ત્હમારે એકલા જવું હોય તો જાજો ! મ્હને તો એવાં જંગલની હવા બિલકૂલ માફક આવવાનીજ નથી ! ” ઇન્દિરાબાઈ છણકો કરીને ઉભાં થયાં : “ ત્હમને મ્હારી ક્યાં દરકાર છે ?-પૈસો ત્હમારો પરમેશ્વર છે !-અહિં તો રહાંજો ફરવા જવાનું, ખ્હાર નીકળ્યાં કે કોઈને કોઈ મળે, મહિલા-સમાજ છે ત્હેનું કામ હોય ! -કાંઈને કાંઈ હોયજ, એટલે દહાડો જણાતો પણ નથી. ને ત્યાં કોઈ ગામડામાં લઈ જઈ-ને ગાંધી રાખતી છે ? અઠવાડિયામાં તો મરવા સૂઈશ ? - ત્હમને મ્હારી તો કાંઈ કાળજીજ નથી ! પુરુષોનું હૃદય શું નિષ્કુર ને સમ્પત્ત હોય છે ! - ત્હમને ફાવે તેમ કરો; હું તો જઈને સૂઈ જાઉં છું. ત્હમે ત્હમારી મેળે ત્હમારો પગાર કેટલો વધવાનો ત્હેના હીસાબ ગણ્યા કરો. ત્હમને મ્હારે વિષે કાંઈ લાગણી છેજ નહિં ! ” ત્હેમણે ઉઠી ચાલવા માંડ્યું.

જગન્નાથે ચોપડી હાથમાંથી મૂકી દીધી ને ઉભા થઈને ત્હેમનો હાથ ઝાલી લઈ, ત્હેમને જતાં અટકાવ્યાં : “ પ્રિય ઇન્દિરા, હું તો જે કંઈ છું તે ત્હમારેજ માટે છે ! પૈસા વધારે ઓછા થશે તો ત્હેનાં પણ ત્હમેજ ભાગિયાં છો, તો પછી ત્હમારી મરજી નહિં હોય તો હું ત્યાં નહિં જાઉં ! ” તે દિવસગીરીભરેલો ચહેરો બોલ્યો : “ ત્હમને ઠીક લાગે તે મ્હને પણ ઠીકજ છે; ત્હમારા વિચારથી હું ક્યારે જૂદો ચાલ્યો છું ? થયું હવે મ્હારો વાંક હોય તો મ્હારે મફત માગવી જોઈએ. મ્હને માફ કરો. ”

“ ના, ના. ત્હમે શું માફ માગો ? ” ઇન્દિરાબાઇએ હાસ્યભર્યા ચહેરાથી પાછાં આવીને બેસતાં કહ્યું : “ માફ તો મ્હારે માગવી જોઈએ કે મ્હેં આટલીવાર ત્હમારું મન દુખાવ્યું ! ચાલો, પ્રિય પ્રાણ, હવે મ્હને માફ કરો ! ”

૩. સ્વર્ગ :

બંને જણ એક ખીજની સાથે, એક ન્હાના સરખા કોચ ઉપર, અગાશીમાં બેઠાં હતાં : મધુરી, શીળી ચન્દા પોતાના અભિભર્યા કર વિસ્તારી પૃથ્વીને ગાઢ આલિંગન દેતી હતી, - પવિત્ર પ્રેમના આવેગમાં ચુંબતી હતી. સુગન્ધ ઝરતો મન-હર અનિલ મિઠી મિઠી લહરિઓમાં લેમના બંનેના નિર્મળ અંગ ઉપર આનન્દની સુધાવૃષ્ટિ કરતો હતો. રજની ભરયૌવનમાં ખીલી રહી હતી. આસપાસ સર્વ શાન્ત-શાન્ત હતું; આ સમયની અલૌકિક, અનુપમ શાન્તિ આ પ્રેમમય હૃદયયુગલ-ને કાન્ત, સુરમ્યજ બનાવી દેતી હતી. પતિપત્ની પ્રીતિભરી વાતોમાં લીન થઈ ગયાં હતાં; તે પ્રબોધચન્દ્ર અને સુરસ્વતી હતાં.

“ઓ મ્હારા વ્હાલા! મ્હારો હું શો શો પાડ માનું? મ્હેં મ્હને કેટલી કેટલી શિખામણો દઈ સુધારી? મ્હારા રૂહબળુનો તો પારજ નથી- જોટલાં વખાણ કરું તેટલાં ઓછાં છે; જ્યાં ને ત્યાં ત્હારાંજ વખાણ સાંભળું છું, ને સાંભળું છું ત્યારે મ્હારું શેર શેર લોહી ચહડે છે. હુંતો પરમેશ્વરને પગે લાગીને નિત્ય એટલુંજ માગું છું કે મ્હને મૂકીને મ્હારો જવાવારો આવજો ! ત્હને ગમતું નથી; પણ ખરેખર કહું છું કે, વ્હાલા ! ત્હારાં જોટલાં વખાણ કરું તેટલાં ઓછાંજ છે ! ”

“ એતો દીક, પણ કદિ ત્હારું કોઈ ખીજની સાથે લગ્ન થયું હોત તો ત્હને પણ તું આમજ રહેત ને આટલીજ વ્હા- ત ! રહે-ખર કે નહિ ? ” .

“ જુવો વાત ફેરવી ખરી ?-હું જાણું છું કે તમારાં વખાણ તમને ગમતાંજ નથી : પણ હુંતો ખરંજ કહું છું ! -હું મ્હને કદિ એવું પૂછતોજ ના !-હોં, બહાલા !-મ્હને વિચાર કરતાં પણ કંપારો છૂટે છે કે તારા વગર હું શું કરત ?-લે હું આજ કહું છું કે આપણો વિવાહ થયો હતો ને,-અને હું અમારે ત્યાં આવતી કે હું અહિં જમવા આવતી ત્યારે હું તો મહારી તરફ નજરે ફેરવતી નહિં, પણ હું તો મ્હને જ નેહ રહેતી એવું બહાલ આવતું !-બહાન પણથી એમજ થતું તો પછી અત્યારે કેમ ન થાય ?-હવે તો તારો સવારથ દીકો છે ને તે હવે તો વૈકુંઠ મળતું હોયને, હોયે તારા વગર ત્યાં ન જાઉં ! ” બોલતે બોલતે હેની મુખાકૃતિ જરા મ્હાન થઇ : “ બહાલા ! પણ એકલાં જવુંજ પડશે તો !-આ રોગ મ્હને નકારો પેદા થયો છે, હેણે કોઇ નેયે મૂક્યાં છે, તે મ્હને મૂકશે ?-તારા વગરજ જવું પડશે ? બહાલા, આપણો ત્યાં પાછો મેળાપ નહિં થાય ? ”

“ ગાંડી છે ! ગાંડી ” પતિએ બહાલથી વાંસે હાથ ફેરવતાં, હેતું માથું છાતી સરસું દાખી કહ્યું : “ એવા ગાંડાધેલા વિચાર વળી ત્હને કોણે શીખવ્યા ? ત્હને વળી દહેસત ભરેલો રોગજ શો છે ? અશક્તિનો ને રતુનો તાવ આવે છે ને રુદ્ધીને લીધે ઉધરશ વખતે આવે, એટલે રોગ થઇ ગયો ? એવા એવા વિચારમાંજ માણસ માંડુ ન હોય ત્હોંયે થઇ જાય !-બહાલી ! મહારા સમ ! એવું કાંઇ મનમાંજ આણે તો ! ”

“ હું તો ઘણુયે કરું છું પણ રહેવાતુંજ નથી ! હેં, બહાલા, પરજીવન કે પુનર્જન્મ નહિંજ હોય ? શું પ્રભુએ આપણાં જીવન એક કર્યો, હૃદયોનો સંબંધ આવો ગાઢ કર્યો, મ્હને તમારા અંતર-વિલાસમાં આટલી ઉતારી, આપણા આત્માઓને પ્રેમમય કર્યો-તે શું જુદા પાડવાને સારજ ?...

એકલી પડું છું ત્યારે એના એજ વિચાર મનમાં ઉભરાયાં કરે છે ! શું ખરું હશે ?

“ એ બધુંયે ખરું છે : આ જીવન પણ ખરું છે-પર-જીવન પણ ખરું છે : ઇશ્વરની દયા-પ્રેમ તે પણ ખરોજ છે ! એવા ઉંડા ઉંડા વિચારોમાં ઉતરવું ત્યારે માટે લાભકારકજ નથી. આપણા બંનેનો સંબંધ, એ આપણા આત્માઓનું જ લગ્ન છે અને પરલોકમાં કે પુનર્જન્મમાં આપણા આત્મા પ્રભુ હવે જૂદા પાડેજ નહિં. મહારં હૃદય ત્યારા પ્રેમથી પ્રવૃદ્ધ થ-યું ન્હોતું, મહારો આત્મા ત્યારી પ્રીતિભક્તિમાં વિકાસ પામ્યો ન્હોતો ત્યાં સુધી હું પણ નાસ્તિક જેવોજ-અજ્ઞાનમતવાદી હતો ! પણ ત્યારા પ્રેમે મહને મનુષ્ય બનાવ્યો છે, ત્યારી ભ-ક્તિએ મહારામાં પ્રભુનાં કૃપાકિરણનો ઉદય કરાવ્યો છે. બહા-લી ! મનુષ્યજીવનનું તારણ પ્રીતિ અને ભક્તિ શિવાય બીજું શું હોઈ શકે ? ”

તે બંને જણ અસ્પર્શના પ્રેમભર્યા હૃદયતરંગોની સુ-વાસ લહરિમાં આન્દોલન પામતાં ક્ષણભર મૌન પામ્યાં. સરસ્વતી પતિના ખભા ઉપર માથું મૂકીને-મંદહાસ્યમય મુખચન્દ્રથી શોભતી-કાંઈ અવર્ણનીય વિચારોર્મિઓમાં વિલીન રહી. હૃદય આનન્દમાં હોય છે, આત્મા દિવ્યતામાં રમતો હોય છે, તે સમયની સુન્દરતા ખરેખરી રમણીયજ, સ્વર્ગીયજ હોય છે ! પ્રબોધચન્દ્રે આ નિર્દોષ, કોમળ, લલિત મનોહરતાને પ્રીતિ-ભર્યા ચુંબનોથી વધાવી લીધી.

“ બહાલા, ચોગિનીમૈયાની મહારાં ઉપર કાંઈ સહજજ પ્રી-તિ થઈ હોય એમ લાગે છે. એમના હૃદયવિલાસ 'મહને તો બહુ સુરમ્ય, બહુ આદરણીયજ લાગે છે ! શ્રીમતી અને મૈ-યા એ બંને જણ સ્ત્રીઓની સ્થિતિ સુધારવાને ઘણોજ પ્રયત્ન

કરે છે. મ્હારો જીવ ઘણોયે બળે છે, પણ મ્હારાથી અશક્તિ અને ધરકામને લીધે એમની સાથે જોષએ તેટલો ભાગ નથી લઈ શકાતો. તું જીવેજ છેને. બાકી એ બંનેનો મ્હારા ઉપર-મ્હારી યોગ્યતા કરતાં પણ વધારે ભાવ છે...પણ, બહાલા, એક મ્હને જરા શક પડ્યો છે; તિ દહાડે ગરબા ગાવાને મ્હને બધાયે બહુ આગ્રહ કર્યો—ને માન માગવાની મ્હને ટેવે નથી—તોપણ મ્હારાથી ઉઠાતુંજ નહોતું: પણ એ મૈયાએ કોણ જાણે શું કર્યું તે મ્હને તરત સ્ફૂર્તિ આવી ગઈ અને જરા પણ અશક્તિએ જણાઈ નહિં ને થાકે ન લાગ્યો: એનું કારણ શું હશે?—એમનામાં કાંઈ પ્રભુતા તો હશેજ !”

“હા. હોય પણ ખરી. પરંતુ મ્હારા માનવામાં આવતી નથી. ને તું કહે છે તે ખરું હોય તો...પણ ત્હારો કંઈ પણ બહુજ મજાનો ખીલ્યો 'તો ને બધા પૂછતા' તા કે 'આ કોણ છે?'—મ્હને તો શિકર હતી કે તું થાકીને પડીજ જઈશ. પણ ત્હને કાંઈ થયું નહિં...કોણ જાણે પરમસાધ્વી છે એટલે એમના ઉપર પ્રભુની કૃપા હોય પણ ખરી ! પણ અમને મળતી કેળવણીનો પ્રભાવજ એવોજ છે કે એ આમને આમ માન્યામાં નથી આવતું:” પ્રમોદચન્દ્રે વિચાર કરતાં કરતાં કહ્યું.

“ખીજું કાંઈ નહિં પણ બધાં ઢાંગકરીને પડી રહેવાનું મ્હારે માથે આજ મૂકે છે : કહેછે કે, જો માંદી હોય તો ગરબા ગવાય?—‘વાંઝણી ! વાંઝણી !’ કરતાંતાં તે મ્હેણું ટગવાનો વખત પાસે આવ્યો ત્યારે આવળી નવું થયું ! બહાલા, હું આટલું આટલું કરું છું પણ ત્હનું જાન કેમ નહિં થતું હોય?—જરા તાવ ઉતર્યો કે હું પાછી કામ કરવા માંડું છું. મ્હારી જાતનેયે સંભાળતી નથી,—ત્હોયે મ્હારા નશીબમાં

જસજ નથી ”! પત્ની ગ્લાનિભરે ચહેરે બોલી; “મહેને, બહા-
લા ! કાંઈ બોલું તો હવે કોઈ ઉપર લાગતુંજ નથી પણ લ-
લીમહેને ને બધાંયે ‘ મહે’ વીંટી ચોરી ’ એવી વાત આખી
નાતમાં ઉરાડી છે; હું તો કાંઈ લેની દરકાર કરું એવી નથી,
કારણ મહારે ત્હારા વિના બીજા કોઈના સારા અભિપ્રાયની
જરૂર નથી. પણ મહેને લાગ્યે પૂછતા’તા !...અરે, બળી એ
વાત !-બહાલા, મહારા ઉપર ખુશી તો છે ને ?” “ત્હારા ઉપર
ખુશી ન હોઈ તો હોઈ ક્યાં ?” પતિએ કહ્યું : “બહાલી ! આ-
પણું જીવન દુનિયાંના વિપાદથી ભરપૂર છે છતાં એક બીજાના
ઉપરજ આધાર રાખતાં શાન્તિ પામી શકે તો લેના કરતાં
બીજું સુખ શું-બીજો વધારે સારો હર્ષ કીયો-બીજું વધારે
સારું સ્વર્ગમાં પણ શું હોઈ શકે ?...ઓ મહારી મધુરી ! ”
લેણે પત્ની છાતી સરસી દાખી પ્રેમના ઉમળકાનાં ચુંબનોથી
લેના આત્મામાં પોતાના આત્માને વિત્તીન-એકરૂપ કરતાં કહ્યું :
“બહાલી પ્રિયતમા ! કૃષ્ણ અને રાધિકાના બહાલ કરતાં વ-
ધારે પવિત્ર, નળ અને દમયન્તીની પ્રીતિ કરતાં વધારે સુંદર,
અને રામ અને સીતાના સ્નેહ કરતાં વધારે અદ્વૈતમય, ભગવાન
શંકર અને ઉમાનો આત્માનન્દભર્યો પ્રેમ વધારે સુખકર છે,
વધારે મનોહર છે, વધારે દિવ્ય છે, -લેવાજ પ્રેમમાં આપણા
આત્માઓ જ્યારે એકત્વ પામશે ત્યારેજ તું મહેને પૂછતી’તી
લેવો આપણો અનંત સંયોગ થશે : એમ થવાને માટે આપ-
ણને બંનેને મહેનત કરવી પડશે-પ્રયાસ લેવા પડશે. જ્યારે
આપણે સ્વૂચ પ્રીતિનું બંધન તોડી સૂક્ષ્મ અથવા અપાર્થિવ
પ્રદેશોમાં પ્રવેશ કરી શકીશું, ત્યારે આપણે તે પ્રેમને-તે અ-
દ્વૈત અમરતાને યોગ્ય થઈશું. પ્રભુતા લેનાથી લેશપંણ ભિન્ન
નથીજ. પણ એ ક્યારે થશે કે આપણે આપણી આસપાસ-
નાં અન્ય-આપણા કરતાં ઉતરતાં, જીવનોને સુખ, આનન્દ અને

ઉન્નતિ આપવા પ્રયત્ન કરીશું, આપણા ઐહિક-દુનિયાનો સ્વાર્થ ભૂલી જઈ પરમાર્થમાંજ સ્વાર્થ માનીશું, સર્વ સાથે એક સરખી પ્રીતિ ભરી વર્તણૂંક ચલાવીશું, અન્યનાં દુઃખથી દુઃખી થઈશું, બીજાંઓનાં ક્લેશ, કષ્ટ, અને ચિન્તાઓ દૂર કરવામાંજ આપણું જીવન આરોપીશું,—ત્યારેજ, બહાલી ! ત્યારેજ આપણે આપણી ઇષ્ટ વસ્તુ મેળવીશું: કારણ આપણા આત્માઓની ઉન્નતિ બીજા આત્માઓનો વિકાસ આપણાથી બના શકે તહેના પ્રમાણમાંજ થાય છે. રસ્તો વિકટ છે, પણ પ્રભુની આપણાં બંને ઉપર પૂર્ણ કૃપા છે; અને ફળપ્રાપ્તિ અતિ દૂર છે, પણ પ્રભુની દયાથી આપણું હૃદયયુગલ આશાથી ભરપૂર છે: તો પછી અન્તે-ન્તે આપણે હાલને માર્ગેજ વહન કરીશું તો-અન્તે વિજયની ખાત્રીજ છે: અને વખતે પ્રભુજી પંડે આવીને આપણને સાથેજ પોતાના અનન્ત પ્રેમમય સ્વરૂપમાં વધાવી લેશે એ નક્કિજ છે!”

શાન્તિ તહેવી ને તહેવીજ હતી પણ તહેમાંથી આ પતિપત્નીને આચ્છાદતો કોઈ અદ્ભૂત પ્રભાવ ચોતરફ વહેતો હતો. પૃથ્વી ઉપરનું સ્વર્ગ તે યુગલને પોતાના પરંતપ રાજ્યમાં સ્વીકારી લેતું હતું: સાક્ષાત્ પરમતેજોમય ત્રિમુખ પ્રમાત્માની અંતર્ કુંજનાં સંગીતજન્ય દ્વાર પણ તહેમને પોતાના સ્વરૂપની દિવ્ય સુગન્ધભરી ઝાંખી કરાવતાં શુદ્ધાંજ હતાં.

પ્રકરણ ૮ મું. વિધવાનાં કર્મની કહાણીઓ.

“મૈયા, આ શું?—આ ચમત્કાર તો મ્હારું હૃદય સમજી શકતું નથી—મ્હારો આત્મા સ્વીકારીજ શકતો નથી!—આતે સ્વપ્ન કે જાગૃત?”

શ્રીમતી મૈયા, એક મહાત્માએ બીજાને આપેલો ઉત્તર અહિં સંપૂર્ણરીતે અનુકૂળ આવે છે: ‘એ જીવનનું સ્વપ્ન છે પણ આત્માનું જાગૃત છે.’ મૈયા, પતિપત્નીનાં જીવનચિત્રોનું વિલોકન કર્યું?—ફહો હવે, તે દિવસ ગરબો ગાતી એ સમવયી યુવતીઓમાં કાંઈ ફેર લઈને માલમ પડે છે?”

“મૈયા, ઘણુંજ મ્હોટું અન્તર! ક્યાં સરસ્વતી અને ક્યાં રતનાવલી!—રતનાવલી આવી? મૈયા, મ્હારો આત્મા એનું સાંસારિક જીવન જોઈ બહુ ક્લેશિત થાય છે. ઈન્દિરા, પણ સંપૂર્ણ નથી?—મૈયા! આ મ્હારી મૈયા! તું મ્હને સમજાવ્ય કે આ સર્વ જીવનચિત્રો તું શીરીતે મૂર્તિમાન કરી શકી?—મ્હને ત્હારી પ્રીતિનું પાત્ર બનાવ્ય: મૈયા! ત્યારે યોગ અને ભક્તિ ત્હારામાં આટલું બધું સામર્થ્ય પેદા કરી શક્યાં છે એ ખરુંજ છે?—મૈયા, મૈયા, મ્હેં જોયું, છતાં મન અને બુદ્ધિ કબૂલ કરી શકતાં નથી. ”

“શ્રીમતી મૈયા, તું અત્યારે એ ભ્રમમાં પડીશજ નહિં. એ આત્માના બળની—અધિકારની વાત છે અને પ્રભુકૃપા વિના તેવું આત્મબળ એકદમજ પ્રાપ્ત પણ થતું નથી, ઉપયોગનું પણ નથી. માનુષી પ્રયત્નની સાથે સાંસ્કારિક યોગ્યતા પણ તેની પ્રાપ્તિના કારણ રૂપ છે. કુંભકરણને તે શક્તિ મળી નહિં, અને રાવણને તે છાજી નહિં; ફક્ત ત્હેનો ખરો ભોક્તા તો વિભીષણજ થઈ શક્યો. કર્ણ દ્રોણ અને ભીષ્મ પાસેથી તે લુપ્ત

થઈ ગઈ અને માત્ર અર્જુનજી તહેને ધારણ કરી શક્યો. માટે મૈયા, પ્રથમ તો સ્વધર્મ પ્રમાણે વર્તવું અને કર્તવ્ય કર્યે જવું, એટલેજ જીવનહેતુ હાલ તુ રાખ્ય. તું મહારી ખેન જેટલી આજ મહને પ્રિય થઈ પડી છે અને તેથી મહેં તહેને દિવ્ય ચિત્રદર્શન કરાવ્યું છે : પરન્તુ એટલું યાદ રાખજે કે એ સર્વ, નરક, -પૃથ્વી-અને સ્વર્ગના આત્માઓ આપણી તો ખાસ કરીને દયા, માયા અને ભક્તિનેજ યોગ્ય છે. પ્રભુ જેને પોતાની સૃષ્ટિમાં સંભાળે તહેનો તિરસ્કાર કરનાર આપણે કોણ ? -માટે આ જોશું નથી એમ તું દુનિયામાં વર્તજે. ત્હારું જીવન જેમ જેમ વધારે વધારે પવિત્ર, પરોપકારી, આત્મ ત્યાગી થશે તેમ તેમજ ત્હારા આત્માનો વિકાસ થવાનો.

“ મૈયા, પણ, સરસ્વતી અને પ્રજોધયન્દ્રવાણું ચિત્રતો હજી મહારાં મનલોચન સમક્ષ તર્યાંજ કરે છે : આહાહા ! શું સુંદર, આ જગત્ પણ પતિપત્નીનું ‘ અન્યોન્ય કેરી ન્યૂનતા પૂરે અનુગુણ દંપતી, ’ એવું-રસજીવન બનાવી શકે ? મૈયા ! ત્હારું કહેવું ખરું છે : તહેની આગળ ગમે તહેવી વિશુદ્ધ કુમારિકાનું જીવવું શુદ્ધ છે, ગમે તહેવી પવિત્ર વિધવાની જીંદગી નિર્જીવ છે !, દુનિયાને ખરું સુખકારક જીવન તો-તહેના હાંડા દુઃખપંકો અમૃતધારાથી સાફ કરવું, તહેનાં ગાઠાંવિપત્તિ-ચિન્તા ભર્યાં મૂળ આત્મજ્યોતથી નિર્મળ કરવું, -પ્રેમીલાં દંપતીનુંજ છે : તહેને લીધેજ આપણાં ગૃહરાજ્યોમાં સજીવનતા ભર્યું જીવન ફૂંકાય છે. ”

“ ખેની શ્રીમતી ! જ્યારે મહારાં જનનિસ્વરૂપ ગુરુ પત્ની ભક્તિ મૈયાએ પરલોકવાસ કર્યો તે પહેલાં તહેમણે મહને કહ્યું હતું કે, ‘ પુત્રી દેવી ! હું અને તું થોડા સમયમાં જૂઠાં પડીશું. ત્હારા અન્તઃકરણમાં હજી કેટલીક પ્રવૃત્તિના નિવાસરૂપ વાસનાઓ છે : મહારાથી તહેને તહેમાંથી ‘ મુક્ત કર-

વાનું બની શક્યું નથી પણ—અહિંથી મ્હારો આત્મા પ્રયાણ કરી લે પછી ગુરુકૃપાથી ત્હને તેમ કરવાનો પ્રસંગ મળશે અને તું મુક્ત થઈ શકીશ. પરન્તુ તેમ કરવામાં ત્હારે ફરીથી ક્ષણભર સંસારનાં જાળાંઓમાં પ્રવેશ કરવો પડશે. પુત્રી ! બહીતી નહિં; કારણ ત્હારે માથે મહા સમર્થ હાથ છે ! ત્હને ત્યાં—તું જેવી નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારિણી બાલવિધવા છે ત્હેવીજ પવિત્ર-એક કુમારિકા અને એક સતી સાધ્વીનો પરિચય થશે : ત્યાંજ ત્હારી વાસનાઓ ફળપ્રદ થઈ, વિલુપ્ત થશે; અને તું પછી યોગજીવન ધારણ કરી શકીશ. ’ બહેની ! મ્હારો આત્મા સાક્ષી પૂરે છે કે તેજ પવિત્ર કુમારિકા તે તું અને તેજ સતી સાધ્વી તે સરસ્વતી, એટલા માટેજ મ્હેં ત્હને ત્હેના આન્તરૂ જીવનનું દર્શન કરાવ્યું. ”

“ મૈયા ! આટલું બધું તો મ્હારા ખ્યાલમાં પણ નહિં. પરન્તુ આજ તો ત્હને હું એક તસ્દી આપવા આવી હતી. મ્હારા એક સુધારક બન્ધુની સૂચના ઉપરથી દુઃખાર્ત વિધવાઓને પત્રદ્વારા ત્હેમની વિપત્તિના અનુભવ મ્હારા ઉપર લખી મોકલવાનું વિનંતિપત્ર મ્હેં કેટલાક વખત ઉપર પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું અને તે ઉપરથી મ્હને કેટલાક પત્રો મળ્યા છે જેમાંથી થોડું તારણ કહાડી લાવી ત્હારી સમક્ષ મૂકવા મ્હેં ધાર્યું હતું—પણ તું તો સર્વસ્વ છે : ત્હને ત્હેવા પત્રો વિના પણ અમારાં જીવનનાં રહસ્ય સાધ્ય છે તેથી તે વિષય ત્હારી પાસે આજ હું કહાડતાં પણ અચકાઉં છું. ”

“ શ્રોમતી, ત્હારી ભૂલ થાય છે : હું તો સર્વસ્વના પગની રજ પણ નથી. મ્હેં કહ્યું નહિં કે પ્રભુકૃપા વિના કાંઈપણ બની શકતું નથી ?—એલાશક, તું ત્હારા પત્રોનું ટાંચણ વાંચ્ય. ત્હને એક ખબર નહિં હોય કે જેમ જેમ હું આખા જગત ઉપરની મ્હારી-પ્હેલાંના જેવી એક સરખી પ્રેમદષ્ટિ

નાંખતાં અચકાઉં છું—કારણ હાલ તું અને સુરસ્વતી મ્હને પ્રિયતમ થઇ પડ્યાં છો—અને જેમ જેમ ત્હમારા તરફ ત્હેતું આકર્ષણ વધતું જાય છે,—તેમ તેમ મ્હારું યોગબળ ઘટતું જાય છે, હું ગુલાબસિંહની પેઠે મનુષ્ય બનતી જાઉં છું. પણ ફિકર નહિ : એ ‘‘મનુષ્યત્વ પણ મધુર છે !’’—માટે હવે મ્હને તું ત્હારા જેવીજ મણુજે. ચાલ્ય, વાંચવાનું શરૂ કર, બહેની ! ”

૧. ગરીબાઇ :

હું નિર્ધન બ્રાહ્મણ માબાપની દીકરી છું. મા જીવે છે પણ એને બિચારીને હાલ પણ અન્નને અને દાંતને વેર છે : મ્હારા પગાર ઉપર ગુજરો ચઢાવે છે. થોડુંક ભણી; ભણવાનાં સાધનો તો સરકારે પૂરાં પાડ્યાં પણ ખાવું શું ? મ્હારા માને શું ખવડાવવું ? બાપ ન્હાની મૂકીને મરી ગયો ને મા હું દસ વર્ષની થઇ ત્યારે અંધ થઈ ! —સાત વર્ષની ઉમ્મરે મ્હારું એક ડોસા સાથે લગ્ન કર્યું, તે મ્હને સાંભરતું પણ નથી : નવ વર્ષના વયે મ્હારું એટલું સૌભાગ્ય પણ ન જાળ્યું. મ્હારે સાસરે પૈસો હતો; મ્હારા બાપે મ્હને પરણાવી તે વેચી હતી પણ વેચ્યાના પૈસાથી ત્હેણે પોતાનું કરજ વાળ્યું હતું. ડોસા ગુજરી ગયા એટલે ત્હેમના ભત્રિજાએ ઘરમાં પેશી જઈ, બધું કપ્પજ કરી લીધું. હું તો પિયર હતી. મ્હોટી થઇ ત્યાં સુધી ઘરમાં રહ્યું સહ્યું જે હતું તે વેચીને મ્હેં ને મ્હારી માએ ગુજરાન ચલાવ્યું, પછી હું સાસરે ભરણપોષણ માગવાને ગઈ. જવાબ મળ્યો કે ‘ અહિં રૂઢો, વૈતરૂં કરો, ને ખાઓ. ’ મ્હારી માને મ્હારી સાથે રાખવાની શરતે જે કહ્યું તે કપ્પુલ કર્યું—જ મહિના પછી ગુલામગીરી કરી. પણ ભત્રિજાની દાનત અપ્પવિત્ર હતી !... મ્હેં ને મ્હારી

માએ તે ઘર હમ્મેશને માટે છોડ્યું. પણ કરવું શું ? - કાંઈ સાધન નહોતાં. એટલું બણી નહોતી કે નિશાળમાં જગો મળે. તેથી એક જગોએ રાંધવા રહી. રાંધવાની સાથે ઘરનું સઘળું કામ પણ હુંજ કરતી. ત્યાંપણ મ્હને નિરાંત ન મળી. શેઠનો પુત્ર યુવાન અને વિષયી હતો...અન્તે ત્યાંથી પણ નીકળી. મ્હારી મા એવામાં માંદી પડી ! ઇસ્પીતાલમાં રાખી ! - સરકારનું પ્રભુ કલ્યાણ કરો, નહિંતો અમારું શું થાત ? ત્યાં કોઈ કોઈ માણસો ને કોઈ કોઈ છોકરા સારા તો નહોતા, પણ બધા લેવા નહોતા. એક છોકરો તો ઘણોજ દયાળુ હતો. લેણે મ્હારી સ્થિતિ મ્હોટા દાકતરને કહી; જે ઉપરથી મ્હારી માને આશ્રમમાં રહેવાની લેમણે સગવડ કરી આપી અને મ્હને ઇસ્પીતાલમાં માંદાંની માવજત કરવાને જગો આપી; ત્યાં હું પાંચ વરસથી છું. તે છોકરો હાલ દાકતર થયો છે ને પોતાની બહેનની માફક મ્હને ગણે છે. પણ દુનિયામાં લેના જેવા થોડાજ છે ! મ્હારો દુનિયાનો અનુભવ ઘણોજ કડવો છે ! માટે હું તો પ્રભુકૃપાથી બચી જત્રા પામીશું, પણ જીવનના પૈડા તળે ઘણી અનાથ વિધવાઓ પીલાય છે-કચરાય છે, લેમનું કાંઈ કરશો તો ત્હમારું ખરુંખરું કલ્યાણ થશે ! ”

૨. બાણતર.

“ હું એક છોકરીઓની નિશાળમાં સ્ત્રી શિક્ષક છું. મ્હારા પતિએ અનેક કષ્ટ સહન કરીને મ્હને બાણતર : હું કોલેજમાં જઈ ત્યારે એ પંડે લોટ દળીને રોટલા કરી મૂકે !-(તે વખત અમારી હાલત સારી નહોતી.) મ્હારાં બે બાળકને પણ એ રાખે ! અને મ્હારે કરવાનું બધું કામ પોતે કરે !-એવામાં એમણે વૈકુંઠવાસ કર્યો. મ્હારી પાસે પૂરા પચીસ રૂપિયા પણ નહિં હતા ને બે બાળક તથા મ્હારું શું થશે એ

વિચારે મ્હને ગાંડીજ કરી મૂકી. લાજ મરજદ મૂકી, એક
 ખસ થયા પછી પાછો અબ્યાસ શરૂ કર્યો ! મહારા પતિ ગમે
 તેમ કરીને પૈસો પેદા કરી લાવતા પણ મહારે તો પાંચ રૂપિ-
 યાની સ્કૉલરશીપમાંજ ચલાવવાનું હતું ! હું આડોશીપાડોશીનું
 કામ કરીને ગુજરાન ચલાવતી હતી-પણ વર્ષની આખરે ત્હેનું
 ઘણું માહું પરિણામ આવ્યું-હું નપાસ થઇ-મહારી સ્કૉલરશી-
 પ રદ થઇ ! હવે તો ભીખ માગી ખાવાનો પણ રસ્તો રહ્યો
 નહોતો. એક ત્રણીયાના પચીસ રૂપિયા દેવા થયા હતા ત્હેણે
 હુકમનામું મેળવી ધરમાંનો બધો-જેટલો રહ્યો હતો તેટલો-
 સામાન જમીમાં લીધો ! સ્ત્રીઓની નિશાળોમાં પુરુષ મેહેતાજી
 રાખે છે એ ખરાબમાં ખરાબ છે ! એક માસ્તર મહારા ઉપર
 હમ્મેશાં કુદૃષ્ટિ કર્યાં કરતો હતો ત્હેનો હવે લાગ શરૂ !
 અત્યાર સુધી હું પવિત્ર હતી, પણ.....હે પ્રભુ !
 તું ગરીબાઇ શું કામ આપતો હોઇશ ?... દુનિયામાં જેટલાં
 પાપ સ્ત્રીઓ-ગરીબ સ્ત્રીઓ કરે છે તેટલાંમાંનું એક પણ ભા-
 ગ્યેજ કોઇ રાજપુત્રીથી કરતી હશે !... અન્તે હું અપ-
 વિત્ર થઇ ! પણ મહારે અને મહારાં બે બાળકોને માટે રૂઢે-
 વાનું ઘર અને ખાવાનું અંન મેળવી શકી !-અબ્યાસ પણ
 જારી રાખ્યો અને પાસ થઇ મેહેતીજી થઇ. અહિં હવે કદિ
 બ્રહ્મ ન થવું એ મ્હેં નિશ્ચય કર્યો હતો. પણ પરીક્ષક પુરુષ
 હતો;-કમનશીબે ઇશ્વરે મ્હને જરા ખુશ્મરત બનાવી હતી.
 હું દૃઢ રહી, તે વર્ષ નિશાળનું પરિણામ ખરાબમાં ખરાબ
 આવ્યું !-બરત્ર કરવાની ધમકી મળી અને પગાર પાંચ રૂ-
 પિયા ઘટ્યો ! બીજે વર્ષ પાછો એનો એ ચંડાળજ પરીક્ષા
 લેવા આવ્યો... હું ભાવિને શરણ થઈ ! અને ત્યારની ઉપરથી
 પવિત્ર પણ અંદરથી કુલટા કરતાં પણ નપાટ છું ? પણ શું
 કરું ? પેટ ભૂંડું છે-મહારાં છોકરાંનું શું થાય ?-સરકાર આટલું

ખર્ચ કરે છે ત્યારે છોકરીઓ, અને સ્ત્રીઓની શાળાઓમાં પુરુષોને શામાટે રાખતી હશે ? શિક્ષકો, પરીક્ષકો, ઇન્સ્પેક્ટરો અને ડાયરેક્ટર, હેમના ખાતાનાં ઓધ્ધેદાર માણસો પણ સ્ત્રીઓજ જોઈએ અને તેમ થશે ત્યારેજ આ અનીતિનો સડો નીકળી જઈ સ્ત્રીકેળવણી પ્રવિત્ર થશે. આ બાબત કાંઈ કરી શકશો તો મહારા જેવી સૂંકડો અભાગિણીઓની દુવા હમે લેશો; કારણ અમારા લોકોમાં વિધવા થાય એટલે સ્ત્રીને કોલેજમાં મોકલી સ્ત્રીશિક્ષક બનાવવા શિવાય બીજો કોઈ માન બરેલો ધંધો હોતો જડતોજ નથી. ! ”

૩. નિર્ધન કુલાલિમાન :

“ નાતમાં અમારું ફૂળ ઉંચું હતું તેથી મહારી માએ પાંચ હજાર રૂપિયા ખાવાને આપીને મહેને અમારાથી પણ ઉંચા ફૂળમાં પરણાવી. મહારો વર પચીસેક વરસનો હતો પણ એટલામાં તે બેવાર તો પરણી ચૂક્યો હતો જેમાંની એક મરી ગઈ હતી : એટલે હું અને મહારી શોક્ય બે જણુ હતાં. અમારે બેને બેને તો શેનુંજ ? એવામાં વળી મહારો વર જૂગારમાં હારી ગયો ને અમે ઘણાંજ ગરીબ થઈ ગયાં ! — મહારી શોક્ય તો કુચ્છાલની હોવાથી હોને ઘરની ફિકર નહોતી પણ હું ઘરનું ઘણુંખરું કામ કર્યાં કરતી. સુખ તો શું એ મહેં નજરે પણ ભાળ્યું નથી : કારણ મહારી માએ ઘર વેચીને મહેને પરણાવી હતી અને તે રૂપૈયા અને બીજા જેટલા હશે તે બધા મહારા વરને દેવામાંથી છૂટા કરવામાં ગયા. એટલામાં વળી એને ફરી પરણવાની ધૂન લાગી તેથી અમને બેનેને ફહાડી મૂક્યાં ને અગિયારસો રૂપિયા તથા બીજા એક કન્યા લઈને ઘેર આવ્યો. મહેં તે ફહાડાનું સાસરાનું મહેંયે ભાળ્યું નથી ! — બે ત્રણ વર્ષમાં એ ગુજરી ગયો અને હું

રાંડી ! - અધુરામાં પૂરું મ્હારી મા પણ મરી ગઈ !- મ્હારી શરીમાં લોકોનાં-છાનાં છપનાં દયણાં, ખાંડણાં કરં છું ને ભાડના ધરમાં રહું છું. ખીજું શું કરં ? એક ફહાડાની નવરાઈ મળતી નથી : વાંચતાં ન્હાની હતી ત્યારે શીખી હતી ને વાંચવાનું મન પણ થાય છે પણ શું વાંચું અને ક્યાંથી વાંચું ? જર બાજરાનો રોટલો તો મળતો નથી ને ચોપડી ક્યાંથી લાવું ? - એક બે જગાએથી રાંધવા રૂંધવાનું કહેવા આવ્યું પણ તેઓ અમારાથી ઉતરતી નાતના હતા. નાતના પટેલીયા-એ ફહાવ્યું કે એમને ત્યાં રાંધવા રહીશ તો નાતખ્હાન મ-કીશું. મ્હારાં સગાં બહાલાં હું દળું છું ખાંડું છું તે બાપત પણ નિત આવીને લહડી જાય છે. પણ એમ ન કરં તો ખાંડું શું ? માટે આખરદાર ધરતી રાંડીરાંડોને માટે મદદ-ગાર થઈ પડે એવું કાંઈ કરો - ખરા પુન્યનું કામ એ છે ! બીખ માગવા જવાતું નથી ને ઉઘાડી મળુરી થતી નથી. કિંચી નાતની બાયડીઓ નાતરાં તો નહિં કરે, પણ ખીજે કોઈ આખરદાર પણ ધંધે અમને ચડાવશે તો અમારા પેટને માટે પણ અમે ચડીશું. ”

૪. શ્રીમન્તાઈ, અને દુષ્ટમાર્ગી જ્ઞાન :

“ મ્હારાં માબાપ ધનવાન છે. મ્હારું અગિયાર વર્ષે લગ્ન થયું અને પંદરે વર્ષે હું સાસરે ગઈ. મ્હારા પતિ સત્તર વર્ષની ઉંમરે પ્લેગના દુષ્ટ રોગના ભોગ થઈ પડ્યા-ને મ્હારું નશીબ ઝૂટી ગયું !-મ્હારા બાપ અને માઈ સુધારાવાળાઓમાં અગ્રેસર છે, પણ તેઓ કાંઈ કરી શક્યા નહિં અને મ્હારું યૌવન તો ખીલતુંજ ગયું ! સંસ્કૃત અને ઈંગ્રેજીનો મહેં સારો અભ્યાસ કરેલો હતો પણ લેણેજ મ્હને અપવિત્ર કરી : ખરાખ ખરાખ વિચાર મ્હારું મન ડોલાવી નાંખવા લાગ્યા-અ-

નીતિમાન સ્વપ્નાં મ્હારી નિદ્રાનો ભંગ કરવા લાગ્યાં-મ્હારું શરીર રાત દહાડો ધીમું ને ધીમું રહેવા લાગ્યું ! મ્હેં મ્હારો બહેનપણી પાસે મ્હારી બાને રહેવડાવ્યું કે જે ત્હમારામાં હિમ્મત હોય, બાપ અને બાઈ બોલ્યા પ્રમાણે ચાલવાને તૈયાર હોય તો મ્હારું પુનર્લગ્ન કરાવો. નહિં કરાવો તો હું મ્હારી વર્તણૂક માટે જવાબદાર નથી. મ્હારા બાપ તેમજ બાઈ આ વિચાર જાણ્યા પછી કાંઈક દુઃખી દેખાવા લાગ્યા; પણ તેમના તરફથી મ્હને કાંઈ જવાબ મળ્યો નહીં, તેમ કાંઈ ઉપાય પણ લેવામાં આવ્યો નહીં. બંગલામાંનો મ્હારો ઓરડો ખાસ ધ્યાયદોજ છે. મીટીંગ, પાર્ટીઓ નાટકો ઇત્યાદીમાં મ્હારે વખતો વખત જવાનું થતું. મ્હારા બાઈ અને બાપની પાસેનાં મને પસંદ પડે તે પુસ્તકો વાચવાની મ્હને છૂટી હતી (આ ચોપડીઓ એકઠી કરીને એક મ્હોટી આગમાં બાળી દીધી હોયની તો ઘણું પુન્ય થાય !) મેઘદૂત અને ગીતગોવિંદ, બાયરન અને ઝોલા, નર્મકવિતા અને દયારામનાં કાવ્યો, વાંચી વાંચીને મ્હારું તો ભવનજ ફરો ગયું !-મ્હારું મન દુર્વિચારથી ભરેલું, અનીતિ રૂપી નરકની ખાણ જેવુંજ થઈ ગયું હતું, તેવામાં અગ્નિમાં પવન ભળ્યો અને ધી હોમાયું !-નર્મદા-શંકરે લખ્યા પ્રમાણેનીજ અપવિત્ર સ્થિતિ મ્હારી થઈ !..... અનીતિની કાંઈ હદ રહીજ નહિં ! પણ પાપ ઘેરાયું ! ..... તોયે પણ મનોવૃત્તિઓ વશ રહી નહીં. અન્તઃકરણ જે ખેલાં ક્રામળ હતું, એક પાપ કરતાં પણ કંપારો ખાતું, તે હવે બેધડક હલ્યાઓ કરે-મયું !...પણ હવે અનુભવ બદલાયો છે. જે જીવનમાં ખેલાં અમૃત જેવી મીઠાસ રહેલી લાગતી હતી તેમાં કોણ જાણે ક્યમ પણ હવે કડવાશનો સ્વાદ આવવા માંડે છે. તો હવે ત્હમને કહેવાનું એટલુંજ કે બીજી મ્હારા જેવી નિર્ભાગી બાળકીઓ માટે કાંઈક ઉપાય શોધી કહાડો !

દુનિયાનાં સુખ-ઉપભોગ અનુભવવા સરળયલી જીંદગી એજે જ્યાં દેવી એવી ઈશ્વરની ઇચ્છા નહીંજ હોય એમ મહારા બાઈ ધણીવાર કહેતા અને મહેને પણ એમજ લાગે છે. તો પુનર્લગ્નનો રીવાજ સખળ કરો તો ત્હમે દેશી સ્ત્રીઓનું કલ્યાણજ કર્યું કહેવાશે: પણ કદાચ કાંઈક કારણસર તેમ નજ બને એમ હોય તો તો પછીવૈધવ્ય ભોગવતું અને તે ભરયૌવનમાં ત્હેના કરતાં સતી થઈ બળી મરવાનો રિવાજ ઘણો સારો હતો ! નહિં તો ત્રાસદાયક પાપો થવાનાંજ, ત્યારે તેમાંથી અનાથ બાલિકાઓને બચાવવી એના જેટલું બીજું કયું મોટું પુણ્ય છે ? શક્ત બળના રાંજ-અનુભવનારાંજ અમારી હાલત બાજુ છે !-બીજાં કોઈને અમારાં કષ્ટ-દુઃખનું સ્વપ્ન પણ આવતું જણાતું નથી ! ”

૫. અન્ધશ્રદ્ધા :

“ હું પૈસાવાળાં પણ ધર્મોધ માતાપિતાને પેટ જન્મી છું. વીસ વર્ષની ઉંમરે ત્રણ ન્હાનાં બાળક મૂકી, મહારા પતિએ સ્વર્ગવાસ કર્યો. હું સાસરે હતી : મહારાં સાસરિયાંના ત્રાસદાયક જૂલમે મહેને પિયર નહસાડી મૂકા. અહિં એક બ્રહ્મચારીને બધાંયે ગુરૂ તરીકે માન્યો હતો : એનાં દુઃખચરણ ફેાઈ સમજી શકતાં નહોતાં ! મહારા બાલવિચાર ત્હેણે પોતાની મનોવૃત્તિઓને અનુકૂળ થાય તેમ વાળ્યા અને ત્હેણે મહેને એવાં એવાં પુસ્તકો વંચાવ્યાં, એવા એવા ધર્મના સિદ્ધાન્ત શીખવ્યા કે મહેને કાંઈપણ દુર્વિચારની લાગણી થવા દીધા વિના અન્તેબ્રષ્ટ કરી !... મહારૂં મન ધર્મની બીજી શુદ્ધ વૃત્તિઓ ઉપરથી ઉઠી ગયું અને કોણબાજુ એણે શું કર્યું કે હું એની પાછળ ગાંડી ગાંડી બની ગઈ !... અન્તે આંખ્યો ઉઘડી પણ કર્યું તે તો કર્યુંજ ! પાપોડહં, પાપકર્મડહં, પાપાત્મા, પાપસંભવ:-

એ વાક્ય સંપૂર્ણ રીતે મ્હારી બાબતમાં સત્ય પડ્યું. જગદીશ્વરની કૃપાથી એક ભગવતીસ્વરૂપ યોગિની મૈયાએ મ્હને બચાવી લીધી : ત્હેમણે આપેલી પૂજા કરૂં છું અને ત્હેમણે આપેલો મંત્ર અહોનિશ જપું છું પણ એ બ્રહ્મચારી હજીયે મ્હારો પિછો છોડતો નથી ! મ્હારાં માતાપિતા દરેક ભગવી ચીંદડીમાં ધર્મસ્વરૂપ જીવે છે, ત્હેમને હું સમજાવી શકતી નથી : મ્હારી માતા ગોસાંધજીનાં મન્દિરોમાં મ્હને જવાનો આગ્રહ કરે છે અને પોતાની સાથે ત્યાં લઇ જાય છે, પણ હું જે કૃત્યો ત્યાં થતાં જોઉં છું તેથી હવે મ્હારું હૃદય કમ-કમાટી પામી ત્રાસી જાય છે ! સર્વ સ્થળે આવુંજ છે, ત્યાં શું રહેવું ? વિધવાઓનાં કર્મની કહાણીઓ તો જાણનારજ જાણે છે ! તેઓને યૌવનની, દ્રરિદ્રતાની, સત્તાની, માનસિક અપવિત્રતાની, અને ધર્માધતાની વેદી ઉપર પોતાનું સર્વસ્વ-ઐહિક અને પારલૌકિક સુખ હોમી દેવાની ફરજ પડે છે !—ત્હમે પુછશે કે ‘ ત્યારે તેનો ઉપાય ? ’ તો મ્હને તો એમજ સૂઝે છે કે પુનર્લગ્ન કરાવી વિકારવશતામાં વધારો કરાવવા કરતાં ખરા ધર્મ અને પરમાર્થ તરફ તેમનું જીવન દોરવું એ વધારે સાચું છે. પણ તેમ કરીને કોણ ત્હેમને બચાવી શકે તેમ છે? ત્હમે આટલી ત્હેમની દાઝ જાણો છો તો ત્હમને આટલું અમારું દુઃખ પણ રડાય છે નહિં તો અમારું કોણ છે ? પુરુષો અમારી પાછળ શિકારી થઇને લાગ્યા છે; લોકોમાં મનાતાં ધર્મ અને જ્ઞાન અમને અપવિત્ર કરવામાં બધું બળ વાપરે છે, ને જનસમાજ પણ અમને તો ભૂલીજ ગયો જણાય છે !—એટલે કરવું શું ? ”.

* * * * *

યોગિનીની આંખોમાંથી આંસુ ટપકવા માંડ્યાં અને બંને જણ ક્ષણભર વિચારગ્રસ્ત બેસીજ રહ્યાં.

“ મૈયા, આ છેલ્લા પત્રમાં જે યોગિનીનું નામ લખ્યું છે

તે તું જ છે એમ મહેને લાગે છે, એટલે એના સત્યાસત્ય ઉપર તું વિચાર કરી શકીશ. ”

“ હા શ્રીમતી, એ મૈયાને હું ઝોળખું છું. એ કહે છે એમાં એક અંશ માત્ર પણ અસત્ય નથી. ઝો પ્રભુ ! આ વિધવાઓનાં કષ્ટ !—હું એવો મહાન્ સાગર ઝોળંગવાનો પ્રયાસ કાગળના ન્હાના હોડકામાં બેશીને કેવી રીતે કરી શકવાની હતી ?—શ્રીમતી, મહારો આત્મા અત્યારે ખરેખરો ત્રાસતમ્ન થઈ ગયો છે. ગરબાને દિવસે કરેલા વિચાર પ્રમાણે એ ત્રણ દિવસમાં તું, હું અને સરસ્વતી આપણે મળવાનાં છીએ, તે વખત આ સર્વ વિષયોનું મન્યન કરવા પ્રયત્ન કરીશું. જગદંબા આપણને સહાય કરે !

પ્રકરણ ૯ મું : ત્રણ યોગિની—કુમારિકા,
પત્ની, વિધવા.

૧. હૃદયવાટિકા :

નિર્મળબાળા, સરસ્વતી, અને મહાદેવી, એકલાં વિચાર-ગ્રસ્ત બેઠાં હતાં. લલિત સુરમ્યતા, લાવણ્યમય મનોહરતા, ભવ્ય સુન્દરતા,—અહિં પોતપોતાનો કાન્ત પ્રભાવ ચોતરફ રેલાવતાં હતાં : ઉત્સાહભરી સ્વદેશભક્તિ, આનન્દન સ્વધર્મપ્રીતિ, ઉત્કર્ષક અબલાવત્સલતા;—અહિં પોતાનો રમણીય પ્રતાપ મૂર્તિમાન કરતાં હતાં.

“ મૈયા, શ્રીમતીએ આ પત્રોથી તો ખરેખર અનાથ વિધવાઓનો કડવો અનુભવ દોહીજ ફાડયો છે !—હવે જે આપણાથી કાંઈ પણ ન બની શકે તો હેમનો પ્રયત્ન અફળ છે અને આ જીવન પણ પ્રથા ભાર રૂપ છે ? કાંઈક તો કરવું જ નેમએ. ”

“ સરસ્વતી,—તારા ઉપર મહારા હૃદયમાં જે અનન્ય પ્રીતિ ઉભરાય છે તેને લીધે ‘ તું ’ કહીને વાત કરું તો ક્ષમા કરજે.—બહેની સરસ્વતી ! એકલી વિધવાઓને જ કષ્ટ ભોગવવાનું નથી : આપણા સાંસારિક જીવનમાં પત્ની અને વિધવા—એમાંથી એક પણ ખરું સુખ ભોગવતી નથી. ”

“ મૈયા, તારું એ ફહેવું તો અનુભવથી સિદ્ધ થયેલું જ છે ! ” નિર્મળબાળા બોલી ઉઠી : “ પરન્તું કુમારિકાઓ—કન્યાઓની સ્થિતિ પણ કોઈ રીતે પસંદ કરવા જેવી છે જ નહિં. મહારે ઘેરે ઘેરે ફરવું પડે છે; હું હમ્મેશાં જૂદાં જૂદાં કુટુંબોની રૂઢેણીકરણી તથા નીતિરીતિથી વાકેફ થયાં કરું છું, પણ એવાં થોડાં જ ઘર જોયાં કે જ્યાં વહુ અને પુત્રી, માતા અને ભગિની કલેશરહિત જીવન ભોગવે છે અને આનન્દમાં દિવસ નિર્ગમે છે ! મહારું માનવું તો એમ જ થઈ ગયું છે—પછી મહારી ભૂલ હોય તો ‘ પ્રભુ ક્ષમા કરજે ’;—કે ‘ હિન્દુઓ ગાળે જીવન કલેશમાં ’—અને ‘ નારીને રોવા વિના નહિં કર્મમાં બીજું કંઈ ’ એ વાક્યો લખનાર કવિએ આખેભૂખ સત્ય જ લખી દીધાં છે. હિન્દુ સ્ત્રી, આર્ય રમણીનો હાલ ‘ પિંજર સમ સંસાર વિષે નકિ વાસ છે ’, અને દુઃખે સુખે ‘ જીવનભાર જવો વહી ’ એટલું જ એમના સંસારનું સાર્થક્ય છે ! મૈયા, મૈયા ! કુમારિકા, પત્ની કે વિધવા, હું તો કોઈનું જીવન સુખમય—આનન્દમય—ઉન્નતિપથ પર જોતી જ નથી ! ” આંસુભરી આંખો લહોતાં તેણે દીર્ઘ નિઃશ્વાસ મૂક્યો.

“ ભગવતી ! જગજ્જનનિ ! સર્વનું શ્રેય કરો : ”
 ચોગિનીએ કહ્યું. “ સરસ્વતી, આપણી શ્રીમતી જેવી ઉત્સા-
 હમૂર્તિ પણ જ્યારે આમ નિરાશાનાં ચિહ્ન દાખવે છે ત્યારે
 તું તો નિરાશ થાયજ, એમાં નવાઇ શી ?-પરંતુ બહેનીઓ !
 આપણે ફક્ત કર્તવ્ય કર્યાં કરવું ! મોહ ન પામવો, ક્ષો-
 ભ પણ ન પામવો ! અતિ ઉત્સાહનું પરિણામ અતિ નિરાશા
 અને અતિ નિરાશાવાન મનુષ્યનાં હૃદયોમાં પણ પરિણામે આ-
 શાનાં, ઉત્સાહજન્ય કિરણો પ્રકાશ રેલ્યા વિના રહેતાં નથી.
 આપણે કાંઇ અનન્તકોટી બ્રહ્માંડોનો ભાર ઉપાડવાને નિર્માણ
 થયેલાં નથી : તે કરવાવાળી મહાસમર્થ જગદંબા તો
 સાક્ષાત્ પરમજ્યોતિ સ્વરૂપે પ્રત્યક્ષજ છે. આપણે માટે નિ-
 ર્માણ થયેલું જે ન્હાનું મ્હોટું કામ આપણે કરવાનું હોય તે
 પ્રભુપ્રીત્યર્થેજ કરવું : આપણે શું કરવાનાં હતાં ?-એ નો એ
 અર્જુન, એ તું એ ગાંડિવ, એ નો એ રથ અને એ ના એ
 અશ્વો, - છતાં કાળાથી લૂંટાયો ! ‘ દિન પલટયો, પલટી
 ઘડી, પલટી હથ્થ કમાન ! ’ - એ નાં એ આપણે : પરંતુ
 પરમાત્માનાં કૃપાકિરણથી જગત્કતી સૃષ્ટિમાં આપણે માટે શું
 નિર્માણ થયું છે તે કહી શકીશું ? અત્યારે નિરાશામાં તો
 કાલે આશામાં ! જીવનબહેણ એમજ વહે છે. માટે આપણે
 પ્રભુના રાજ્યમાં કૌરવો-રાક્ષસોની આસુરી સંપત્તિ સામે લહ-
 ડતી પાંડવો-દેવોની દૈવી સંપત્તિની તરફથી જેટલું-ચત્કિચિત
 પણ-કરીશું તેટલામાં પરમાત્મા શ્રી કૃષ્ણચન્દ્ર ભગવાન
 આપણી આંતરૂ વૃત્તિઓના સારથી-નેતા થશેજ એમાં કાંઇ
 સંશય છે ? સહાય કરનારી, હિમ્મત દેનારી, હજાર હાથવાળી
 જ્યાં આઘશક્તિ છે ત્યાં... ”

“ મૈયા, મૈયા, મ્હને માફ કર ! ” નિર્મળબાળા વચમાં
 બોલી ઉઠી : “ તારા શબ્દોએ મ્હારો ઉમંગ સંજીવન કર્યો

છે; ત્હારા પવિત્ર આત્માએ મ્હારા જીવનતરંગોને સચેતન કર્યા છે; તું કહે તે કરવાને હું તૈયાર છું: પણ અભિમાન વિના, કીર્તિભોભ વિના, ‘અહમ્’ ભાવના વિનાજ; ઇશ્વર પ્રીત્યર્થે, ફરજ સમજીનેજ !-પછી વિજય પ્રાપ્તિ ન થાય તો...!”

“ ન કેમ થાય, શ્રીમતી ! ” સુરસ્વતીનું હૃદય પણ મહા દેવીની વાણીસુધાના પાનથી જાગ્રત થઈ ગયું હતું ! “ મૈયા જેવાં ભગવતીની મદદ છે; પરમાત્માના દેવદૂતો પણ આપણી બહારે ધાશે. લહડાઈ થશે તો એક અને અનેક વચ્ચે, અને પ્રભુ સાક્ષાત્ સહાય તો કદિ કરવાનાજ નથી; દ્રોણ અને ભીષ્મ અને કર્ણ જેવાં મહાવીરોની પાસેથી જેમ એકલો અર્જુન વિરાટની ગાયો છોડાવી લાવ્યો તેમ આપણું બળ આપણા હેતુની પવિત્રતામાં છે: ત્યાં સહોદર બન્ધુઓ અને મિત્ર વર્ગ આધોજ રૂઢે છે, સામેતો અકેકો યોધો ઇન્દ્રાસન પણ ડોલાવી નાંખવાને સમર્થ હોય છે, આપણો સારથી અબળ બાલક હોય છે અનેક રણસંગ્રામમાં રમેલા ઘોડા અને પ્રભુના સ્થાનકવાળો રથ પાસે નથી હોતો, તો પણ શું ? પ્રભુ, જે લક્ષ્મીજીનું દિવ્ય પ્રેમ ભર્યું આલિંગન ત્યજ દઈ ભક્તોની બહારે ધાય છે, તે આવી લહડાઈમાં, અદૃશ્ય છતાં, માત્ર આત્મબળનાંજ અસ્ત્ર અને હૃદયબળનાંજ શસ્ત્ર આપી ગાયોની બહારે ધાનાર વીર સૈનિકની મદદમાં હાજર હોતા નથી ?-

“ શ્રીમતી ! આપણે પણ એવીજ-પીડા પામતી ગાયોની બહારેજ ધાવાનું છે, માટે અમુક નિશ્ચય ઉપર આત્મી જઈએ; અને આપણાથી જે થોડું વધારે કામ થશે તેટલું કરીશું, અધૂરું રૂઢેશે તે ખીખાં કરશે. જેમ દુરાચાર દુર્વિચાર અજ્ઞાન અને બેહમાંદિના પોષક પિતા રક્તપીજના, અકેકા રુધિર-

બિન્દુમાંથી અક્રેકો રક્તપીળ ઉત્પન્ન થયાં કરે છે, તેમ ત્હે-
મનો સર્વનો નાશ કરવાને સમર્થ—સુવિચાર, સત્સંગ, સદાચાર,
અને સદ્ગાનની પોષક જનનિ મહાશક્તિ ત્હેમનાથી પણ
વધારે રૂપ લઈ, ત્હેમનું નિકંદન કરી નાંખે છે, એ વાર્તા પુ-
રાણુ-પ્રસિદ્ધ છે. તો આપણા જેવાં અસંખ્ય રૂપથી પરમા-
ત્મા પોતાનું કામ તો કરશેજ. આપણે નિમિત્ત માત્ર છીએ.
કેમ મૈયા ! ”

“ સરસ્વતી, ત્હારો આત્મપ્રભાવ બહુ વિચક્ષણ છે: તું
અને શ્રીમતી, બંને અધિકારી જન છો અને તેથીજ ત્હમारी
સથે મ્હને પણ ભળવાની ઉત્સુકતા થઈ છે. ત્હારું કહેવું સ-
ત્ય છે: અને તે આજ નહિં તો એક દિવસ ભવિષ્યમાં પણ
જગતને ‘ ગ્રાહ્ય અને સ્વીય ’ થવાનુંજ !—કહે શ્રીમતી, ત્હારી
શી યોજના છે ? ”

“ માજી,—કુમારિકા, પત્ની, અને વિધવા,—એ ત્રણેનાં
જીવનમાં ઉત્સાહનો—આનન્દની બંસની વગાડવી; જીંદગી ફ-
ક્ત દુઃખમયજ નથી, તેમ ક્ષુદ્ધક, તાત્કાલિક સુખ માટે પણ
નથીજ; ત્હેનાં સત્ય પરમ સુખ ત્હેમને અનુભવાવર્વા;
અને આર્ય મહિલાઓનાં આત્મા-હૃદય ઉન્નત કરી, ત્હેમનાં
બુદ્ધિ-જ્ઞાનને વધારે વિકાસ પમાડી, ત્હેમનાં શરીરને વધારે
તન્દુરસ્ત, સુંદર કરી,—ગૃહકુંજે દિવ્ય વિલાસનાં કોકિલગાન-
થી ગુંજવી મૂકવી, પ્રજાગણમાં આરોગ્યદા-સખગતાના સ્વર્ગી-
ય પ્રવાહ રેલાવવા; અને ભારતીદેવીનું નિવાસમન્દિર પાછું
સુરમ્ય થાય, પ્રભુગુણગીતાંવલિથી સુહાતું થાય, જગત સ-
ર્વને આનન્દ આપતું થાય,—એજ આ સ્વદેશપ્રેમી, લોકવ-
ત્સલ, પરન્તુ અદ્યપજળ, શક્તિહીન-હૃદયની મહાન્ વાંચ્છના છે.”

૨. સુવાસનહરિ :

“ મૈયા ! ” સરસ્વતીએ કહ્યું : “ મૈયા ! આપણી સ્ત્રી-ઓની હાલત સુધારવામાં શું શું કરવું જરૂરનું છે, એ વિષય ઉપર એકાદ એ વખત મ્હારે મ્હારા પ્રિય પતિ સાથે વાત ચીત થઇ હતી : ત્હેમાંથી જેટલું સાંભરશે એટલું વિદિત કરીશ; બાકીનું સ્ત્રીમતીને એ વિષયનો ખાસ અનુભવ હોવાથી, એ વધારે સારી રીતે કહી શકશે :

મૈયા, બાળકિઓ અને સ્ત્રીઓની શરીરસ્થિતિ ઉપર ઘરમાં બીલકૂલ લક્ષ આપવામાં આવતું નથી; ત્હેમનો ખોરાક સત્ય વિનાનો અને ત્હેમની તન્દુરસ્તીની સાચવણી નહિં જેવીજ હોય છે; ખરા ગૃહશિક્ષણનું નામ નહિ; માતાઓ અને વડિલવર્ગ શીખવે-તો,—ભુંડાશ કરતાં, ચાડી ચૂગલી કરતાં, નિન્દા કરતાં, સાસરે ખંદાશ કરતાં, સાસુ નણંદોની સામે થતાં,—એવું એવું કંઈક શીખવે છે; કોઈ એમ નથી કહેતું કે ત્હમે પતિને પ્રસન્ન રાખો; સાસરે કે જ્યાં ત્હમારે આખી જીંદગી ગાળવાની છે ત્હેનેજ ધર માનો; ભટકારા ઓછા કરો; સાસરિયાં કહે તે પણ સાંભળી દોષ સુધારો; દેવદર્શનમાં વખત ગાળ્યા કરતાં—(‘આ દેવદર્શનનું’ નામજ છે; મૈયા ! ખરૂં પૂછો તો કુચલી-ઓ અને નિન્દા કરવાનેજ બાલિકાઓ બહેલી બહેલી ઉડી દર્શન કરવા દોડે છે)—ઘરમાં દેરાસરમાં જેવજ છે તો—ત્હેમની અને પતિની ભક્તિ કરો; ભાઈ ભાંડુ, દિયર દેરાણી, નણંદ ભોખાઈ, સર્વની સાથે સારું રાખો ! — મૈયા, એ કોઈ શીખવતુંજ નથી ! — બાળલગ્ન સર્વત્ર છે, એટલે પુત્રી મરીને પત્ની થતાં થતાંમાં તો તે બાળકી માતા પણ થાય છે ! મૈયા, મૈયા ! ત્હમને હું શું કહું ! એ બાલિકાઓ પોતાની માતા તરીકેની ફરજો જાણતી નથી-તો બળવે ક્યાંથી ?—સ્ત્રીમન્ત

આવતાં જરા વાર લાગે છે તો—એટલામાં તો હવે એને પ્રજા થવાનીજ નથી એમ માની એસે છે; અને સાસરિયાં ત્હેને એટલાં બધાં સતાવે છે કે કંઈક વાર ત્હેમનાં મ્હેણાંટુણાંથી ત્રાસી ગયેલી વહુઓ માત્ર છોકરાંની લાલચથીજ આડે માર્ગે પણ દોરાય છે. ઘરમાં, પછી પિયર હોય કે સાસરું પણ, હમ્મેશાં કલેશ અને કંકાસ ! જે બાલિકા પોતે સાસરામાં નણુંદના સંતાપથી ત્રાસે, તેજ પિયરમાં ભોજનધને બને તેટલું દુઃખ દેવામાં પાછી ન પડે ! આ અમારું કુટુંબચિત્ર ! અતિશયોક્તિ નથી; મૈયા ! શરીરે નિર્માલ્ય, પૈસેટકે ક્ષીણ, શાન્તિ અને સંપત્તિ વિમુખ, કેળવણીમાં પછાત, ખરો ધર્મ શું છે ત્હેનું જેનેભાન પણ નહિં, અન્ધ-શ્રદ્ધામાં દટાઈ ગયેલાં—આ અમારાં સ્ત્રીજીવન !—આપણા ઋષિપૂર્વજોનાં સ્વપ્નમાં પણ નહિં હોય કે ભારતભૂમિ જ્યાં દેવતાઓ પણ અવતાર પામવો એ સદ્ભાગ્ય સમજતા, તે આવી થશે ! આમને આમ ચાલે તો કવિનું કહેવું શું ખોટું છે કે ? :

‘ ને આ પુરાણ, રુડિ ભારતભૂમિ અન્તે,

થાશે વિલુપ્ત* ઇતિહાસપટ્યો, સત્યે ! ’

મૈયા ! મહારા પ્રિય પતિનો યોજેલો ઉપાય તો એકજ છે : સ્ત્રીઓને ખરી કેળવણી મળતી નથી, તે આપો : બાળકીઓને ન્હાનપણથીજ ધર્મશીલ નીતિમાન બનાવો; વિધવાઓને જનસમાજને તેઓ ઉપયોગી થઈ પડે એવા પ્રકારનું જ્ઞાન આપો,—તે તે દિશાઓમાં ત્હેમનાં મન વાળો ! હિન્દુ કુટુંબ જે હાલ ત્રાંસદાયક અને સ્ત્રીઓના ઉદયને હરકત કરનારું થઈ પડ્યું છે ત્હેના આન્તર વિભાગો જે યોગ્ય કેળવણીની અમૃત ઝૂંકથી પવિત્ર કરવામાં આવે તો તે પાશ્વ

પ્રીતિ અને નીતિનાં કિરણોથી સુહાતું બની શકશે; અને એક કરતાં વધારે સ્ત્રીનાં એક પુરુષ સાથે થતાં લગ્ન, વિધવાઓનાં હૃદયબન્ધ તોડી નાંખે એવાં અત્યંત કલેશકર દુઃખ, વૃદ્ધ માતાપિતાની ઉત્તરાવસ્થામાં થતી હેરાનગતી,—બધુંય થોડા કાળમાં નિશ્ચે અદૃશ્ય થઈ જાય : એ સર્વ બિગાડતું સંશોધન કરી ગૃહસંસાર શુદ્ધ કરવાનું સાધન ઉત્તમ પ્રકારની સ્ત્રીકેળવણીજ છે, બીજું કંઈ નથી !

“શ્રીમતી, હું હાલની કેળવણી ઉપર નકામોઆક્ષેપ મૂકતી નથી; પણ ત્હમેજ જૂવો, એ ૨૨તેહ પામી છે?—મહારાથી મ્હોટાં વૃદ્ધ જનનો અનુભવ ફેલે છે કે, બાળકીઓ નાસ્તિક થઈ જાય છે, ગમે ત્હેવાં પુસ્તકો વાંચવાથી ત્હેમનાં મન કલુપિત થઈ જાય છે, વધારે હરામખોરી શીખે છે, વધારે ખટપટ ઉભી કરવામાં હુંશિયાર થાય છે ! સામાન્ય બાલિકા સારી કેળવણી નહિં પામેલી, ઉંચાં ધોરણો સુધી નહિં ગયેલી હોવાથી ત્હેના ધણા દોષ માર કરવા પડે છે : પણ પાઠશાળાની ઉંચી કેળવણીનો જે સન્નારીઓને લાભ મળેલો છે તેઓ પણ પોતાની બહેનોનાં સંસારસુખ તરફ બેદરકાર અને પોતાનાજ સ્વાર્થમાં અગર ઉદરનિર્વાહમાંજ જીવન ગાળતી બ્યારે દેખાય છે ત્યારે ત્હેમના ઉપર મ્હને દયાજ આવે છે!—એ પણ પોતાની ફરજો ન બજાવે ત્યારે એ બધું કામ કોણ પુરુષો કરવાના ? — શ્રીમતી, ત્હમે અને ઈન્દિરાબાઈ અપવાદ રૂપ છો : હું તો સામાન્ય રીતે વાત કરું છું. કહેશો કે થોડીજ સ્ત્રીઓએ એવા પ્રકારની કેળવણી લીધી છે : તો મ્હને એટલું જણાવશો કે એ થોડી સન્નારીઓ પણ દુનિયાના ક્યા ખૂણામાં વસે છે?—આ બેદરકારી એટલુંજ બતાવી આપે છે કે એ પણ જોઈએ ત્હેવી કેળવણી પામી નથી ! —ત્હેમનાં મન પણ જોઈએ તેટલાં ઉદ્વેગ્યાં નથી !... હું તો ખાસ સ્નેહ

અપાતી કેળવણીનીજ તરફેણમાં છું : પણ ઘેરે ન મળે અને નિશાળમાં પણ ન મળે—એ કેળવણી બાળકીઓ પામવાની ક્યારે અને આપણી સ્ત્રીઓની હાલત સુધરવાની ક્યારે ? ”

“ બહેની સરસ્વતી ખરું કહે છે, મૈયા ! ” નિર્મળબાળા ને કબૂલ કરવું પડ્યું : “ ઘણું ખરું સત્ય છે. હું પણ તે ડગલે ડગલે અનુભવતી આવું છું : સાંસારિક સુધારો જે ઘર-માં-કુટુંબોમાંજ શરૂ કરવાનો છે, તે પછી અમારી મહિલા-સમાજમાં તેમજ બહાર, ક્યાંથી સફળ થાય ?—અને મહત્તે પણ એવાજ પ્રકારના વિચારોએ પત્નીશાળા અથવા ‘ જનના સ્કૂલ ’ ની યોજના કરવા પ્રવૃત્ત કરી હતી. વિધવાઓ વાળા પત્રોએ હવે મહારી યોજનામાં થોડોક ફેર કરાવ્યો છે.

“ જેમ લશ્કરી અને સામાજિક ખાતાંઓમાં કામ કરવાને યોગ્ય થવાના અમલદારો માટે જૂદી જૂદી નિશાળો છે, તેમજ પત્ની અને વિધવા તરીકે કામ કરવાને યોગ્ય થવા જૂદા જૂદા પ્રકારનાંજ ધોરણુ જોઈએ. હું કબૂલ કરું છું કે વિધવાઓનાં લગ્ન—જે તહમને કદાચ રુચિકર નહિં હોય તે—થાય તો ઘણી સારી વાત છે. પરંતુ તે કરવાને લોકવૃત્તિ, અને વિધવાઓની પોતાની ઈચ્છા પણ પકવ થાય ત્યાં સુધી તો લે-મની સંભાળ રાખવી જોઈએ ? અને વિદૂષી મિસિસ એનિ મિસેન્ટની કરેલી સૂચનાઓ જેના વિરુદ્ધ બોબાટ ઉઠયો હતો તે—તેટલા પુરતી તો ઘણી સ્તુત્ય, પસંદ કરવા યોગ્ય છે એમ કબૂલ કરવું જોઈએ.

“ બંને ત્યાં સુધી કન્યાશાળાઓમાં વૃદ્ધિ કર્યાં કરવી, અને પત્નીશાળાઓ, વિધવાશ્રમો અને અનાથ બાલિકાશ્રમોની વધારે વધારે સ્થાપના કર્યેજ જવી. તહેમાં પણ ખાસ અગત્યનું એટલું છે કે, સઘળી વ્યવસ્થા આધેડ, વયોવૃદ્ધ, સારું જ્ઞાન પામેલી, અનુભવી, સંદાસરણી સ્ત્રીઓના હાથમાંજ મૂ-

કવી. કેળવણી ખાતાની હાલની પદ્ધતિ બાબતની ફરિયાદ ખરી છે: મહેં એક કરતાં વધારે ઠેકાણે તે સાંભળી છે. સ્ત્રીઓનું શિક્ષણ પુરુષોના હાથમાં મૂકવું, હેમની શાળાઓની પરીક્ષા લેવાનું કામ એટલે હેમના ભવિષ્યની આશાઓનો આધાર પુરુષોના હાથમાં રાખવો, એ મહેને અવાસ્તવિક, અનીતિભરેલું, અન્યાયી લાગે છે !

“ જનનાનાસ્કૃન્નની રીત પ્રથમ પાદરીઓએ પ્રચલિત કરી હતી પણ મહેને તે ઘણીજ સારી અને અનુકૂળતાભરેલી લાગે છે. પૈસાદાર કુટુંબોમાં સ્ત્રીઓ પોતાનો ઘણો ખર્ચ વખત લગભગ નકામોજ ગાળે છે અને તેથી હેમનું શરીર બળદીન અને જીવન ઉત્સાહહીન થઈ જાય છે. વિલાયતમાં પાદરીઓને પોતપોતાના શહેર-વિભાગોમાં મદદ કરવાનું કામ સ્ત્રીઓ નવરાશના વખતે કરે છે : ઘેરે ઘેર જાય છે, માંદાંની માવજત કરે છે, અપંગ, નિર્બળ, વૃદ્ધ મનુષ્યોની પાસે બેસી, વાતો કરી, ધર્મપુસ્તકો વાંચી સંભળાવી, હેમની જીંદગીને સુખમય બનાવે છે. આપણે અહિં તવંગર અને ગરીબ, ભણેલાં અને અભણ, -એ મનુષ્યોની વચ્ચે તો કાંઈ સંબંધ જ નથી ! એમ શા માટે હોવું જોઈએ ?... મહારી યોજના એવી છે કે જે સ્ત્રીઓ નિશાળે ન જઈ શકે, હેમને ત્યાં જઈને, એટલા વિભાગમાંની થોડીક સ્ત્રીઓ એકઠી કરીને હેમને શિક્ષણ, જ્ઞાન, સુખોદ આપવાં એ કરતાં સ્ત્રીઓને બીજું કયું વધારે સારું કામ મળવાનું ? -ઘણી કુલીન પણ નિર્ધન સ્ત્રીઓ અને વિધવાઓને આખી રીતે ભરતાં ગુંથતાં અને શીવતાં શીખવાય તથા બીજાં આજીવિકાનાં સાધન પ્રાપ્ત કરવામાં મદદ પણ કરી શકાશે; અને આમ થાય તો ‘ પત્નીશાળાઓ ’ એ એક મહાન કાર્ય આરંભ્યું. એમ નિઃસંશય માની શકાય.

“ હાલની ચાલતી કેળવણીની રીતિમાં ધાર્મિક અને

નૈતિક જ્ઞાનની તો જરૂર છેજ : પણ તે ઉપરાંત સંસ્કૃતના ફરજિયાત શિક્ષણની આવશ્યકતા પણ છે. સંસ્કૃત નહિં જાણવાથી, ગમે તેવો ભગવાં વસ્ત્ર પહેરનારો બ્રાહ્મણ અગર બાવો આવ્યો અને એક બે ખરા ખોટા ‘શ્લોક’ બોલ્યો તથા તેનો અર્થ મનગમતી રીતે સમજાવ્યો એટલે સ્ત્રીઓને એમજ થઈ જાય છે કે શાસ્ત્રનું વચન કેમ ઉત્તરવાય ?-આતો એકજ દાખલો છે પણ આવાં તો અસંખ્ય દૃષ્ટાંતો તેમના ઠગાયાનાં બન્યાં છે અને બને છે ! તો જ્યારે શાળાઓમાં તેમને ઇંગ્લિશ શીખવવાનો આટલો બધો આગ્રહ છે તો સંસ્કૃત જે તેમને દરરોજ ગૃહસંસારનાં શુભ અશુભ કામોમાં ઉપયોગમાં આવે છે, તેનું જ્ઞાન તો બાળકીઓને ખાસ આપવુંજ જોઈએ.

“ સ્ત્રીઓ બચપણથીજ ઘણી નમ્રળી હોય છે : બાળક-જનથી તેમના બાંધા નરમ થઈ જાય છે; વારંવાર આવતી સલાવડોથી તેમનું શરીર સોસાઈ જાય છે,—અને તેથીજ તાણુ, અશક્તિ, ક્ષય, આદિ હાલ વધારે પ્રચલિત રોગોનું પ્રબળ વધી પડ્યું છે. સાસરે કે પિયર શરમ-મર્યાદાના ખોટા વિચારથી બાળકી મુંઝે મ્હોંચે ઘણાં ગંભીર દરદોસહન કર્યાં કરે છે,—પોતે સમજતી નથી, ક્રોધને પૂછતી નથી, અને કહેતાં શરમાય છે; આ સર્વનું પરિણામ ઘણુંજ વધી ગયા પછી ઝટ રોકાતું નથી. હિન્દુ સંસાર બળહીન, વીર્યહીન, તેજહીન થતોજ જાય છે ! માટે બીજા જરૂરના વિષયો ઉપરાંત બાળકીઓને સાધારણ વૈદ્યકનાં મૂળતત્ત્વો, શસ્ત્રવિદ્યા તથા સ્ત્રીઓને લગતાં દરદોનું જ્ઞાન આપવું એ ખાસ અગત્યનું છે ; બીજા ઘણાંયે સાધારણ ઉપયોગના વિષયો તેમને શીખવવામાં આવે છે, જેમાંથી એકાદ બે મૂકી દઈને પણ આવું મહત્વનું જ્ઞાન તો બાળકીઓને આપવુંજ જોઈએ.

“ ગરીબ સ્ત્રીઓ માટે રક્ષકમંડળોની સ્થાપના—આશ્રય

સ્થાનોની વૃદ્ધિ; કુળવાન સ્ત્રીઓ માટે ઘેરે ઘેર ફરી થોડી વધારે પણ મદદ કરી શકાય એવા ફંડનું-સંગ્રહનું મંડાણ; સ્ત્રીઓને વાંચવા લાયક ખાસ પુસ્તકો લખાવી પ્રસિદ્ધ કરાવવાની યોજના તથા સારાં સારાં પુસ્તકો ઘેર આપી શકાય એવું પુસ્તકાલય; જનનાનાસ્કૂલ અને ધાર્મિક કેળવણી ફેલાવવા માટે સ્ત્રીપણિડતો તથા સ્ત્રીશિક્ષકોનો વધારો;-એવા એવા અનેક ઉપાયોની હાલનો સડો ફાડવાને જરૂર છે.

મૈયા, સારાં પુસ્તકોની લ્હાણી અને જૂજ ખર્ચથી અથવા પૈસા લીધા શિવાય સ્ત્રીઓને ચોપડીઓ મળી શકે એવા પુસ્તકાલયની સ્થાપના, એ ગરીબ સ્ત્રીઓના ગૃહશિક્ષણ માટે બહુ અવશ્યનું છે. ખ્રિસ્તી ધર્મ ફેલાવવાને કરોડો ધર્મપુસ્તકો મફત બહેંચાય છે, તો અહિં એટલુંયે ન બની શકે કે દરેક ગામમાં અઢેકું એવું પુસ્તકાલય ફાડવામાં આવે, જેમાં સુપ્રતિષ્ઠિત સ્ત્રીનું સર્ટિફિકેટ-અભિજ્ઞાનપત્ર કોઇપણ સ્ત્રીને સભાસદ થવાની યોગ્યતા આપી શકે : એ ચાર ગરીબ સ્ત્રીઓની લેના વ્યવસ્થાપક મંડળ તરફથી નીમણુંક કરવામાં આવે, જેઓ સભાસદ સ્ત્રીઓને ત્યાં લિસ્ટ-પુસ્તકોનાં નામનું પત્રક લઈને ફરતી રહે, તે માગે તે ચોપડીઓ આણી આપે અને અમુક મુદતે પાછાં આપવાનાં પુસ્તકો પાછાં લઈ જાય. વ્યવસ્થા યોગ્ય રીતે કરવામાં આવે તો આ યોજના બહુજ ફળપ્રદ થયા વિના નહિં રહે.

“ છેલ્લે, સ્ત્રીપણિડતોની ખાસ જરૂર છે : શાસ્ત્રી-પુરાણીઓ, બ્રહ્મચારી-સન્યાસીઓ બહુ અતીતિ પ્રવર્તાવનારા થઈ પડ્યા છે એ ભૂમ ખોટી નથી. મૈયા ભગવતી ! તારા જેવી સાધ્વી યોગિનીઓ થોડી છે લેવુંજ એ પરિણામ છે. માટે મૈયા ! આ સર્વ બિગાડ નાશ કરવાની, આ સર્વ યોજનાઓ

સખળ કરવાની ખાસ જરૂર છે : અને તહેવા શુભ-કલ્યાણ કારક, મંગળ કાર્યમાં અને પ્રથમ પગલું લેવા, આમન્ત્રણ અને વિનંતી કરીએ છીએ; અમે બધાં તો ત્હારી પાછળ છીએજ. ”

“ બહેનો !—ઓ મ્હારી સ્વજનભક્ત મૈયાઓ ! ત્હમારા હૃદયસુવાસ મ્હારા અંતરને ઉન્નત કરે છે : મ્હારું ત્હમારા જેટલું લોકસ્થિતિનું જ્ઞાન નથી. પણ મ્હારો આત્મા તો અત્યારે એમજ કહે છે કે ત્હમારા બંનેના આશય જેટલા ઉચ્ચ છે,—ત્હમારા મનોવિલાસ જેટલા સુંદર છે, તેટલાજ લાભકારક, કલ્યાણકારક છે. આમ છે તો, મ્હને ત્હમારી સાથે ભળવામાં શું હરકત છે ? મ્હારે ભાઈબહેન, સગાંસહોદર, માતાપિતા, મિત્રબાન્ધવ,—સર્વ, મ્હારી જગદંબાનાં સંતાન છે : ત્હેમનું શ્રેય કરવાને યત્ન કરવો એમાં હું શું વધારે કરવાની હતી ?—એતો મ્હારો ધર્મજ છે. પરન્તુ એક વાત ત્હમારા બંનેના લક્ષમાં ખાસ આવી નથી :—તે એ છે કે, માંદાંની માવજત, નિરાધાર બાલકોને ઉછેરવાં, ધર્મ-શિક્ષણ લોકમાં પ્રચલિત કરવું,—આ સર્વને માટે ખાસ, પ્રાચીનકાળમાં હતા તહેવા વિધવાઓના પવિત્ર મઠ, આશ્રયસ્થાન, આશ્રમોની જરૂર છે. ત્હમે પણ કેટલેક અંશે તે કહ્યું તો છે; પણ મ્હારું કહેવું, ધારવું જૂડ છે. ત્હમારી કલ્પેલી પ્રવૃત્તિઓમાં વિધવાઓને હાલના ચાલુ મતાનુસાર કાંઈપણ ધંધો શીખવવાની યોજના છે. પરન્તુ તે પ્રમાણે વિધવાઓએ ઉદરનિમિત્ત ઉદ્યોગ કરવાની જરૂર નથી; ત્હેમનું દેશસેવામાં જીવન પ્રેરવું અને દેશી જનતાએ ત્હેમનાં ભરણપોષણનો ભાર ઉપાડી લેવો, એ મ્હને વધારે સારું લાગે છે. આથી ત્હમારે જે સ્ત્રીશિક્ષકો-પણ્ડિતાઓ-વિદ્વંસીઓ-સાધ્વીઓની જરૂર પડે છે તે નહિં પડે : હાલ 'ધણે' અંશે નિરુપયોગી જેવાજ,

પાંચ દસ કરોડ બાવા વેરાગીઓનું જે દેશ ગુજરાન ચલાવી લે છે, ત્હેમાં ત્હેના હિતાર્થેજ જીવન ગાળનાર વિધવાઓનું પોપણ કેમ ન થાય ?

“ બહેનો ! ત્હમારી સાથે હું પણ ભળવાને તત્પર છું. ભોકોને આ પ્રયત્નોમાં અનુકૂળ કરવા પડશે અને ત્હમારાં બંનેનાં અંતઃકરણોમાંથી નીકળી આવેલા આ ઉદ્દગારની એક યોજના થડી ફહાડવી પડશે : હું હમણાં અહિંજ રહીશ-મ્હારી ભારતી માતાનાં સંતાનની સેવામાં જીવન ગાળવું એ પણ મ્હારા પ્રભુને, મ્હારી જગદંબાને ગમશે : કારણ પવિત્ર ધામોની યાત્રા કરતાં પણ એમની સેવામાં જીવન પ્રેરવું એ વધારે પવિત્ર કામ છે. મ્હારાં ભક્તિમૈયાનાં વાક્યો અત્યારે મ્હારાથી સમજાય છે : ઓ મ્હારા ગુરુ પિતાજી ! આ સત્કાર્યમાં જો હું પવિત્ર હૃદય, એકનિષ્ઠ મનોવૃત્તિઓ, નમ્રતાભર્યો આત્મા, સત્યપ્રિય જીવન, દૃઢ સંકલ્પમય વાસનાઓ-થી આ બંને સાધ્વીઓની સાથે ભળતી હોઉં તો ત્હેમાંથી કલ્યાણનાં ઝરણાં બહેજો અને અમારા અભિલાષ બધી રીતે મંગલ-મંગલ કરી દર્ધ સર્વને અમર ફળની પ્રાપ્તિ કરાવજો !

યોગિનીની દૃઢ શ્રદ્ધાએ નિર્મલબાળના અન્તઃકરણમાં ગુંજાર કરવા માંડ્યો. ત્હેના ધ્વનિમાંથી ઉદ્દગાર નીકળી ગયા કે,

“ જમણે હાથે, પ્રભુ સહાય સાથે,

“ પછી કહો, કંઈ ભીતિથી છે ડરવાનું ? ”

પ્રકરણ ૧૦ મું. લોકવૃત્તિનું જાણ.

૧ 'ગાંડી ગૂજરાત !'

ધીમે ધીમે સમય વ્યતીત થવા લાગ્યો. ત્રણે ચોગિનીઓ પોતપોતાની કર્તવ્યપ્રવૃત્તિનું ચક્ર આગળ ચલાવ્યે જતી હતી, અનેક વિચારશીલ હૃદયોને પોતાના આંતરવિલાસ તરફ આકર્ષ્યે જતી હતી. નિર્મળબાળા અને મહિલાસમાજે જાહેર પ્રવૃત્તિઓ માટે લીધી હતી; સરસ્વતીએ સુશીલા, કમળા, જા, વગેરે સહૃદય સુંદરીઓની સાથે મળી સ્ત્રીજીવનની ગૃહકુળેમાં આનન્દનો સુગન્ધ પ્રેરવાનું શરૂ કરી દીધું હતું; અને મહાદેવીએ, એ બંનેમાં ભાગ લેવા ઉપરાંત, જૂના જમાનાનાં, જૂના વિચારનાં મનુષ્યોને લેવી ઉપયોગિતા સમજાવી લેમનાં મન ઉપર અસર કરવાનું કામ આરંભ્યું હતું. જેટલો પ્રયાસ હાલ સુધીમાં થયો હતો તેટલા ઉપરથી તો ખાત્રીથી કહી શકાતું હતું કે, આગળ જતાં આ પ્રયત્નોનાં ખરેખરાં સોનેરી ફળ પ્રાપ્ત થયા વિના રહેશે નહિં. અત્યાર સુધીની પ્રવૃત્તિઓ કરતાં આમાં કેટલોક ફેર હતો. જાહેર ભાષણો, 'સુધારાવાળા'ઓમાં ગણાતા પુરુષોની સ્ત્રીઓ તરફથી લખાયેલા નિબંધો, લેખના પક્ષના લેખકો તરફથી લખાતાં પુસ્તકો,—એટલામાંજ સર્વ પ્રયત્નોનો અંત આવી જતો !—આમાં તેથી વધારે એ હતું કે, જૂના મતનાં મનુષ્યો જેનો એક શબ્દપણુ ઉઠાવી શકે એમ નહિં હતું એવી મહાદેવી આં યોજનાનો આરંભ કરનારી હતી; સારાં કુટુંબોની સ્ત્રીઓ જે ઘરમાંજ ભરાઈ રહેતી. લેખણે પોતપોતાની પોજામાં જાતિ ભર્યું કામ કરવામાં આવ્યું હતું; સુધારકોની

સ્ત્રીઓ પણ હાલ બોલી, લખીનેજ બેસી રહી નહોતી;—તહે-
મણે પોતપોતાના વિભાગોમાં સખ્ત મહેનત લેવા માંડી હ-
તી; અને સંસારસુધારક મંડળનો તે પ્રવૃત્તિને ખાસ આશ્રય
હતો. પત્નીશાળાઓની શરૂઆત થઈ ગઈ હતી, અને અ-
નાથબાલિકાશ્રમ સારી સ્થિતિપર આવવા લાગ્યો હતો; સ્ત્રી-
કેળવણીના—પત્નીઓ અને વિધવાઓને આપવાના—શિક્ષણમાં
ફેર કરવા બાબતની હીલચાલ ચાલુ થઈ હતી; સ્ત્રીકેળવણી-
ના ખાતામાં બધી સ્ત્રીઓએજ વ્યવસ્થા રાખવી જોઈએ
તેટલું સર્વમાન્ય સત્ય તો સરકારે પણ કબુલ કર્યું હતું;
ઘેરઘેર પુસ્તકો આપી આવવા—લઈ જવાની યોજના પ્રમાણે
એક પુસ્તકાલયે કામ પણ કરવા માંડ્યું હતું; નિર્મળબાળા-
એ પોતાના દવાખાનામાંથી મળતો સવ્રજો લાભ મહિલાસ-
માજને અર્પણ કરવાનું જાહેર કર્યું હતું; અને સ્ત્રીઓની આવી
ઉન્નતિ થાય એવા પ્રયત્નો માટે એકઠું કરવા માંડેલું ફંડ વધવા
માંડ્યું હતું; બાકીની યોજનાઓ એક પછી એક હાથમાં
લેવાયે જતી હતી.

એવામાં પોતાને ‘બ્રહ્મનિષ્ઠ-નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી બાવા મ-
હારાજ-શ્રી ઓમ્ ગુલાબગરજી મહારાજ’ કહેતા, એક-
નહિં બ્રહ્મચારી, નહિં સન્યાસી, નહિ પરમહંસ—એવા મહા-
રાજની શહેરમાં પધરામણી થઈ ! પોતે ઠાકોરજીની સેવા
સાથે રાખતા અને આખું મંદિર ભરાઈ જાય એટલો સા-
માન સાથે ફેરવતા. કોઈ પણ ધર્મ—કોઈ પણ પંથના ભક્તો
પોતાના મંદિરમાં બળી શકે છે અને કોઈ પણ મતાનુસારી
મનુષ્ય પોતાનો શિષ્ય થઈ શકે છે—એ સિદ્ધાન્તો વ્યવહાર
દૃષ્ટિથી એમણે બાંધેલા હોઈ, એમનો ઘણો મહિમા વધારવામાં
સહાય ભૂત થતા ! મહારાજ પોતે ઝાઝું ભણ્યાગણ્યા તો
નહોતા—તેમ શુદ્ધ બ્રાહ્મણ પણ નહોતા; પરંતુ કોઈકે મિશ્રિત

જાતિઓના પરિણામરૂપ હતા, છતાં યજ્ઞોપવિત ધારણ કરતા અને બ્રાહ્મણોના પણ પોતે ગુરુ હોવાનો ડોળ કરતા. કાંઈક સંસ્કૃત અને કાંઈક ગપાટા એ એના જ્ઞાનથી પોતાનું ટકું નભાવી રહ્યા હતા અને સ્ત્રીભક્તોની આગળ ગોળગોળ—અર્થે વિનાના દસ દસ શેરિયા શબ્દોની તહેમના તરફથી પ્રસારવામાં આવતી વાગ્બળ તહેમનાં મનમાં મહારાજના જ્ઞાન વિષે ઘણોજ સારો અભિપ્રાય ઉત્પન્ન કરવાને ખસ હતી ! પુરુષભક્તોમાં અભણ વાણિયા, લાલચુ બ્રાહ્મણો, અજ્ઞાન વૈશ્યજનો, આદિ મનુષ્યો સંખ્યાબંધ દાખલ થયાં હતાં : પણ તહેમાં મુખ્ય પ્રભાવ મહારાજની કથા કરતાં મહારાજના મન્દિરશ્રીના મહા પ્રસાદનોજ હતો ! પોતે કવિતાના ગ્રન્થો અને શાસ્ત્રનાં પુસ્તકો લખતા, જે તહેમના ભાવિક ભક્તજન છપાવી પ્રસિદ્ધ કરતા : અને પ્રસિદ્ધ કરવાના ખર્ચ જેટલાં નાણાં તહેમની શિષ્યાઓ પાસેથી મળી રહેતાં; મહારાજના સુંદર ફેટાગ્રાફ (છબીઓ) તહેમાં શણગારીને મૂકવામાં આવતા; અને ‘મહારાજતો સાક્ષાત્ પરમાત્માજ છે’ એવી એવી ભરપટ્ટે પ્રસંશાઓથી ઉભરાઈ જતી પ્રસ્તાવનાઓ મહારાજ પંડે લખી આપતા અને તહેમના સાગ્રીત—શિષ્યો પોતાની સહીથી છપાવતા !

આ ગુલાબગર મહારાજનાં શહેરમાં પહેલાં પણ પગલાં થયાં હતાં પરંતુ તે વખતનો ઇતિહાસ તહેમને શોભા આપે તેવો નહોતો : ગદ્ય તિથિતો જોશીએ નથી જોતા, અને વળી તહેમાં એ સાધુઓની બાબતમાં તો તેમ બનવું મુશ્કેલજ ! એટલે એમના ઉપર મૂકવામાં આવેલા અપવાદ—મહારાજને શહેર મૂકીને ન્હાશી જવું ‘પડેલું’—તે બધું ભૂલાઈ ગયું અને ‘પ્રેમલાં’—તૂલાં મનુષ્યોથી પાછી તહેમની કથા ઉભરાવા લાગી હતી ! આ મહારાજ હાથમાં ઝુંકે પકડીને ઉત્તતિની જે હી-

લયાત્ર ચાલતી હતી ત્હેની સામે થયા ! મહાદેવીના નિર્મળ અન્તઃકરણમાંતો નિન્દાપાત્ર પદાર્થ કિંવા ગુણનો લેશ પણ ન્હોતો; પરંતુ ગુલાબગરના હાથમાંથી ત્હેને લીધેજ એક ભક્ષ ગયું હતું તે, મહારાજ ભૂલી ગયા ન્હોતા અને કદિ પણ ભૂલે એમ હતુંજ નહિં. કારણ તેઓનાં ભગવાં વસ્ત્ર નીચે ધબકતું ત્હેમનું મન મહા પાતકભર્યા નરક કુંડ જેવુંજ, ઇર્ષ્યા-ક્રોધ-લોભ-મમતા-મત્સર--અહંકાર-વિષયવાસના-દુર્વ્યસન આદિ અનેક દુર્ગુણકીટાથી, ખદબધાં કરતું હતું, અને ભગવી ચીંદડી એતો માત્ર તે સર્વ ધ્રુપાવવાને ધારણ કરેલું ઢોંગનું બખ્તર હતું. આવા બાવા થાય છે ત્હેમને એક પ્રકારની બહુ મ્હોટી સગવડ થઈ પડે છે અને તે એ છે કે, ત્હેમને માથેથી સાંસારિક, નૈતિક અને ધાર્મિક જવાબદારી દૂર થઈ ગઈ એમ તે લોકો માને છે; ‘જેણે મૂકી લાજ ત્હેને ન્હાતું સરખું રાજ,’ એ કહેવત એમની બાબતમાં અક્ષરશઃ સત્યજ પડે છે, કારણ ત્હેમને સ્ત્રી બાલક અથવા સગાંસંબંધીનું બન્ધન નથી હોતું. જ્યાં જાય ત્યાં પેટ ભરવાને મિષ્ટાન્ન મળે છે એટલે ધંધો અગર બીજો કાંઈ વ્યવસાય કરવાનું કારણ રહેતું નથી, અને જ્ઞાતી કરીનેજ મહા મહા ભયંકર પાતકો, કમકમાટી છુટે એવા ગુન્હા, ત્રાસદાયક કૃત્યો, જે જનસમાજને ધ્રુજવી નાંખે છે ત્હેમાં સેંકડે નેવું ટકા ભાગ લેનાર, એ લોકોજ હોય છે: આ અમારું કહેવું ખોટું લાગતું હોય ત્હેમણે આપણા દેશમાં આયડનાર જથ્થાબંધ આવા પ્રકારના મહારાજેશાંના કોઇનાં પણ આચરણ દ્રક્ષ્ય થોડો વખતજ ગુપ્ત રીતે જોવાં ! આ પ્રમાણે કરનારની ખાત્રી થશે કે-એમાંના ઘણા ખરાની દુષ્ટતા એટલી અનહદ છે, પાપ એટલું ભરપૂર છે, વિષયલાલસાઓ અને દુર્વ્યસન એટલાં ગાંઠે છે, કે-અમે ગમે તેટલું લખીએ તોપણ ત્હેમાં

અતિશયોક્તિ થઈ શકેજ નહિં!—મહાન પાતકો પણ આ-
ટલાં બધાં છે ત્યાં નહાના નહાના દુર્ગુણોનું તો પૂછવુંજ શું?

ગુલાબગર મહારાજે ચોગિનીની સામે પોતાનો ઝુંડો ઉ-
ઠાવ્યો; પણ જોઈએ તેટલું શિષ્યમંડળ મહાદેવીની સામું
થાય એમ એકઠું થતું નહોતું. વળી સુધારવાળા એટલે ધણો
ખરો અધિકારી વર્ગ છેત્રી તરફેણમાં હતો તેથી પહેલાં તો
ઝાઝું વળ્યું નહિં ! ત્યારે હેમણે લોકોની અન્ધશ્રદ્ધા-હેમનાં
અજ્ઞાન હૃદયોના બહેમ ઉપર અસર કરવા માંડી અને છુપાં
વ્યાખ્યાનો, ખાનગી ભાષણો દ્વારા એક તરફથી એવી બૂમ
ઉડાવી કે મહાદેવી તો ઉત્તર હિન્દુસ્થાનમાંથી નહાશી આવે-
લી ડાક્યણ છે; એને પકડવાને લોકોની વિનંતિ ઉપરથી પોતે
પધાર્યા છે; અને છેને જે ઘરમાં પણ પેસવા દેશે, એનું વ્યા-
ખ્યાન પણ સાંભળવા જશે તે રૌરવ નરકના અધિકારી થ-
શે !—ખીજી બાબતથી એવા ગપગોળા ચલાવ્યા કે એને તો
સુધારાવાળા અને પાદરીઓએ પગાર આપીને લોકોને ભ્રષ્ટ્ર ક-
રવાને રાખી છે અને છેના દૃષ્ટાન્ત તરીકે છેની સાંપ્રત પ્ર-
વૃત્તિઓ જે સુધારક મંડળની સાથે ભળીનેજ તે ચલાવતી
હતી, તે મહારાજે બતાવવા માંડી : લોકો ઉપર અસર થયા
વિના રહી નહિં; ધીમે ધીમે છેનાં વ્યાખ્યાનોમાંથી શ્રોતા મં-
ડળ ઓછું થવા માંડ્યું અને અન્તે કેટલેક વખતે ગાંડી ગુ-
જરાતનું ગાંડપણ સંપૂર્ણ રીતે સિદ્ધ થયું !

૨. ‘ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી ’ !

ભગવાં લૂગડાં પહેરેલા બાવાની વર્તણૂક ગમે છેવી ખરા-
બ હોય, પણ છેની પાછળ ગાંડા થતા ગૂંજરાતીઓ છેનો
સંગ લજતા નથી ! પચીસ વર્ષ સુધી ગાંધીની ગુમાસ્તી કરતાં

તેને જોયો હોય તો પણ, ભગવાં લૂગડાં પ્હેરીને તે કહે કે
 ‘હું તો પાંચ વર્ષનો હતો ત્યારથીજ બ્રહ્મચારી થયો છું!’—
 તો એ પણ લોકોને ખોટું નહિં લાગવાનું ! ગજો, ચલમ,
 ભાંગ,—વગેરે અનેક વ્યસન કરતો હોય, તેના મ્હોંમાંથી નકા-
 રી વાસ પણ આવતી હોય તોપણ એ કહે કે ‘અમારે તો
 કોઈપણ પ્રકારનું વ્યસનજ નથી !’—તો, એ પણ લોકો તો
 સાચું માનવાનાજ. સારું ગાતાં બજાવતા આવડ્યું, બોલવાની
 જરા છટા હોય, વાત કહેતાં આવડતી હોય, અને જરાતરા
 બજનિયાં ગોઠવી કહાડતાં જણતો હોય (અર્થ બેસવાની કા-
 ધ જરૂર નહિં !)—તો પછી એની પાછળ આખું ગુજરાત
 ગાંડું ગાંડું થઈ જવાનું એમાં કાંઈજ સંશય નહિં ! ‘બ્ર-
 હ્મ, ’ ‘અદ્વૈત, ’ ‘ સનાતન વેદ ધર્મ, ’ ‘ આર્ય નીતિરીતિ, ’
 વગેરે, થોડા શબ્દો આવડે અને સાંભળનારા સમજી ન શકે
 એમ વાપરનાર હોય તો પછી તેની પાછળ પાછળજ આખું
 શહેર ફરે, એમાં આશ્ચર્ય જેવું નથી; કારણ એવા બનાવો
 અમે કેટલાક સમયથી જોયાંજ કરીએ છીએ ! પણ પુરુષોની
 ઘેલછાની તો અમુક હદ હોય છે; તેઓ ગમે તેટલા ગાંડા ઘે-
 લા-અકલ વિનાના, ધર્માંધ, પરમભક્ત હોય તોપણ પોતે પ-
 રશૈવાનાં ટીપાં પડતાં પેદા કરેલો પૈસો છૂટે હાથે ખરચી શ-
 કતા નથી અને તેથી મહારાજોનાં પેટ ભરાતાં નથી. તેમની
 ખરી કમાણીનો મ્હોટો આધાર તો સ્ત્રીભક્તો ઉપરજ હોય
 છે, અને તે પણ—ઘણું ખર્ચ યુવાન, કમનશીબ વિધવાઓ
 ઉપરજ !—માતાપિતા યોગ્ય શિક્ષણ આપે નહિં, દેવમન્દિરો-
 માં અહિંથી તહિં મા પડેજ ઘેડી-ઝીલો દોડતી હોય, ત્યાં પુ-
 ત્રીને એ શું શિખામણ આપે ? અને ઘણું ખર્ચ વિધવા થયે-
 લી બાળાઓને—સાસરિયાં સાથે ઓછું બનતું હોવાથી—તેમ-
 ના માઆપનું ચાલે ત્યાં સુધી. તેમને પોતાને ઘેર-પિયરજ ઉ-

છેરવામાં આવે છે અને તહેમના ગુજરાન માટે, પિતાનો હાથ પહોંચતો હોય તો, સારી રકમ પણ તહેમના નિમિત્તની જૂદી રાખવામાં આવે છે. આ પૈસા કંઈકવાર જોઈએ તે કરતાં ઘણા વધારે હોઈ, ધર્મનાં કામોમાં-પુણ્યદાનમાં વાપરવામાં તહેમને છૂટ આપવામાં આવે છે : અને સામાન્ય રીતે-મહારાજોના રાજભોગ અને માનભોગનું, -બાવા બ્રહ્મચારીઓનાં રેશમીકારનાં ધોતિયાં અને મૂલ્યવાન કસબી શાલદુશાક્રાનું ખર્ચ આવા પ્રકારનાં ધર્મનાં સાધનોમાંથીજ પ્રાપ્ત કરવામાં આવે છે ! અરે, એટલુંજ નહિં પણ એ ધર્મદોંગી ભામટાઓ નિર્દોષ બાલિકાઓને ધરમાંથી ચોરીઓ કરતાં, નીતિશીલ સુન્દરીઓને મુરજબી-વડીલ વર્ગ અને પતિથી ગુપ્ત રીતે તહેમના ખર્ચ માટે પૈસા પૂરા પાડતાં, ધર્માંધ વિધવાઓને તહેમના ઉદરપોષણાર્થે પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કરતાં શીખવે છે ! અનેક રીતે ગૂંજરાતી પ્રજાને પીડનારા, તહેનામાં અનીતિનાં બહેણુ બહેવડાવનારા, તહેનામાં કુસંગબીજ રોપનારા, તહેનાં અનેક કુટુંબોને છિન્નભિન્ન કરી નાંખનારા ખરેખર એ દુષ્ટોજ છે !... આ અમારું ફહેલું જે થોડા સદ્ગુરુ છે તહેમને માટે નથી; પણ હાલ એ ધંધો એટલો તો વધી પડ્યો છે કે જે તે તહેમાંજ દાખલ થઈ ‘હમારા બિ લગતા હે !’ -કરી દે છે તહેમને માટેજ છે. અમારું તો ત્યાં સુધી માત્રવું છે કે પુરૂષોએ સ્ત્રીઓના ગુરુ થવાની જરૂર નથી : જો તહેમને સ્ત્રીઓની દયા આવતી હોય તો તહેમણે સાધવી સ્ત્રીઓની સાથે લગ્ન કરવું અને પોતાની ધર્મપત્નીઓ દ્વારા સ્ત્રીવર્ગને ધાર્મિક જ્ઞાન, શિક્ષણ આપવું. આમ કરવામાં બંને વર્ગનું કલ્યાણ થશે. એમ નજ બને તો સ્ત્રીઓને સુબોધ આપવાને સ્ત્રીશિક્ષકો, પણિડાઓ, સાધવીઓએ બહાર પડી તે કામ આ ડોળવાલુ-કુચ્છંદી પુરૂષો પાસેથી લઈ લેવું જોઈએ. ગાસાંઈજ મહા-

રાજનાં અને એવા પ્રકારનાં સર્વ મંદિરોને પણ આ ટીકા સ-
ખળ રીતે લાગુ પડે છે; અને હેમનાં વહુજી મહારાજ દ્વારા
જે શિષ્યાઓનું હિત કરવા ચ્હાશે તો મહારાજે પોતે તેમ
ધણી સહેલાઈથી કરી શકશે. ગમે તો ધર્મનો બોધ દેવા, પણ-
યુવાન સુંદરીઓ-તરુણ વિધવાઓ-નો સાથે લાંબો વખત, દિ-
વસે અથવા રાત્રિએ, ગુરુએ એકાન્તમાં બેસવું, એ કીયા ધ-
ર્મની આજ્ઞા છે ?—છતાં તેમ થાય છે !...આવા આવા પ્ર-
કારની ધણીયે અનીતિ થાય છે, પણ આંખે પાટા બાંધી ગુ-
રુનોજ દૃષ્ટિએ જોનાર ગાંડાં ગૂંજરાતીઓને લેતું કાંઈ જાન
છે ?—જ્યાં ત્યાં ભગવો વાવટો જોઈએ !—એટલું હોય એ-
ટલે પછી તે ધારણ કરનારને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા મળી ચુકી !

*

*

*

*

ગુલાબગર મહારાજનું કામ તો હવે કડેધડે ચાલ્યું,
ઘેરેઘેર પધરામણીઓ થવા લાગી, પુસ્કળ પૈસાની પ્રાપ્તિ થવા
માંડી અને જ્યાં ત્યાં-ઉપરાઉપરી મિષ્ટાન્નનાં ભોજનો લેવા
માટે આમંત્રણ થવા લાગ્યાં ! આ માણસ આટલેથી સંતુષ્ટ ન
થયો : લેના અંતરૂમાં બળતો અગ્નિ જ્યારે મહાદેવીની
અપ્રતિષ્ઠા કરીને શહેરમાંથી લેને ફહાડે ત્યારેજ,—લેતું શિષ્ય-
શિષ્યા મંડળ પોતાની સેવામાં આવીને હાજર થાય ત્યારેજ,—
શાન્ત થાય તેમ હતું. જ્યાં ત્યાં તે યોગિનીને ગાજો દેતો,
અપમાન ભરેલાં વચનો ઉચ્ચારતો, અને પોતાથી બને તેમ
લેનો પ્રભાવ ઓછો કરવાને પ્રયત્ન કરતો. લેનાં ભાષણોમાં—
(જો કે લેમાં કાંઈ શીખવા જેવું અગર નવાઈ જેવું તો
હતુંજ નહિં તોપણ)—હજીરો શ્રી પુરૂષો હાજર થતાં, અને
લેની પાછળ આખું શહેર જાણે ગાંડુંજ થઈ ગયું હોયની
એમ લાગવા માંડ્યું !—એની ચોપડીઓની જાહેરખબરો, એણે
પ્રકટ કરેલાં વૈકુંઠ જ્વાળાં ખાત્રી આપતાં કથાણપત્રો અને

કરેલાં પાપનાં આશીપત્રો જ્યાં ત્યાં જોયાવા તથા વેચાવા માંડ્યાં અને થોડા વખતમાં કિંમત પણ ખૂબ ઉપજવા લાગી. ન્યુસપેપરોમાં લેવું નામ ગવાવા લાગ્યું અને ‘ મહારાજ તો પ્રત્યક્ષ ઇશ્વરનોજ અવતાર છે ! ’—એમ લેને ‘ ચરમાત્મા સ્વરૂપ ’ કહેનારા શિષ્ય—સાગ્રીતો હવે બેઘડક ફેરવા લાગ્યા !

મહાદેવીનું સ્ત્રીઓની ઉન્નતિનું કામતો લેવુંને લેવું સારી રીતે ચાલ્યે જતું હતું. ‘ ગુલાબગર મહારાજ આમ કરે છે અને તેમ કરે છે: આમ બોલે છે ને તેમ બોલે છે ! ’ એવું વખતે કોઇ ભાવિક ભક્તજન આવીને લેને જણાવે તો ‘ જગદંબા એમનું કલ્યાણ કરો ! પ્રભુ લેમને સદ્બુદ્ધિ આપશે ! ’—તે શિવાય બીજો એક પણ શબ્દ એમના મોંમાંથી નીકળતો નહિ. અને ખરેખર એવી આડી કૂચલી માટે લેમને હાલ વખત પણ મળતો નહિ. પોતાનું નિત્ય કર્મ કર્યા પછી, લેમણે પોતે માથે લીધેલું કામ તેઓ કરતાં, અને લેને માટે ઠેકાણે ઠેકાણે લેમને જવું પડતું હતું. ગુલાબગરના આગ્યા પછી લેમને તો એક લાભ થયો હતો, કે નવરાં—કામ વિનાનાં—હેતુ વિનાનાં—શ્રદ્ધા વિનાનાં ઘણાંક મનુષ્યો ટીકા કરવાને, વખત ગાળવાને ઇત્યાદિ અનેક કારણસર આવીને કથામાં બીડ કરતાં તે બીલકૂલ હવે રહ્યાં નહોતાં; બેકે સંપૂર્ણ શ્રદ્ધાશીલ-ભક્તિવાન સાધુવૃત્તિ જેમનાં અંતઃકરણમાં યોગિનીના પ્રભાવથી જાગ્રત થઈ હતી એવાં હજી ઘણાં સ્ત્રી પુરુષો દેવી મંદિરમાં વખતસર હાજરી આપતાં હતાં. તોપણ એવામાં એક એવો બનાવ બન્યો કે જેથી લેમને પોતાને પસંદ નહિ છતાં પણ, મહાદેવી તરફ સમસ્ત લોકદૃષ્ટિ પાછી ફરી.

એક શ્રીમાન્ શેઠિયાને ત્યાંથી દસ હજાર રૂપિયાનાં ધરણાંની ચોરી થઇ: અને લેમાં પોલિસો ધણીયે મહેનત કરી

છતાં પણ ત્હેનો પત્તો લાગ્યો નહિં. આ વાતને એકાદ પખ-
વાડીયું થયું નહિં હોય એવામાં ગુલામગરના એક સાગ્રીતે
આવીને પોલિસનાં માણસોને ખબર આપી કે ‘મહારું’ નામ
ખહાર ન પાડો અને બધાં માણસો-હું જેટલાં બતાવું તેટલાંને
એકદમ કેદ કરો તો આ ચોરીનો માલ હાથ લાગે એવી બાળ
હું મેળવી આપું.’ પોલિસે તે વાત કમુદ્ર કરી, અને પત્તો
લગાડનાર માણસ ત્હેમને દેવમન્દિરમાં રાતના નવેક વાગ્યે
લઈ ગયો. ત્યાં રૂહેનારાં બધાં મનુષ્યોને જાપતામાં રાખ્યાં અને
તપાસ કરી તો કેટલોક મુદ્દા માલ મન્દિરના પાછલા ભાગમાં
એક પથ્થર તળે દાટેલો હાથ આવ્યો !—આ વખતે નિર્મળ-
બાળા અને મહાદેવી ખહારથી આવી પહોંચ્યાં. નિર્મળબાળા
તો ત્હેમને મન્દિરે પહોંચાડવાજ આવી હતી પણ તેઓ ત્યાં
જઈ પહોંચ્યાં કે, ત્હેને કાંઈ ગરબડ લાગવાથી ત્હેણે તપાસ
કરી અને ખરી હકીકત સમજતાં, ત્હેણે મહાદેવીને અવન્તિ-
રામને ઘેર પોતાની સાથે આવવાની વિનંતી કરી. પરન્તુ મ-
હાદેવીનું ધૈર્યતો ત્હેવુંને ત્હેવુંજ અડગ, ત્હેમની મુખાકૃતિ ત્હે-
વીને ત્હેવીજ શાન્ત, ત્હેનું હૃદય ત્હેવુંને ત્હેવુંજ શ્રદ્ધાશીલ
રહ્યું ! પોલિસનાં માણસો ત્હેના પ્રતાપ આગળ વિનમ્ર થઈ
ગયાં અને ગુલામગરના સાગ્રીતે મુખ્ય ગુન્હેગાર તરીકે ત્હેમને
પકડવાનું કહ્યું. છતાં પણ તેમ કરવાની વૃત્તિ તેઓને થઈજ
નહિં. નિર્મળબાળા ત્યાંથી બગીમાં બેસીને એકદમ અવ-
ન્તિરામને ઘેર ગઈ અને સરકારી વકીલને લઈ પાછી મન્દિ-
રમાં અડધાએક ફરજાકમાં આવી પહોંચી. અવન્તિરામે આવીને
પોલિસને સમજાવી મન્દિરનાં મનુષ્યોને મુક્ત કરાવ્યાં.

હવે ચોરીની તપાસ ધમધોકાર આગળ ચાલી. પણ નવાઈ
જેવું એ હતું કે પોલિસને પેલા સાગ્રીતને કેદ કર્યા ઉપરાંત
બીજાં કાંઈજ પુરાવા મળી શકતો નહિં હતો. અવન્તિરામ

અને રસિકભાઈ પણ ઘણીજ મહેનત લઈ શોધ કરતા હતા પરંતુ મંદિરનાં માણસો ઉપરથી શક દૂર થઈ શકે એવો કાંઈ પુરાવો હોમને મળી શક્યો નહિં.—પરંતુ એવામાં મંથરધ-
અગ્રથી એક એવી વાત બની કે જેથી સઘળી હકીકત અ-
ચાનકજ જાહેર થઈ ગઈ !—જે શેઠિયાને ત્યાં ચોરી થઈ
હતી તેની એક ખુબસુરત, યુવાન, પચીસ-અઠ્ઠાવીસ વર્ષની
બાળવિધવા પુત્રીએ ઝેર ખાધને આપઘાત કર્યો. વાત ચર્ચાઈ
અને એકદમ જાહેર થઈ ગઈ. પોલીસતપાસ થઈ તેમાં તેણે એક
પત્ર નિર્મળબાળા ઉપર મરતાં પહેલાં લખેલો તેની પેટી ઉપરથી
હાથ આવ્યો. તેણે તેમાં જણાવ્યું હતું કે, ‘ગુલાબગર મહા-
રાજે મહારા ધાર્મિક જીવનની કુમળી નિર્દોષતામાં વિપ રેડ્યું
હતું; અને મહત્તે ધર્મને બહાને અનાચાર-તથા ભક્તિને બહાને
વિષયવાસનાઓના વહનમાં ઉતારી હતી: મહારા ધરમાં થ-
યેલી ચોરીમાં મહારાજનો મુખ્ય હાથ હતો અને તેમના
આગ્રહને વશ થઈને હું સાધનભૂત થઈ હતી. જ્યારે મહાદેવી
ઉપર આરોપ મૂકવામાં આવ્યો અને તેપણ મહારાજના ખાસ
માણસ તરફથી-ત્યારેજ-મહત્તે એમ જાન થયું કે મહેં ખોટું
કર્યું હતું ! એવામાં એક વખત ચોગિનીનું વ્યાખ્યાન મહારા
સાંભળવામાં આવ્યું, જેમાં ખરી ભક્તિ, ખરો ધર્મ, સ્ત્રીઓનું
ખર્ચ કર્તવ્ય, વિધવાઓના જીવનનો ખરો ઉદ્દેશ, -શાં છે એ
તેમની રસિક વાણીથી મહેં શ્રવણ કર્યું. મહત્તે એ સાધ્વીનાં
દર્શન થયાં ત્યારથીજ મહારી જીવનવૃત્તિઓ બદલાઈ ગઈ અને
મહારું અન્તઃકરણ મહેં કરેલાં ઘેર પાતક માટે દાઝવા લાગ્યું.
હવે મહેં દેવીમંદિરમાં કયા સાંભળવા હર હમ્મેશ જવાનું
શરૂ કર્યું અને જે કે મહારો હેતુ મહારાજનું પાપ કહી દેવા-
નો હતોજ નહિં, તેપણ મહારાજને મહારા ઉપર શક પડ્યો
અને ધારતી લાગી; અને તેથી તેઓ મહારા ઉપર ન કહેવાય

એવો—ધાતકી-ધોર જૂલમ ગુજરી મહારાં માઆપને ઘેરથી પોતાના એક સાગ્રીત સાથે ન્હાશી જવાની ફરજ પાડે છે. હું જીંદગીથી કંટાળીતો ગમજ છું અને ત્હેમાં વળી આ ત્રાસ !—મહારું હવે શું થશે ?—મહારાથી કોઈની સલાહ લેવાય એવું નથી: ત્હેમને મળવાનો વિચાર હતો પણ છેવટ સુધી મ્હેં ઢીલ કર્યો કરી અને હવે વખત નથી તેથી ઝેરની શીશી જે કેટલાક વખતથી મ્હેં પાસે રાખી મૂકેલી છે, તે પીવાનો મ્હેં નિશ્ચય કર્યો છે. મહારાજનું ગમે તે થાય ત્હેની મ્હને દરકાર નથી—કૂરમાં કૂર સજ પણ ત્હેમને ઓછી છે: પરંતુ મહાદેવી જેવાં પરમ ભગવતી-જગદંબાના અવતારરૂપ સાધ્વી ઉપર ખોટો આરોપ ન રૂઢે એટલા માટે આ પત્ર ત્હેમને લખું છું. એ પ્હોંચશે તે વખત આ દેહમાં આત્મા નહિં હોય: પરંતુ કદિ કદિ આ દુઃખી જીવનનો ભાર વહન કરનાર પાપિણી ઉપર પ્રીતિનો દૃષ્ટિ નાંખશો, એજ પ્રાર્થના છે !'

ગુલામગર મહારાજ કેદ થયા, ત્હેમના ઉપર કામ ચાલ્યું: અને તે અને ત્હેમના સાગ્રીતો સમ્પત મજૂરી સાથે કેદ ખાનામાં પોતાની જીંદગીનો મુખ્ય ભાગ નિર્ગમન કરવા ગયા એ ઇતિહાસની વાત છે અને થોડા દ્રખત ઉપરજ બનેલી હોવાથી સુપ્રસિદ્ધ છે.... આ પ્રસંગને લગતી મહાદેવીના પ્રતાપ વિષે નવી નવી વાતો ચાલવા લાગી હતી: એક બે પોલિસના માણસો એમ ફૂંટાં સંભળાયા કે મહાદેવીને પણ તેઓ જાપતામા લીધા વગર રૂઢેત નહિં પણ ચોગિનીથી ત્રણ ત્રણ હાથની અંદર ત્હેમણે ધણો પ્રયાસ કર્યો છતાં પણ ત્હેમનાથી જવાયુંજ નહિં હતું.—એક ખીજ વાત એમ પણ ચાલી હતી કે, ચોગિની નદીએ સ્નાન કરતા ગયેલાં ત્યાંથી પાછાં આવ્યાં તે વખત કશાનો સમય થઈ ગયો હતો; ત્હેમને પોતાની કથામાં આવનાર ભકતો સાંભળ્યાં અને પોતાને વાર થઈ

તેને માટે-તથા કથા મોડી થશે તેને માટે તેમણે દીલગીરી બતાવી, પણ પેલા શ્રોતામંડળે તો પોતે વખતસર તેમના મુખથીજ કથા સાંભળ્યાનું જણાવ્યું હતું. !..... આ બંને વાતો અંતે કેટલાંક ભક્તજન મહાદેવી પાસે લઇ ગયાં : “ માતાજી શહેરમાં તો આમ વાતો ચાલી રહી છે ”—ચોગિની પાસેથી પ્રકટ એટલો જવાબ મળ્યો કે, “ મૈયાઓ, જગદંબાને શું અસાધ્ય છે ? પરંતુ હજી મ્હારી ભક્તિ કોઈ પણ રીતે એવી નિર્મળ, પવિત્ર, ઉન્નત થઇ નથી કે મ્હારે માટે ઇશ્વરી પોતે આટલો બધો શ્રમ લે ? ”

૩. સંસારસુધારાની વાતચીત :

નવીનચન્દ્ર, રસિકભાઇ, અને પ્રમોદચન્દ્ર બેઠા હતા એવામાં દ્વાકતર પ્રતાપચન્દ્રરાય, અવન્તિરામ તથા જગન્નાથ અંદર આવ્યા. બધા ઉડીને ઉભા થયા; દ્વાકતર સાહેબ થોડા દિવસની રજા લઇ અમદાવાદ આવ્યા હતા. સંસારસુધારાની હીલચાલ સંબંધી વાત ચાલી :

“ નવીન, તું અને બાળા ગાંડાં છો; સખ્ત પગલાં વિના જ્યારે છૂટકોજ નથી ત્યારે શા માટે ત્હમે આનાકાનીમાં વખત ગુમાવો છો ? તડ ને બડ !-નકામા સભાસદો હોય તેમને દૂર કરો; કચરો તો ફહાડી નાંખ્યોજ કામનો ! ” પ્રતાપચન્દ્રરાયે કહ્યું : “ તું જેવી સુધારક મંડળ વિષે બૂમ મારે છે તેવીજ બાળા એની મહિલાસમાજ વિષે પણ ફરિયાદ કરે છે, ત્યારે ત્હમે હરકતકર્તા સભાસદોને વીણીવીણીને ફહાડી નાંખતાં કેમ નથી ? ”

“ રાયસાહેબ, હું પણ એજ મતનો છું. ” અવન્તિરામે પોતાના વિચાર જણાવ્યા : “ બહુ મ્હોટી સંખ્યા હોવાથી એક

તો કામ ધણું વધી પડે છે અને સુધારા તરફ શિથિલ વૃત્તિઓ-
વાળા બહુ હોવાથી આપણાં મંડળો વગોવાય છે ! આપ પ-
ધાર્યા છો, એટલામાં હવે એજ કામ માથે લઇ કરી નાંખીએ;
કોકડું ધણું દિવસથી ગુંચાયલું છે. ”

“ હાજી ” જગન્નાથે વાતમાં ભાગ લેતાં કહ્યું : “ ત્હે-
માંયે એક ખાસ દિલગીર થવા જેવું એ છે કે શ્રીમતી અને
મહાદેવી તથા ત્હેમની સહાયક સત્તારીઓ જેટલું કરે છે ત્હેનો
એક ભાગ પણ આપણું સુધારામંડળ કરી શકતું નથી ! ”

“ એનું કારણ મ્હારા ધારવામાં એમ છે, સાહેબ, ”
પ્રબોધચન્દ્ર બોલી ઉઠ્યો “ આપણું સુધરેલું મંડળ ખીજથી
પોતાને બહુ ઉંચું ધારે છે; જાણે અબણ અને જૂના વિચા-
રના મનુષ્યોની ગંદકી પોતાને લાગી જતી હોય નહિં તેમ,
સાહેબ લોકોની પેઠે ધણીવાર પોતાની કેમ્પ (છાવણી) જન-
સમૂહથી બે ત્રણ ગાઉ દૂર લઇ જઇને નાંખે છે ! એમ કોઈ
દહાડો સુધારો થવાનો હતો ? સહજનનન્દ, કખીર, નાનક,
એ બધા ખરું જોતાં ધાર્મિક, કિંવા સાંસારિક સડો
ફાડી નાંખવા પ્રયત્ન કરનાર સુધારકોજ હતા, પણ
એમણે લોકો-જનસમૂહની વચમાં રહીને કામ કર્યું : તથા
• દયાનન્દ સરસ્વતી અને કેશવ ચન્દ્રસૈન પણ ત્હેમની પેઠેજ
લોકો સાથે બળી જતા હતા. આપણા સાહેબ લોકોને તો એ-
મના સહવાસની સૂગ લાગી જાય છે. આનું કારણ આપણી
કુળવણીની રીતિજ છે !-રેલ્વેમાં એકાદ થોડુંધણું બણેલો
યુવાન બેઠો હશે તો તે નહિં બોલવાનો ને નહિં ચાલવાનો !
લોકો બિચારા ત્હેની સાથે વાત કરવાની વૃત્તિ બતાવે, ત્હેને
માન આપે, ‘ માસ્તર સાહેબ ’ કહીને ત્હેને બેસવા સૂવાની
પણ સગવડ કરી આપે; પણ ત્હેના મગજનો તોર તો કાંઈ
જૂદોજ હોય છે. ‘ ભાઈ, ક્યાં પધારો છો ? ’ એ સવાલનો

જવાબ આપતાંજ ભાર પડે છે અને વખતે કોઇ વાતુડા પડોશીએ ફરીથી એનો એ પ્રશ્ન પૂછ્યો તો ‘ત્હમને પૂછવાનો હક સો છે?’—એવા એવાજ ઉત્તર મળવાના!—આ આપણી રહેણીકરણી છે : અને આપણું બધું લશ્કર એવા સૈનિકો ઉપર આધાર રાખે છે, તો પછી આપણું કાગ ક્યારે પેશ જવાનું ? ”

પ્રતાપચન્દ્રરાય સાંભળીજ રહ્યા. “ છેક એવું તો નથી, પણ અતિશયોક્તિ બાદ કરતાં પ્રબોધચન્દ્રના કહેવામાં સત્ય છે એમ તો કબૂલ કરવું પડશેજ. ” અવન્તિરામે કહ્યું.

“ અરે, સાહેબ, બીલકૂલ અતિશયોક્તિ નથી, ” નવીનચન્દ્ર વચમાં બોલી ઉઠ્યો : “ એક ગ્રેજ્યુએટે પોતાની રેલ્વેની મુસાફરીના અનુભવમાં આ વાત—પોતે કાંઈ બહાદુરી મારી હોયતી એમ—અમારા બધાના સમક્ષ જણાવી હતી. ”

થોડીવાર બધા વિચારચસ્ત, શાન્ત રહ્યા.

“ પણ હાલ હું એટલું તો જોઉં છું કે વિધવાવિવાહ શિવાયના ધણાખરા સવાલોમાં ચોતરફથી—સઘળા વિચારનાં મનુષ્યોમાં સરખાપણું આવતું જાય છે ખરું. ” જગન્નાથે વાત ઉપાડી.

“ એ સવાલજ બહુ મુશ્કેલ છે તો ! ” અવન્તિરામે કહ્યું : “ પણ બાળવિધવાને વિધવા માનનારાજ મૂર્ખ છે, ત્હમને શું કહેવું ? બાકીનો સવાલ તો હાલ સોશિયલ કેન્દ્રનસમાં પણ મુક્તતવી જેવોજ નાંખી મૂકવામાં આવ્યો છે. નિકર મ્હારો મત તો એમજ છે કે દરેક સ્થળે પુનર્લગ્નો જમ બને તેમ વધારે કરાવવાં—જેમ બને તેમ ત્હમને ઉત્તેજન આપવું એજ ત્હનો મુખ્ય હેતુ હોવો જોઈએ. ”

“ સાહેબ, સુધારકોના વીર નરો તો હમ્મેશને માટે ગયાજ ! શું એમનો ઉત્સાહ !—શું એમની જાગૃતિ અને

સ્વદેશપ્રીતિ અને સ્વાર્થત્યાગ ?—નર્મદ અને નવલરામ, કરસનદાસ અને મહીપતરામ, દુર્ગારામ અને માધવદાસ એ મહારથીઓ તો ગૂંજરાતમાંથી ગયાજ ! એમના જેટલી આ-ગ્રહભક્તિયો હવે જોવામાં આવતી નથી ! ” પ્રમોદચન્દ્રે કહ્યું.

“ કેમ રસિકભાઈ, ત્હમે આજ કેમ મૌન ધારણ કર્યું છે ? ” જગન્નાથે ત્હને ચાલતી વાતમાં ઉતરવા પૂછ્યું.

“ વિધવાવિવાહની બાબતમાં મ્હારે ત્હમारी બંધાની સાથે મતભેદ છે તેથી ! ”

“ શું મતભેદ છે ? ” અવન્તિરામે કહ્યું : “ જાણીએ તો ખરા ”

“ સ્ત્રીઓનું લગ્ન ફરીથી થાય ત્હેમાં ત્હેમની હૃદયવૃત્તિઓ અપવિત્ર થાય છે : હું બાળવિધવાને તો-ત્હમारी પેઠે-વિધવા ગણતોજ નથી. જેને પતિનો સંગ થયો નથી તે બાળા મટી પત્ની થયેલી ગણાય નહીં. પરન્તુ પતિના સહવાસમાં આવેલી વિધવાઓનાં લગ્નની વિરુદ્ધ હું એટલા માટેજ છું કે તેથી આત્માની વિશુદ્ધિ ઓછી થાય છે, સ્નેહની સુન્દરતામાં ક્ષીણતા આવી જાય છે, જીંદગીનાં નિર્મળ સુખોમાં વિષનો ભેગ થાય છે. ત્હમે મ્હને પૂછશે કે પુરુષો પુનર્લગ્ન કરે છે ત્હેનું કેમ ?—તો હું ત્હમને જવાબ દઈશ કે હું તો સ્ત્રી કે પુરુષ કોઈનાં પણ ફરીથી લગ્ન થવાંજ ન જોઈએ-એ મતનો છું. મનુષ્યજીવનની વાસનાઓને દિવ્ય, ઉન્નત ન થવા દેતાં, આ પ્રમાણે સ્થૂલ, પાર્થિવીજ બનાવીદેવી એ મ્હારા આન્તર વિલાસોથી દૂર છે-મ્હને તે કબૂલ નથીજ ! હુંતો એમજ માનુંછું કે પુનર્લગ્ન—પછી સ્ત્રીનું હોય કે પુરુષનું પણ—પુનર્લગ્નજ આપણી પ્રજાની રસિક વૃત્તિઓનો નાશ કરશે, અને જેટલું રહ્યુંસહ્યું આપણામાં દંપતીપ્રેમનું બળ ટક્યું છે ત્હેનો લોપ કરી દેશે.”

“ત્યારે ત્હમે એટલે લગી તો અમને મળતા છો કે બાળ વિધવાને વિધવા તરીકે ત્હમે કબૂલ રાખતા નથી. તે ઉપરાંત ત્હમે એટલું પણ અમને જણાવો છો કે સ્ત્રી અને પુરુષ બંનેનાં ફરીથી લગ્ન થવાની આવશ્યકતા નથી. કબૂલ !” પ્રતાપચન્દ્રરાયે કહ્યું : “પણ હવે આપણે જોવાનું એટલુંજ છે કે હિન્દુઓ ત્હમારું માનવું કોઈ પણ દિવસ ગ્રહણ કરશે? મુસલમાન, બૌદ્ધ અને ખ્રિસ્તી પ્રજાઓમાં પણ પુનર્લગ્ન થાય છે; ત્યાં ત્હમે લગ્નગ્રન્થીની એવી શી શિથિલતા જુવો છો કે ત્હમને ત્હમારું આર્યત્વ એટલા ઉપરથીજ જતું રહેવાની ફિકર રહે છે?—બીજું, ત્હમારે એટલુંતો સ્વીકારવુંજ પડશે કે જે પ્રજામાં એક કરતાં પણ વધારે પત્ની કરવાનો દુષ્ટ રિવાજ છે—જે મહાભારત ઉપાય લીધા છતાં પણ હજી હેવોને હેવોજ છે, તે પ્રજાના પુરુષોની ફરીથી લગ્ન કરવાની છૂટ કોઈ કાલે પણ અટકાવી શકાશે એમ ત્હમને લાગે છે ?”

“ પણ ત્હમે ક્યાં એ મત સ્વીકારો છો ? ત્હમારો તો એવોજ વિચાર છે ને કે જનસમાજની ઉત્તમતા વિધવાઓનાં પુનર્લગ્ન નહીં થાય ત્યાં સુધી થવાનીજ નથી ? ”

“ છેક એમ નહીં; અમે એમ નથી કહેતા કે સ્ત્રીઓને પુનર્લગ્ન કરવાની ફરજ પાડો. અમારું માત્ર એટલુંજ કહેવું છે કે એમને પવિત્ર રહેવાની છૂટ આપો; એમની ઇચ્છામાં આવેતો ફરીથી લગ્ન કરે. ફરજિયાત વૈધવ્યથી એક દુઃખી અનાથ બાલિકાના બાળા ઉપર આવેલા પત્રમાં લેના હૃદયમાંથી ઉદ્ગાર નીકળી ગયા છે કે, ‘જ્યારે અમારે મરવાનું છે ત્યારે વિશુદ્ધ, નિર્મળ રહીને મરવાનું અમે ધણુંજ વધારે પસંદ કરીએ છીએ’ !-મૃત્યુ તો કોઈ રાજપુત્રીથી કબૂલ કરેજ નહિં; પણ રોગ કે ક્ષય રોગ, બેમાંની એકની પસંદગી કરવાનું આવી પડે ત્યારે તો મરણમાં મરવાનુંજ

ધણાંખરાં મનુષ્ય કબૂલ કરશે ! ! પરંતુ, આ અત્યંત ક-
રુણાજનક નથી ? ” પ્રતાપચન્દ્રરાયે લટકાવેલી-સુપ્રસિદ્ધ ચિ-
ત્રકાર રાજા રવિવર્માવાળી શકુન્તલા-જન્મ નામની છબી-
(જેમાં ઉડી જતી અપ્સરા મેનકા પોતાની બાળપુત્રી શકુ-
ન્તલા વિશ્વામિત્ર ઋષિને સોંપવાનું કરે છે અને વિશ્વામિત્ર
પોતાના તપભંગના બાનથી ગાંડા જેવોજ થઇ ગયો છે !
તેના)-તરફ નજર ફેરવી: “ રસિકભાઈ, મહારે ત્હમને બીજું કંઈ
ફહેવાનું નથી. પૂનર્લગ્ન કરનારી વિધવાને અમે-તહેનું નામ
જ્યાં ત્યાં છપાવીને-ફજેત કરીએ છીએ, વગેરે, અનેક આક્ષેપ
અમારા ઉપર આવ્યા છે, તે જો ખરા હશે તો તે સુધારવાનું
બની શકશે: પણ મેહેરબાની કરીને, ત્હમે આ ચિત્ર તરફ
દૃષ્ટિ નાંખીને મ્હને ફહો કે, ધણાં વર્ષો સુધી તપ કરનાર,
માત્ર તપોબળથીજ ક્ષત્રિયનો બ્રાહ્મણ થનાર, રાજર્ષિ મંત્રીને
પોતાની બ્રાહ્મર્ષિમાં ગણના કરાવનાર, એક સમયે ઇન્દ્રાસન
પણ ડોલાવી મૂકનાર, ત્રિશંકુને ખાતર બ્રાહ્મણી જૂદી સૃષ્ટિ
ઉત્પન્ન કરી આખા બ્રાહ્માંડને ધૂળવી મૂકનાર, આ પુરુષ કમ-
તાકાતવાન હશે ? પણ ત્હેનીયે, વિષયવાસનાએ કેવી હા-
લત કરી નાંખી છે ! તો પછી કયાં એ મહાસમર્થ દેવર્ષિ
અને કયાં બિચારી ઉગતી, અનાથ, અબળ વિધવા ? વિધવા-
ઓને લગ્ન કરવાની છૂટ આપવી કે નહિં અને તેમ કરવાથી
ત્હમારાં આર્ય લગ્નોની પવિત્રતામાં ખામિ આવે છે કે નહિં
ત્હેનો ન્યાયનિર્ણય કરવા બેસો, તે પ્હેલાં ત્હમે આટલું જરા
ત્હમારા હૃદયમાં વિચારી જો જો ! ” બધા વિચારમાં પડી
ગયા. આ દૃષ્ટાન્ત એટલું તો જાણીતું હતું કે ક્રોધથી તે બા-
બતમાં પ્રત્યુત્તર દઈ શકાયો નહિં. એક બે મિનિટ એમ ને
એમ વહી ગઇ. •

“ આપનું ફહેલું ખરું છે, સાહેબ ! ” અંતે રસિક-

બ્રાહ્મ બોલ્યો: “પરન્તુ આપ જેમ એ ચિત્ર તરફ દૃષ્ટિ ફેરવો છો, તેમ મહાર્જુન હૃદય બીજા પ્રસંગ બણી ખેંચાય છે. મેનકા કરતાં પણ વધારે મનોહર, ભગવાન નારાયણે પંડે કૃત્તવ્રત કરેલી,—અપ્સરા મંડલમાં સર્વથી ખુબસુરત-ઉર્વશીથી પણ, વિશ્વામિત્રના કરતાં પ્રમાણમાં ઘણો ઉતરતો મનુષ્ય—અર્જુન ન લોભાયો, એમ ન બની શકે? બળી અથવાન ઋષિ જેવા વૃદ્ધ, અન્ધ, ૧૩૫ બ્રાહ્મણને પરણેલી રાજાની પુત્રી સુકન્યા, અશ્વનિકુમાર જેવા દેવયુગલની અહભૂત સુન્દરતાથી પણ ચ્ચલિત ન થઈ, એવાં દૃષ્ટાંતો પણ આપે લક્ષમાં લેવાં જોઈએ નહીં? ઉન્નતતાનો ધન્યવાદ આપ વિશ્વામિત્રને આપણે કે સુકન્યાને !...આપણા મનોવિકારનું દમન કરવાથીજ, નહિં કે તહેમનું પોષણ કરવાથી, આપણી પૂર્વ ઉચ્ચ સ્થિતિ આપણે પાછી મેળવો સકીશું, એમ મહાર્જુન તો નમ્ર અભિપ્રાય છે.”

“ બંને બાળુનાં કારણો સરખાં સખળ છે .” પ્રબોધ-ચન્દ્રે કહ્યું: “ રસિકભાઈ, તમારા મતની સત્યતા અમારે કબૂલ કરવા જેવી છે. અને જો કે સુધારકોનું સામાન્ય વલણ જેટલું પુનર્જન કરાવવા તરફ છે તેટલું પવિત્ર વૃત્તિવાળી વિધવાઓના માનસિક-ધાર્મિક-જીવનની ઉન્નતિ કરવા તરફ નથી, મુખ્ય-અગ્રેસર સુધારકોએ અત્યાર સુધીમાં તેને માટે કાંઈપણ પગલાં ભર્યા નથી,—અને મહારા અભિપ્રાય પ્રમાણે તો તેવી સંસ્થાઓ ઉભી કરી તેનું પરિણામ જોવાની ઘણી જરૂર છે—એ બધી વાત ખરી છે; તોયે તહમેયે એટલું તો કબૂલ કરશોજ કે તેમની ઉન્નતિના ઉપાયો લીધા છતાં પણ સાંસારિક-કૌટુંબિક જીવનની ધમ્મજાવાળી, તેમજ ચંચલ વૃત્તિ-ઓવાળી, વિકારવશ થઈ રહેનારી, અને ‘ દુનિયાંદારીનાં મુખ-ઉપભોગ અનુભવવા સરખાલી જીંદગી એજે’ જવા દેવી નહીં ” એવા મતવાળી વિધવાઓનો સનસમાજમાં કેટલોક ભાગ રહે

વાનોજ : તો તેવી વિધવાઓ અનીતિ માર્ગે ચઢી પોતાના જીવનને કલંકિત કરે તે કરતાં હજાર દરજ્જે એ વધારે સારું છે કે તેઓ પુનર્લગ્ન કરે.”

પ્રકરણ ૧૧ મું : મંદવાડની પથારી.

૧. સીમન્ત અને મુવાવડ.

આખરે તે મંગલ ઘટિકા આવી પહોંચી; સરસ્વતીનું સીમન્ત સમીપ આવ્યું. હિન્દુઓમાં શુભ કાર્યના આરંભમાં ઘણે ખરે ઠેકાણે ગણેશસ્થાપનનો રિવાજ છે; આ રિવાજ ગયેલા સાપના લીસોટાની પેઠે હજુ પણ તહેવોને તહેવોજ કાયમતો રહ્યો છે, પણ હાલ ઘણું ખર્ચ મંગલ કામની શરૂવાત ક્યારે-થાય છે કે જ્યારે પ્રથમ કંકાસના ગૌણપતિનું કુટુંબમાં પૂજન થયું હોય ત્યારેજ ! સગાંસંબંધી, બન્ધુસહોદર-મિત્ર વર્ગ, સ્વજ્ઞાતિજનો,—એ સર્વમાં ગમે તેટલો સ્નેહ હોય, ગમે તેટલો સંબંધ હોય, પણ સારું ટાણું આવ્યું એટલે થઇ રહ્યું ! તેટલા સમય પૂરતાતો તેઓ તહમારા કટ્ટા દુખ્મન કરતાં પણ ખરાબ ! આવું આંકું કાંઈ એક બે નહિં પણ અનેક જગોએ જોવામાં આવે છે; સો સો વર્ષનાં ઇંડાં ચૈર સંભારવાનો તેજ સમય છે; સહાય કરવાની વાતતો ઘેર ગઈ પણ પ્રતિકૂળ થઇને ન બેસે તોપણ મ્હોટું ભાગ્ય ! આ બધા-

તું કારણ અમનેતો હિન્દુઓના અવિભક્ત (એકઠા) કુટુંબની વિચિત્ર સ્થિતિ; જ્ઞાતિ બન્ધનનું વિચિત્ર સ્વરૂપ; કૌટુંબિક વ્યવહારમાં અભણ, અજ્ઞાન સ્ત્રીઓનું પ્રબળ;—એવાં એવાં અનેક કારણો નજરે તરે છે!... પ્રાચીન ભારતની જે સુંદર નિર્દોષતામાં સીમન્તિની પોતાના બાલ યૌવનના ઉદ્ધાસભર્યા છેલ્લા દિવસો નિર્ગમન કરતી, પતિ પાસે પોતાના સહુ કોડ પૂરા કરાવતી, સ્વજનવર્ગમાં જ્યાં ત્યાં સન્માન પામતી, કુટુંબજનોમાં જ્યાં ત્યાં સ્વાગત થતી, ખાવા, પીવા, પહેરવા, ઓઢવા, વાપરવા, આપવા મૂકવામાં કોઈ પણ પ્રકારની ન્યૂનતા જેના જોવામાં આવતીજ નહિં, સખીમંડળમાં જે આનન્દસ્નાન કરતી, સાસરામાં જે મંગલકારી લક્ષ્મી રૂપે લેખાતી, પિયરમાં જેનાં કુંકુમ પગલાં જ્યાં ત્યાં ઉત્સાહ અને પ્રીતિના મિઠૂા મિઠૂા મનોહર અંકાર રેલતાં—તેજ સીમન્તિની તરફ અત્યારે દષ્ટિ ફેરવો: ઉત્સાહને બદલે કંટાળો, ખુશાલીને બદલે દિલગીરી, આનન્દને બદલે કંકાસ, શરીરની સ્ફૂર્તિને બદલે હેમાં ચુંથારા—એવું એવુંજ કાંઈ નજરે પડે છે! બાળકી બાળકી મટી ન હોય ત્યાંતો તે પત્ની થઈ જાય અને હેને જનનિ પણ થવાનો વખત આવે, ત્યાં તન્દુરસ્તી ક્યાંથી રહે?—શુભ પ્રસંગ આવ્યો કે ચોતરફથી સગાં બહાલાં કાઉ કાઉ કરવા માંડે ત્યાં ઉદ્ધાસ શેનો હોય? ખરેખર, આપણી સ્થિતિ એટલી નબળી આવી ગઈ છે કે આપણું સર્વસ્વ આપણે ખોઈ ખેડા છીએ, એટલુંજ નહિં, પણ કેટલીક વસ્તુઓ જે સર્વસ્વ સાથે પણ ન ખોવાય—ફહાડયાથીયે ન જાય, તેપણુ આપણેતો ખોઈજ ખેડા છીએ!—આપણાં સંસારસુખ, આપણા શુભ ઉત્સવોનો આનન્દ, આપણા મંગલ પ્રસંગોનો ઉદ્ધાસ, આપણાં કુટુંબની શાન્તિ, આપણા દંપતીસ્નેહની અલૌકિકતા, આપણાં ભક્તિમય અન્તઃકરણોની પવિત્રતા;—જ્યાં સર્વ ગયું ત્યાં ગણવું કેટલું?

સરસ્વતીના સીમન્તનો ઉત્સવ આવીજ દશામાં પસાર થયો ! પિયરિયાં, પતિ, અને સુજનમંડળ તરફથી લેને સર્વ પ્રકારની અનુકૂળતા હતી, પરન્તુ સાસરિયાં અને લેમાં મુખ્યત્વે કરીને ભાગીરથી, લલિતા, ગુલાબ અને ધનકોર માશી-એ તો લેને ખરેખરી ત્રાહતોખાહ કરાવી ! સરસ્વતીને હેરાન કરવામાં ગુલાબ અને લલિતા પાછાં એક થઈ ગયાં હતાં; અને જે નાના પ્રકારની ન્હાની ન્હાની—પણ સરવાળે ઘણી મ્હોટી અડચણો-હરકતો વહુને થતી સુગમતા અટકાવવાને લેના માર્ગમાં સાસરિયાં નાંખી શકે છે તે સર્વની પૂરે-પૂરી અજમાયશ અહિં થઈ : અધૂરામાં પૂરું, એની આરોગ્યતા ની હાલત જે હમેશાં સાધારણજ રહેતી હતી તે પણ આવા પ્રકારનાં ચિન્તા, ક્લેશ, હેરાનગતિઓ, મનોવ્યથા, વગેરેને લીધે બગડવા લાગી. એકત્ર કુટુંબમાં વહુઓને માથે આવી પડતો ત્રાસ કેવળ અવર્ણનીય છે; અને પોતે જૂલમ સહન કરીને મ્હોટી થયેલી સાસુઓ, તથા પોતાને સાસરે એવાજ પ્રકારના જૂલમનો ભાર વેડતી નણુદો, જ્યારે પોતાની કરુણાજનક સ્થિતિ, પોતાની દુખાયલી લાગણીઓ ભૂલી જઈ, બિનઅનુભવી, હલક, નવીન, વહુઓ ઉપર ધાતકીપણે વર્તે છે, ત્યારે

“ ના, ના, જે આંખો આંસુડાં ઢાળતી,

“ જે હૈડામાંની પીડાઓ સૂચવે,

“ તે-તે પથર કરી સંબંધી નહિં;

“ હોયે નહિં પ્રીતિહીન હૈડું, જે દ્રવે. ”

એ વાક્યોમાં પણ કદિ કદિ સત્ય નહિં હોય એમ માન્યા વિના ચાલતું નથી !

અન્તે જેમ તેમ તે વખત પણ વહી ગયો ! અગ્નિની શિખા તો અદૃશ્ય થઈ, પણ ઉજ્જ્વળતા ન ગઈ; માંગલિક પ્રસંગનો ક્ષણિક સમય પસાર થઈ ગયો, પણ ઊંડાં વિષમીજ વાત-તો ગયો; અને સરસ્વતીના કોમળ, રસિક, વ્હાલસોયા અન્તઃકરણ ઉપર સાસરયાની પ્રતિકૂળ વર્તણૂકની સજ્જડ છાપ પડી ગઈ ! મનુષ્ય દેવ નથી; મનુષ્ય તેતો મનુષ્યજ છે ! સાસરિયાં પ્રસંગે પ્રસંગે નાતજાતમાં સગાં સંબંધી વર્ગમાં જ્યાં ત્યાં વહુને હલકી પાડી દે, નજીવા નજીવા જ્યાં લાંથી ખણી ખોળીને પણ આરોપ મૂકવાનાં બ્હાનાં લાવે, શરીરે ઠીક ન હોય તોપણ કામ હાથમાથી કોઈ મૂકાવે નહિં, મંદવાડને ઢોંગ ગણે અને જ્યાં લાં પોતાનું વાંકું બોલતાં—ફજેત કરતાં ફરે;—એ સર્વ ! ફરતાને પણ મૂંઝાન બનાવી દેવાને બસ છે !.....સરસ્વતીએ આ બધું મનમાંજ રાખ્યું હતું, પતિને પણ હૃદયમાં દુઃખ થશે ધારી ન કહ્યું, સાસરાની વાત પિયરતો કરાયજ કેમ એ વિચારે પિયરમાં પણ મન ખોલી વાત કરતાં ત્હેને અટકાવી: આ બધાનું પરિણામ એ થયું કે ત્હેની અતિશય મૃદુ લાગણીઓ ઉપર સખ્ત આઘાત થયો તથા શરીર ન સંભાળ્યાથી તનદુરસ્તીને જખ્ખરો ધા વાગ્યો, અને તેથી જ્યારે ચોતરફ ખાવું ખવડાવવું અને પહેરવું ઓઢવું—મિષ્ટાન્નનાં ભોજન અને વસ્ત્રઅલંકારનું ધારણ કરવું નજરે પડતું હતું ત્યારે—ભાવિની નિર્દય વક્રોત્તિના સૂચન રૂપે-જેને માટે આ સર્વ થતું હતું, ત્હેના મન, શરીર, લાગણીઓ અને વૃત્તિઓની સ્થિતિ કેવળ કરુણાન્નકજ હતી !—આનન્દમન્દિર ઉપર વજ્રપાત થયો હતો, અન્તઃકરણમાં વિષકીટ પેઠો હતો; અને તનદુરસ્તીની કોમલ કમળનાળિકામાં ધગ-ધગતું લોહું, પ્રવેશ કરતું હતું. ક્ષમાનો ગુણ હૃદયમાં તે ધારણ કરી રાખતી હતી, ધૈર્ય અને પ્રેમનું સામ્રા-

જ્ય ત્હેનું મન કબૂલ કરતું હતું; પરંતુ પરિણામતો અનિષ્ટ આવ્યા વિના રહ્યું નહિં! સુંદર ગુલાબ, મનોહર ચપો, સુરમ્ય મોગરો,—એ પુષ્પોની ભભકથી લચી જતી કુલવાડી પોતાનો સુગન્ધનો કદિ ત્યજતી નથીજ: પરંતુ તેથી કરીને કાંઈ ઝેરી જીવડાંથી ત્હેનો નાશ થયા વિના રહેતો નથી! સીમન્ત ગયું કે સરસ્વતીને સખ્ત તાવ આવ્યો, તાવની સાથે ઉધરશ ઉપડી, અશક્તિ પણ સાથેજ દૃષ્ટિ ગૌચર થવા લાગી અને ત્હેની સાથે સૂત્રાવડ સમિપ આવ્યાનાં ચિહ્ન પણ જણાવા લાગ્યાં.

નિર્મળબાળા અને અન્દ્રકાન્ત પાસે હાજરનાં હાજર રહેવા માંડ્યાં; શહેરના જાણીતા દાકતર—વૈદ્યોની સલાહ લેવામાં આવી; પરંતુ પરિણામને માટે કોઈ જવાબદાર થઈ શક્યું નહિં. ઘણીજ સંભાળથી—દવાઓની અસરથી—નિર્મળબાળાની ખાસ માવજતથી, એટલુંતો થયું કે, પ્રંસવ વેદના ત્હેને ઘણી ઓછી થઈ અને એક બાલિકાને ત્હેણે જન્મ આપ્યો. પરંતુ ત્હેના શરીરની હાલતમાં બિગાડજ થતો ચાલ્યો અને અંતે નિર્મળબાળાને પણ ત્હેનાં પિયરિયાં સમક્ષ ખાનગીમાં ક્ષયના ભયંકર વ્યાધિનો અમુઘ્ય ઉપદ્રવ કબૂલ કરવો પડ્યો. દાકતરોના, તેમ ખીજ સુજ્ઞાત અને નવીન જ્ઞાત, સત્રજ્ઞા ઉપાયો ત્વરાથી અજમાવી જોવા માંડ્યા અને ‘હવા ફેર કરવાનો’ ત્હેમનો પહેલો અને છેલ્લો ઇલાજ, સરસ્વતીને ન્હાઈ ધોઈને ઉઠ્યા પછી નિર્મળબાળાને અંગતે લઈ જઈને રાખવાનો,—પણ કરી જોવામાં આવ્યો!—પાશ્વિમાત્ય દવાઓનું શાસ્ત્ર, દરદો અને ત્હેમના ઉપાય સંબંધી દાકતરોનું જ્ઞાન, ઘણુંજ અપૂર્ણ છે: પોતાનાં હુશિયારીનાં બલુગાં ઝૂંક્યા છતાં ત્હેમનાથી મોટા રોગોમાં, શ્રમસાધ્ય દરદોમાં કાંઈજ બની શકતું નથી; અને દેશી વૈદ્યકની સ્થિતિ ત્હેમને પહેલાં મળતા ઉત્તેજનન

અભાવે હવે તો વળી તદ્દનજ નબળી થઈ ગઈ છે ! એટલે હિંદુસ્થાને પોતાનું હતું તે ખોયું છે, અને પારકું વધારે સારું ધારી ગ્રહણ કર્યું છે, તેમાં પણ કાંઈ માલ નથી !—કબૂલ છે કે તાત્કાલિક અસર હેમની દવાઓની, વધારે થાય છે, પણ તેની સાથે એ પણ બહુમાન્ય છે કે જૂનાં દરદો જડમૂળથી ફહાડવામાં દેશી વૈદ્યકના જેટલી હેમની શક્તિ નથી : અને શસ્ત્રવિદ્યા—બ્હાડકાપનાં કામમાં હેમની જેટલી ચાલાકી છે તેનો એક અંશ પણ ક્ષય જેવા ભયંકર રોગો નાશ કરવામાં તો શું પણ હેમનો ફેલાવો રોકવામાં પણ નથીજ, એ હવે નિર્વિવાદ છે ! રોગીને દરરોજ વધારે વધારે દરદથી પીડાતો, —(ઉપાયો, પોતાના પ્રિય ઉપાયો, ખરચાળ ઉપાયો યોજ્યા છતાં,—) નિત્ય નિત્ય વધારે હેરાન થતો,—તેનું દરદ વધારે વધારે વધતું, જોયા છતાં પણ જ્યારે દાકતરોની પોતાની દવાઓ ઉપરની અંધશ્રદ્ધાનાં પડળ ઉતરતાં નથી ત્યારે ફહેવું શું અને કરવું પણ શું ?—ખીજ દરેક વિધાનો વિસ્તાર થયા છતાં વૈદ્યકવિદ્યાની હિંદુસ્થાનમાં રહી ગયેલી હેવીને હેવીજ શેકિજનક હાલત ખરેખર તે ધંધાના વિદ્વાનોને માટે માનમરેડી તો નથીજ !—જે મનુષ્યો, આત્માના અસ્તિત્વનો પણ અસ્વીકાર કરી, ઇશ્વરની આવશ્યકતા પણ અમાન્ય કરી, કેવળ કુદરત અને હેમના નિયમો ઉપર પોતાનો આધાર રાખે છે તથા કુદરત મનુષ્યસત્તાને વશ થાયજ એમ માને છે, તેવા વીરનરો જે ધંધામાં પ્રથમ પદ ભોગવે છે, તેજ ધંધાની આવી સ્થિતિ !—આના કરતાં મનુષ્યજ્ઞાનની ખીજ કેટલી વધારે નિર્બળતા, અપૂર્ણતા સ્પષ્ટ થવી શકાય ?

૨. છેલ્લા મંદવાડની શરૂવાત :

નિર્મળબાળાને બંગલે સર્વ પ્રકારની અનુકૂળતા હતી :
તેને પોતાને વૈધકનું, દરદીઓની સારવારનું સારું જ્ઞાન હતું;
સ્ત્રીઓને પડતી વીટબજારની તેને પૂરી માહેતી હતી. રસિક-
બાઇ, સુશીલા અને ધનલક્ષ્મી ત્યાં રહેતાં અને કમળા તથા
જીબા, ધન્દિરાબાઇ તથા મહિલાસમાજની સરસ્વતીના સહ-
વાસ-પરિચયમાં આવેલી સુન્દરીઓ તેની માવજત માટે વારા-
ફરતી રહ્યાં કરતી હતી. યોગિની મહાદેવી પણ દરરોજ સ્ના-
ન તેની પાસે આવ્યા વિના રહેતાં નહિં. દિવસમાં એક બે
વાર અન્નકાન્ત પણ બાઈસીકલ ઉપર બેસીને આવી જતો
અને દાકતરોના મેળાપ વખતે તો નિત્ય હાજરજ રહ્યાં કર-
તો. પ્રબોધચન્દ્રે મહા પ્રયાસે રજા મેળવી અને તે પણ ત્યાંજ
રહેવા લાગ્યો. વખતો વખત ભાગીરથી અને લલિતા, ધોળી
બહેન અને જમનાબા તથા કદિ કદિ ગુલાબ અને ધનકોર
માશી પણ પાછળ બમડતાં રહેતાં, પરંતુ લોકમાં ખોટું ન
દેખાય એટલા માટે, આવી જવા લાગ્યાં.

“ સૂવાવડ એ હમ્મેશાં સ્ત્રીની વૃન્દસ્તીની એક ભયંકર
• કસોટી છે અને આપણી સ્ત્રીઓને માટે તો ખાસ કરીને તેમ
છે ! બાળકીઓને પ્રથમના દિવસોમાં-અંધારામાં, ખરાબ હ-
વામાં, બેકાળજીથી ખરાબ ખોરાક ઉપર રાખવામાં આવે છે :
યોગ્ય સૂચનાઓ મળતી નથી, સરકાર તરફથી રાખવામાં
આવતી સ્ત્રીદાકતરો એરંડા પ્રધાન રૂપ હોવાથી માનમાં
બેંચાઈ જઈ બેદરકાર અને બેતમા હોય છે, અને
હુંટવૈદું બજારનારી સ્ત્રીઓને હાથે ગરીબ બાળકીઓની એવી
તો દુર્દશા થાય છે કે, તેનું સ્મરણ કરતાં પણ કમકમાટી
છૂટે છે ! આપણી કેળવણી લેતી યુવતીઓ બી. એ.-એમ.

એ. થવાને પ્રયત્ન કર્યા કરતાં જો વૈદ્યકનું જ્ઞાન લેતી હોય, અને તે કેળવણીનો પોતાની બહેનોના હિતાર્થે ઉપયોગ કરતી હોય તો આપણી સ્ત્રીઓની તન્દુરસ્તીની હાલતમાં પ્રશંસનીય ફેર જોવામાં ન આવે ?..... કબૂલ છે કે અમુક મુદત પછી તે નવીન માતાઓને પૌષ્ટિક ખોરાક આપવામાં આવે છે; પણ ત્યારે, ખોટી નાણુકાઇનો દેખાવ કરવાને માટે તે બાળકીઓ તે ખાતાં શરમાય છે ! ઓસડિયાંના રગડા પીવામાં તૈયાર પણ જીલાબની દવા લેવામાં શરમ ! અને નુકશાનકારક ચીજો ખાવાનું મન પણ પુષ્ટિકારક ખોરાક લેવામાં વાંધો ! એ કદાચ તહેમને આશ્ચર્યકારક લાગશે પણ સત્ય છે : તહેમને મળતું શિક્ષણ એવા પ્રકારનું છે, તહેમની બહેનપણીઓના વિચારજ એવા છે, તહેમનું જીવનજ એવી રીતનું બંધાઈ ગયું છે કે, ખોટી બડાઈ, વિચિત્ર નાણુકાઈ, નવાઈ જેવા આચારવિચાર, જૂજ ખોરાક એ બધું—તહેમના સંબંધમાં કાંઈ નવું નથી !..... ઘણે ઠેકાણે તો સૂવાવડ જેવી ગંભિર સ્થિતિનું સારવાર કરનારી માતાઓને ભાનજ હોતું નથી ! ‘અભકાઈ જઈએ ને અપવિત્ર થઈ જઈએ અને માયું બોળીને ન્હાવું પડશે,’ એવા એવા વિચારમાં પુત્રીઓને એકલી નાંખી મૂકી, તહેમની તરફ બેદરકાર રહેતી ઢાંગી ‘પ્રેમલીઓ’—માતાઓના નામને લાંછન લગાડે છે,—ઉગતી પુત્રીઓનાં આરોગ્ય જીવનમાં ઝેર ભરે છે !—આમાં એક પણ વાત ખોટી નથી, બધી હું ઠેકાણે ઠેકાણે જોઈ છું અને ત્રાસી જઈ છું, પણ તહેમનાં સ્નેહી સંબંધીઓ ઉપર તો તહેની કાંઈ અસર પણ મહેને જણાતી નથી; બાળકીને એમ રીબાવી રીબાવીને માર્યા કરતાં એકદમ ઝેર આપી મારી નાંખતાં હોય તો તેઓ બિચારી જીંદગીભરના દુઃખમાંથી છૂટે ! ” નિર્મળમાળાએ પોતાના અનુભવની વાત કરી, જેનું નિર્વિવાદ સત્ય સર્વ શ્રોતાઓને

કબૂલ કરવું પડ્યું. “ દાકતરો અને સૂયાણીઓ એકલી શું કરે ? અમે તો ઘણુંયે કહીએ છીએ પણ પથર ઉપર પાણી ! ”

“ પણ શ્રીમતી બહેન, તમારા દાકતરો અને તમારી દવાઓ તો અમારે માથે ખરચના દાટ વાળી મૂકે છે ! તમારું કહેવું તો ખરું છે કે છોકરીઓની સ્વાવડમાં ખરોખર કાળજી રખાતી નથી. ” ઘોણી બહેને કહ્યું : “ પણ, ભણસાળ, તમારાં બીલથી તો અવધિ ! ”

“ તમે ખરું કહો છો; અમારી માવજતમાં એટલો ખાસ વાંધો છે કે એ ગરીબ અને સાધારણ સ્થિતિનાં માણસોને ભારે પડે છે : પણ તેથી કાંઈ બાળકીઓને શ્વાવડના વખતમાં ખરોખર સંભાળવાની તમારી જવાબદારી ઓછી થતી નથી ! ”

“ અરે, દાકતરોનાં ભારે બીલની બાબતમાં એક વાત છે. ” કમળા બોલી ઉઠી : “ એક ડોશી આંધળી હતી, પણ પાસે બે પૈસાનો જીવ ખરો. તેણે એક હુંશિયાર દાકતરની દવા કરવા માંડી; દવા તો લાંબો વખત ચાલી પણ અંતે ડોશી દેખતી થઈ. ડોશીએ દેખતી થયા પછી દાકતર ઉપર ફરિયાદ માંડી. જડને પૂછ્યું કે ‘ ડોશી તમારું દાકતર શું લઈ ગયો ? ’ ડોશીએ જવાબ દીધો, ‘ સરકાર હું આંધળી હતી ત્યારે તો ઘરમાં જ્યાં રહતો ત્યાં કાંઈનું કાંઈ હાથમાં આવતું, પણ હવે દેખતી થયા પછી તો ઘરમાં કાંઈ દેખતીજ નથી ! ’ ”

“ એંહ...એ તો દાકતરને ઘેર જવું અને દાવો લેડવા જવું એ સરખુંજ છે ! ” જીઆએ કહ્યું : “ દિવાનીમાં જાય તે દિવાનો થાય : જીતે તો હાર્યો, ને હારે તો દુનિયાં પાર ગયો !-દાકતરને ત્યાં પણ એમજ છે : મટ્યું તો ઘર ખાલી થયું જૂવે, અને ન મટ્યું તો માણસે જાય ને ઘરે જાય !- ”

મહારાં દાદી તો નિત્ય એમજ રૂહે છે; ‘ મરો રાંડો ! આ દાકતરનાં ને દવાનાં ખરચ શાં ?-એનાથી દસમા ભાગના પૈસાનું ધી ખાઓને ધી !-બધુંયે મટી જશે : એની મેળે ઉઠીને ઉભાં થવાશે !-બાપી આવાં ખરચ કરીએને, તો વાજ આવીએ વાજ !-ને ઉઠી જઈએ !-ઘરનાં નેવાંયે પારકાં થઈ જાય ! પૈશા ધટયા ને રાંડોનાં ખરચ વધ્યાં; ઘર તે શી રીતે ઉંચુ આવે ? ’ ”

નિર્મળબાળા ખડખડાટ હસી પડી. “ જહેન, એમાંની અતિશયોક્તિ બાદ કરીએ તો ઘણું ખરું સત્ય છે; પણ શું કરવું ઉપાય નથી. વિદ્યાયતથી દવાઓ મંગાવવી, અને પોતાનાં ભારે ખરચ ઉપાડવાં-એ બધું દરદીઓ ઉપરજ ને ! ” -તે ગંભીર મ્હેરે બોલી : “ પણ એ બાબતમાં સુધારો થવાની ખાસ જરૂર છેજ ! વૈદ્યક જેવા પવિત્ર ધંધાને લોકોએ ગાંધિયાટા જેવો વેપારજ કરી દીધો છે ! ”

સરસ્વતીના બિછાના પાસે આવી આવી કંઈક ગમ્મતની-અનુભવની વાતો થતી. હૈનો આ છેલ્લો મંદવાડબહુ ભારે હતો. તે તો ઘણું ખરું માંદી સાજીજ રૂહેતી પણ જરા સારી થાય કે તરત ઉઠીને બેડી થતી. પરન્તુ આ વખત તો પ્રકૃતિ હરહરમ્બેશ બગડતીજ ચાલી અને હૈને પણ પોતાની સ્થિતિ બયાજક જેવી લાગવા માંડી. હૈની મૂળથીજ ધર્મ ઉપર સારી શ્રદ્ધા હતી, હૈમાં પછી ધનવ્રક્ષમીની પુત્રી, તે પોતાની માતા જેવીજ હતી; તેથી ધર્મપુસ્તકો વાંચવાં, ધર્મના વિષયો ઉપર ચિન્તન કરવું, ધર્મનાં કામોમાં લક્ષ્ય પ્રેરવું,-એ હૈની સ્વાભાવિક વૃત્તિઓ આ મંદવાડમાં સતેજ થઈ ગઈ; અને મહાદેવીના તથા નિર્મળબાળાના સહવાસમાં પોતાના મનોરાજ્યમાં જે સુધારો થયો હતો તે દૃષ્ટિગોચર થવાથી, તથા પોતાની સારવાર માટે બધાં આટલું બધું કરતાં તેથી, તે સ-

વંની ઘણીજ ઝોશિંગણ રૂહેવા માંડી. મંદવાડની પથારી એટલી તો કરુણાનનક છે, પ્હાડ જેવાં માણસો પણ ત્યાં એવાં નિર્ભય થઈ જાય છે, ત્યાં થતું કષ્ટ આપણે નજરે જોઈએ છીએ, હૃદય દાઝે છે પણ આપણે નિર્વાર્ય-શક્તિહીન થઈને આસપાસ ખેશીજ રહીએ છીએ તે એટલું તો ત્રાસદાયક લાગે છે કે, કૂરમાં કૂર, ધાતકીમાં ધાતકી, પાપીમાં પાપી મનુષ્ય પણ ત્યાં-ક્ષણભરતો-સુધર્યાવિના રૂહેજ નહીં : અને તેમાં પણ જે મનુષ્ય એ પ્રકારની મૃત્યુશૈથ્યા ઉપર સૂતું હોય ‘ હું ઉડીશકે નહિં ?- મૃતને મટશે કે નહિં ? ’ એ માનસિક આન્દોલનોમાં જીવન ઝોલાં ખાધા કરતું હોય, ત્યાં મલિન વિચાર, અપવિત્ર વિકાર, ક્ષુદ્ર સંકલ્પો, પાતકી આચાર, -એ કેમ ટકી શકે ?... મોતનું ખિંચાતું એ એક પ્રકારનું મહા ભયંકર કષ્ટ-કારાગૃહ છે, છતાં તેનો પણ વિશ્વક્રમમાં હેતુ છે: ગમે તેવાં કનિષ્ઠ હૃદયોનું પણ ત્યાં સંશોધન થાય છે, અપવિત્રતા ઉડી જાય છે, મલિનતા નાશ પામે છે; ત્યાં અસુર પણ મનુષ્ય થાય છે, મનુષ્ય દેવ થાય છે; જ્યારે તે શૈથ્યાની આસપાસનાં અન્તઃકરણો પણ કોમળ, નિર્મળ બને છે ત્યારે તેમાં સૂતારનાં આત્માની વિશુદ્ધિનું તો ‘પૂછવુંજશું’ ?

રસિકભાઈ અને પ્રબોધચન્દ્ર વારાફરતી તેની પાસે રહ્યાં કરતા તથા સ્ત્રીઓમાં સુશીલા અને નિર્મળબાળા પણ તેમજ કરતાં : આથી જેટલો લાભ આ પ્રસંગની પવિત્રતાનો સરસ્વતીને થયો, તેટલોજ ફાયદો-આ ચારે જણાંને મૃત્યુશૈથ્યાની સેવાના પુણ્યનો થયો. સરસ્વતીને કોઈ પણ વખત તેઓ અણગમતું આવવા દેતાં નહિં; અને આખો દિવસ સ્ત્રીઓની હાલત સુધારવાની વ્રાતો, સુધારાની પ્રવૃત્તિના ખખર, નવાં નવાં પુસ્તકોનું વાચન, દરરોજ યોગિનીની સ્નાનની કથા:-એ બ-

ધામાં તહેનું રહેલું અલ્પ આયુષ-તાવ અને ઉધરશની પીડાનો સમય બાદ કરતાં-ખરેખરી શાન્તિમાં જવા લાગ્યું.

સરસ્વતીને પોતાની સ્થિતિનું જ્યારથી ભાન થવા લાગ્યું ત્યાર પછીથી તે ધીમે ધીમે બદલાવાનું લાગી હતી. તેના આંતરૂ વિલાસ અપાર્થીવ થવા માંડ્યા; તેના હૃદયતરંગ ભક્તિમાર્ગમાં જ વહન કરવા લાગ્યા; તેનો પ્રેમભર્યો આત્મા સર્વના ઉપર એક સરખી રીતે પોતાના ઐશ્વર્યની સજ્જડ છાપ બેસાડવા લાગ્યો. આપણા હિન્દુ સંસારમાં પતિપત્નીનો સંબંધ જોડો એકતા ભરેલો છે તેટલો જ ભાઈબહેનનો સ્નેહ ભિન્નતાવાળો છે. રસિકભાઈને સરસ્વતી બાધ્યાવસ્થામાં સાથે જ ઉછર્યા પછી એકદમ જૂઠ્ઠાં પડ્યાં હતાં; ભાઈને અભ્યાસને માટે ખજારગામ જવું પડ્યું હતું, બહેન સાસરે ગઈ હતી. ક્યારેક ક્યારેક મેળાપ સિવાય, તેમને સાથે રહેવાનું તો ભાગ્યે જ બનતું હશે ! પણ હવે તે બંને એક બીજાની છાયા રૂપ જ હોયની એમ ગાઢ પરિચયમાં આવવા લાગ્યાં; અરસપરસની મિઠી લાગણીઓ અને હૃદયની અમિદૃષ્ટિ બહુ સુંદર રીતે વિકાસ પામવા લાગી; અને તેમના આત્માઓનાં વલણ એક જ દિશામાં હોવાથી પોતાની એકની એક બહેનની-થોડા વખતમાં પોતાને ત્યજવાને નિર્માણ થયેલી ભગિનીની -સારવાર કરવી, એ ભાઈના જીવનનો મુખ્ય હેતુ હોયની એમ જ થઈ ગયું. સરસ્વતીની પથારી પાસે બેસવું, તેના સુકા પડી ગયેલા ઓઢને મન્દમન્દ હસાવવા, તેના ગભરાતા જીવને ગમે તેમ કરીને ઠંડુ પાડવું, તેની સાથે ધાર્મિક ચર્ચાઓમાં ઉતરવું, તેનાં આત્માનાં ઉન્નત હૃદયનોમાં ભાગ લેવો, -આદિ અનેક પ્રકારની ત્હાની ત્હાની વસ્તુઓ જે તેના ચિત્તને ઉદ્દેગથી દૂર રાખે, તેના શરીરને દરદની પીડાથી મુક્ત રાખે તે કરવામાં જ રસિકભાઈ હાલ પોતાનું જીવન-

સાર્થક્ય સમજતો. દર્દી મનુષ્યમાં બાલકતા આવી જાય છે અને ત્હેથી ત્હેનું બોલવું ઘણું સુરમ્ય, સુમધુર લાગે છે : આ વાણીની મિઠાશ તે જરા ન સાંભળે તો બહીસો બહીસો થઈ જતો !-સરસ્વતીને પણ પોતાના બાઈ તરફ ધણીજ સખળ વેગથી વળેલી વૃત્તિઓને લીધે તેમજ થયું : અને આ બાઈબહેન, આ પ્રમાણે, આપણાં કુટુંબોમાં અનન્ય એવું બન્ધુ-ભગિનીના-ગાઠ હૃદયસંબન્ધરૂપી સુખમાંજ પોતાની ઐહિક જીંદગીની અનુપમ સ્થિતિ અનુભવવા લાગ્યાં.

પ્રબોધચન્દ્ર સાથેનું ત્હેની પત્નીનું જીવનસૌખ્ય તો તેથી પણ વધારે અપૂર્વ હતું : ત્હેમના દંપતીતરીકેના સંબન્ધમાંથી-સ્ત્રૂલ પ્રીતિનો આનન્દ હવે ઉડીજ ગયો; ત્હેની જગોએ પવિત્ર પ્રેમ-ઉમામહેશ્વર વચ્ચેનો ઉપભોગલાલસા વિનાનો નિર્ભળ, વિશુદ્ધ સ્નેહ-ધીમે ધીમે મૂર્તિમાન થવા લાગ્યો. હવે ત્હેમના પરિચય દિવ્ય બનતા ગયા, ત્હેમનું મનયુગલ દૈવી પ્રીતિનાં સુખસરોવરોમાં રહેવા લાગ્યું, ત્હેમના જીવનતરંગોએ પાર્થિવી ક્ષિતિજ ત્યજ દેવા માંડી, અને ત્હેમના આત્માઓ સ્નેહ-સંગીતના રવ ઉપર સ્વારી કરતા પ્રભુધામનાં અન્તઃપુરો પણ ઓળંગી જવા લાગ્યા.

૩. સરસ્વતીના બિછાના પાસે:

સ્થાંજે કથા પૂરી થયા પછી સ્ત્રીમંડળ ઘણીખરીવાર આડીઅવળી વાતચીતોમાં ઉતરતું : નિર્દોષ વાર્તાઓ રૂહેવાતી, પ્રીતિના મધુરા વિવાદ થતા, મિઠાં મિઠાં બજનો ગવાતાં; વખતે નિર્ભળખાળા હાર્મોનિયમ કે પિયાનો વગાડતી, કોઈક વાર મહાદેવી એકતારાની ધૂન મચાવતાં; અને કવચિત્ સાધુપૂજન પણ કરવામાં આવતું. તે સમયે પ્રાચીન કવિઓ અને મહા-

તમાઓનાં કવન ત્યાં લલકારવામાં આવતાં. મહાદેવીની ઉચ્ચ સુંદરતા બદલાઇ છેમનામાં દિવ્ય મનોહરતા આવવા લાગી હતી; નિર્મળબાળાની ઉચ્ચ માનુષતા બદલાઇને છેમનામાં રમણીય દેવીતાએ વાસો કરવા માંડ્યો હતો : ધનસક્ષમી તો દેવી સ્વરૂપજ હતી—અને આવી રત્ન જેવી પુત્રી નજર આગળથી આશી જતી જેવી એ અતિ કઠિન હતું તોપણ પોતાના કુદરતી ધૈર્યશીલ સ્વભાવથી, તેઓ છેને પોતાની મનોબ્યથાનું કાંઈપણ ભાન ન થાય તેમ વર્તતાં. સુશીલા અને કમળામાં પણ ઘણો પ્રસંશનીય ફેર દૃષ્ટિગોચર થતો હતો અને ચોતરફના સુધારાનું આ કામ ઇશ્વરી પ્રેરણાથી એટલું બધું આગળ વધ્યું હતું કે, લલિતા અને ગુલાબ ઉપર પણ છેની અસર થવા લાગી હતી.

“ માંદાં મનુષ્યની સેવા કરવી એના કરતાં બીજું કોઈ વધારે મ્હોટું પરમાર્થ કે પુણ્યનું કામ નથી; પ્રભુ પણ એને પોતાની મ્હોટામાં મ્હોટી સેવા માની લે છે. મૈયા, ત્હમારાં સંસારીઓને તો એવાં પુણ્યનાં કામ એટલાં બધાં છે કે ત્હમને તો નવરાશે મળવી દુર્લભ !—દેવતાઓ પણ મનુષ્યદેહ ધારણ કરવાની યાચના કરે છે છેને કારણે આજ. ત્હમાંયે આપણી સ્ત્રીઓનું જીવન બહુ ઉચ્ચ થઈશકે : બાલ્યાવસ્થામાં દેવસેવા, બાઇબાંડુની સેવા, માતાપિતાની સેવા, અતિથિની સેવા,—યૌવનમાં પતિભક્તિ, સસરાસાસુની ભક્તિ, નણદભોજનઈ, દિયર, અને સંબન્ધીઓની ભક્તિ, શ્વસુરગૃહનાં આશ્રિતોની ભક્તિ,—વૃદ્ધાવસ્થામાં પુત્રપૌત્રાદિકનું સાન્તવન, પુત્રીઓ, વહુઓનું સાન્તવન, કૌટુંબિક જનોનું સાન્તવન, દરદ અને દુઃખથી પીડાતાં અન્તઃકરણોનું સાન્તવન,—એ સ્ત્રીઓનો પરમ ધર્મ છે.—આ સર્વમાં પણ માંદાંની માવજત એ ઉત્તમોત્તમ ધર્મ છે : જે મનુષ્ય અભિમાન વિના, સ્વાર્થ વગર,

અન્તઃકરણ પૂર્વક, ઇશ્વર પ્રીત્યર્થે, રોગીઓના રોગ નિવારણ કરે છે-દરદીઓનાં દુઃખ ઓછાં કરવા પ્રયત્ન કરે છે, તેને પ્રભુભક્તિ ખીજ કોઇ રીતે કરવાની જરૂર છેજ નહિં. જેનું આખું જીવનજ ભક્તિમય-પ્રીતિમય છે, ત્યાં સેવાપૂજની આવશ્યકતા નથી. માંદાં મનુષ્યોનું બિહાનું એવું પવિત્ર સ્થાન હોવાથીજ વિધવાઓને પોતાનું જીવન ગાળવાનું તે પ્રથમ સ્થાન છે. ” મહાદેવી વાત કરતે કરતે વ્યાખ્યાનમાં ઉતરી પડ્યાં.

“ હા ખૂંદેન, એટલા માટેજ મહેં કહ્યુંને કે, નિર્મળ અન્તઃકરણ અને આત્મત્યાગી લાગણીઓથી જે મનુષ્ય અન્ય પ્રાણિઓના કલ્યાણ અર્થે પ્રયત્ન કરે છે, તેને પછી ‘વરત વરતુલાં’ કે સેવાપૂજ કાંઇ જૂદાં કરવાની જરૂર રહેતી નથી; પ્રભુ તેનાથી દૂર નથી”; મહાદેવીએ કહ્યું.

“ પણ મૈયા,” કમળાએ પૂછ્યું : “ મૈયા, હમે સાકાર પ્રભુની સેવાપૂજની વાત કરો છો કે નિરાકારની ?-અમારે ત્યાંતો એ બાબતની નિત્ય ધમાલ થાય છે ! શાસ્ત્રીપુરણીઓ અને સુધારાવાળા દરરોજ ભરાય છે, તકરાર થાય છે, અને રંગ કાંઇ આવતું નથી. અમે તો નિરાકારની ભક્તિ કરીએ છીએ : ઘણું ખરૂં રાતે પ્રાર્થના કરીએ છીએ, હાર્મો-નિયમ સાથે ઇશ્વરસ્તવન ગાઇએ છીએ અને રવિવારે સમાજમાં જઇએ છીએ. પણ મૈયા, ખરૂં શું ?-મહેને તો સમજાયુંજ પડતી નથી. ”

“ હવે એવી એવી નાસ્તિક વાતો રૂહેવા દેને, ” ઘોળા ખૂંદેન બોલી ઉઠી : “ જરા ગનાનની વાતો તો સાંભળવા દે. જ્યાં ત્યાં એની સમાજ ! માતાજી, એ તો બહુ ડાહ્યી થઈ ગઈ છે, એની વાત સાંભળશેજ નહિં ! ”

“ ના ના, ઘોળી મૈયા, ” યોગિનીએ જરા હશીને કહ્યું : “ કમળા મૈયાનો પ્રશ્ન પણ સારો છે. જીવો મૈયા, સાકાર નિરાકારની ભક્તિ એ અધિકારની વાત છે. માટીના પાર્થેશ્વર કરીએ છીએ, માટે કાંઈ માટીને આપણે પૂજતાં નથી; અને નિરાકાર પ્રભુનું ધ્યાન ધરીએ છીએ ત્યારે પણ હૃદયમાં કોઈપણ પ્રકારની મૂર્તિ ઉતાર્યા વિના તો ચિત્ત ઠરતુંજ નથી : એટલે એ બાબતના વિવાદમાં કાંઈ ફળ નથી ! સાકારની ભક્તિ ઉપરથી પણ ઘણાં લોકો નિરાકારની ભક્તિમાં ગયા છે : પણ તેમાંયે, એનું એજ છે. કમળામૈયા, તમારે એવી ભાંજગડમાં પડવુંજ નહિં. પ્રભુભક્તિ કરો, પતિભક્તિ કરો, સ્વજનભક્તિ કરો; તમને પ્રભુએ આપેલી અનુકૂળતાનો પવિત્ર જીવનથીજ, ઉચ્ચ સદ્વર્તનથી ઉપભોગ કરો. ખીજું આપણે શું જોઈએ ? પ્રભુની ભક્તિમાં આત્મા પોતાની યોગ્યતાના પ્રમાણમાં વધતો જશેજ, એ નિઃસંશય છે. ”

“ માતાજી, એવા વિચારજ કાણ જાણે કેમ આવતા હશે ? ” ધનલક્ષ્મીએ પૂછ્યું, “ આજકાલની છોકરીઓ વિચક્ષણ તો બહુ ! અમે એના જેવડાં હતાંને ત્યારે અમને તો એવું કાંઈ બોલતાંયે ન આવડતું. ”

“ હા મૈયા, પણ એ ગૃહશિક્ષણ-આપણા ઘરમાં જે કે-જવણી બાલકોને આપણે આપીએ છીએ, તેનો પ્રભાવ છે; -આપણે જેવું વિચારીયે, કરીયે, તેવું ઘરનાં છોકરાં પણ કરતાં શીખેજ, એ સ્વાભાવિક છે. ”

નિર્મળબાળા અંદર આવી : “ મૈયા, ગૃહ-શિક્ષણની ખામી અને નિશાળના શિક્ષણની વિચિત્રતાનો નમૂનો એક માસિકપત્રમાં આવ્યો છે.

તેમાં લખ્યું છે કે દરેક વર્ષે ધણું ધણું અને ઉંચાં ધનામે લઈ એમ. એ. સુધી બણી વિદ્વાન થયેલી બંગાળાની એક મુગંધમંજરી નામની સ્ત્રી, જેનું એક ત્યાંના ઇન્જીનીયર સાથે લગ્ન થયું હતું, તેને પોતાના પતિ સાથે નોકરીના કામ પ્રસંગે ફરતાં ફરતાં જંગલમાં થઈને જવાનું હતું તેવામાં એક વખત એવો પ્રસંગ આવ્યો કે રસોઈયો પાણી લાગવાથી એકદમ માંદો થઈ જવાથી તેમ તેજ દિવસે પોતાની સાથે બીજું કોઈ માણસ હાજર ન હોવાથી પોતે જાતે રસોઈ કરવી પડી; પરંતુ આખી જીંદગીમાં તે કામ કોઈ દિવસ બીલકુલ પણ કરેલું ન હોવાથી ખીચડી કે ચોપડાંશાક કરતાં પણ તેને ઘણી ઘણી મુશ્કેલી થઈ પડી, અને કોઈ ઉંચી પરીક્ષાના ધણાક કઠિન સવાલપત્રના જવાબ લખી આપવા કરતાં પણ આ કામ તેને વધારે અધરું લાગ્યું.

“ સ્ત્રીઓને તહેમના ગૃહકાર્યોના શિક્ષણની પણ જરૂર છે; નહિં તો આનાથીયે ખૂબી ફજેતી થાય !—સમજ્યાં, કમળા ? ”

“ મરો મરો ! રાંડનું રાંધવું એમાં તે શું ? ” ધોળા બહેને કહ્યું : “ પાંચ મિનિટનાં ચોપડાં !—એમાં તે એવું શું હતું જે એને આટલી મહા મુશ્કેલી પડી ? ? ”

“ બહેન, એતો જેતો જેને પરિચય ! ” જાણી બોલી ઉઠી : “ એમ. એ. થઈ છે તે એને કાંઈ થોડું જ્ઞાન હશે ? —પણ એમ ફહો કે રસોઈ કરતાં શીખેત્રી નહિં તહેથી આટલી બધી માથાકૂટ એને નડી. છોકરીઓને ખેલું તો એ—રાંધતાં શિખવું જરૂરનું છે. નહિં તો પછી વરને ફહોશે કે તહમે તહમારી મેજે કરી લ્યો. કસાર કરવા જતાં ભૈડકું થઈ જાય ને ખીચડી કરતાં રગડો પીવો પડે ! અરે ધોળા બહેન, કેટલીક બાયડીઓને તો કંટ્રેવાળા કરતાંયે આવડતા નથી !

“ મૈયા, કેળવણી આપતાં, બાળકીઓની પ્રથમ ફરજેનું જ્ઞાન હેમને આપવા ઉપર યોગ્ય લક્ષ અપાતું નથી. પરિણામ એ થાય છે કે જ્યારે એ સાસરે જાય છે ત્યારે હેમને માથે આવી પડતી વિટંબનાઓનું તો વર્ણન પણ થાય એમ નથી ” સરસ્વતીએ કહ્યું.

“ અરે ! સાસુઓ અને નણંદો બોલીઓ ને મહેણાં મારે ” ઘોળી બહેન બોલી:

“ આડોશી પાડોશી છણકા લપકા કરે, જ્યાં ત્યાં ફજેતી થાય ! અને ફહેવાય શું જે, ‘ હાય, હાય, બા; એતી મા આવી શી જે બરોબર રાંધતાંયે ન શીખવાડ્યું ?-કેટલીક રાંડોને તો એમના બાયડા રાંધી આપે ત્યારે, જરા કાંઈ સાંઈ રાંધવાનું હોય કે કોઈ બે માણસનું વધારે કરવું પડ્યું કે બાયડાના કરમમાં તો ચૂલો ખરોને ખરોજ ! ”

૪. ચોગિનીનું આત્મબળ :

“ મૈયા, મૈયા જગદંબા ! બાળા ત્રિપુરસુન્દરી ! ભગવતી આદ્યશક્તિ ! પ્રસન્ન થા, પ્રસન્ન થા ! મૈયા, મૈયા, ભક્તિ મૈયા ! પ્રકટ થા, પ્રકટ થા ! ”

દેવીમંદિરમાંની એક ઓરડીમાં ચોગિની પૂજા કરવા બેઠી હતી. સ્થાને ધોના દીવા નિર્ભજ તેજથી પ્રકાશતા હતા. ઝગઝગતો સુગન્ધી ધૂપ ચિત્રવિચિત્ર આકૃતિઓ ધારણ કરતો ઉંચે ઉંચે ઉડી જતો હતો હતો. અપરામાંની એક તડમાંથી ચન્દ્રમા જમીન ઉપર પોતાની ધવલ છાપ પાડી, આ સમાધિષ્ઠ તપસ્વિનીના ઉજ્જલ હૃદયની સાક્ષી પૂરતો હતો. મહાદેવીના કપાળ ઉપર વિભૂતિનું ત્રિપુંડ ચળકતું હતું; મીંચાઈ રહેલા નેત્રયુગલ ઉપર દીપજ્યોતોનો પ્રકાશ રમતો હતો. હેની આકૃતિની તેજોમય સુંદરતા બાજ અલૌકિકજ હતી ! હેના ઓઠ ઉપરના શબ્દો બળબળા-ન બળડયા, એ-

વામાં દિવ્ય તેજનાં કિરણોથી ઓરડી છવાઈ જવા લાગી. યોગિનીનું અન્તઃકરણ ઉછળવા લાગ્યું, તેને આત્મા પ્રકૃષ્ઠિત થવા લાગ્યો, તેના મ્હેં ઉપર એક સુરમ્ય સ્મિત રમવા લાગ્યું : પ્રકાશનાં કિરણોમાં શાન્ત, મનસ્કાન્ત, સત્વગુણમય, પારલૌકિક ધૃતિમય, એક વૃદ્ધ સાધ્વીના મુખાર્વિન્દનું દર્શન થયું.

* * * * *

નિર્મળબાળા અને મહાદેવી સરસ્વતીની હવે ઘણીજ બગડી ગયેલી હાલત વિશે વાતચીત કરતાં બેઠાં હતાં; એવામાં સાધકલ દોડાવતો, ઉતાવળો ઉતાવળો અન્દ્રકાન્ત ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તેને જોઈને શ્રીમતી ચમકી : “ ડોક્ટર ? હું ત્હમને સોંપીને જરા અડધો કલાક બહાર આવી એટલામાં—ત્હમે પણ ખશી ગયા ?—આજ જો કંઈ થયું તો તેના જવાબદાર ત્હમેજ છો ! ત્હમે લોકો બહુ બેકાગજી રાખો છો. બહેન પાસે કોઈ બેઠું છે કે એમને એમજ ? ”

હમણાં હમણાંની સરસ્વતીને ઘણાંખરાં મનુષ્યોએ બહેન ફેરવા માંડી હતી.

“ મિસ. ડોક્ટર, ” તેણે જવાબ દીધો : “ હું ત્યાંથીજ અને ત્હમને બોલાવવાજ આવ્યો છું. ત્હમારા ગયા પછી તરત ભાભીને લોહીની ઉલટી થઈ અને બશેરેક લોહી તૂટી પડ્યું ! ”

“ અરરર !—પછી કંઈ ઉપાય લીધા કે કેમ ? ”

“ હાજી હું ઉપાય લેતો’તો એવામાં ડોક્ટર ઇસ્માએલજીને બોલાવેલા, તે ત્યાં આવી પહોંચ્યા; ઉલટી થયા પછી છાતીમાં એમને ઘણુંજ દરદ થાય છે અને ગભરાય છે; ડોક્ટરે પણ આજ તો આશા મૂકી દીધી છે. એ બંગલે બેઠા છે ને મ્હને ત્હમને બોલાવી લાવવા મોકલ્યો. ”—મહાદેવી તરફ શરીને તે પ્રણામ કરી બોલ્યો : “ મૈયા, પ્રણામ કરું છું. ”

“ કલ્યાણ થાઓ; ભાઈ !-પણ આજ બહેનની હકીકત બહુ ભયભરેલી સ્થિતિ બતાવે છે ! ”

“ અરે મૈયા, એમને બહુ દરદ થાય છે અને બેચેની પણ ઘણી છે : એ બધાં ખોટાં ચિહ્ન છે. ” નિર્મળબાળાની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં.

“ મૈયા, આપણું એક રત્ન જાય છે, હોં ! ”

“ શ્રીમતી ! એ આત્માને જીવનભારનું એટલુંજ વહન નિર્માણ થયેલું હશે. જગદંબાની જેવી ઇચ્છા ! ”

“ પણ મૈયા, એમને દરદ થાય છે, એ નથી જોવાતું ! એતો એજ સહન કરે. આટલું દુઃખ બીજા કોઈને હોય તો ત્હેની બૂમોથી આખો બંગલો ત્રાશી જાય ! ” ચન્દ્રકાન્તે કહ્યું. “ ડોક્ટર પણ એ દરદ ઓછું કરી શકતા નથી. છેલ્લા ઉપાય તરીકે હમણાં અમે ઘેનની દવા આપી છે ! ”

“ મૈયા, હું જાઉં છું ત્યારે ” નિઃશ્વાસ મૂકીને નિર્મળબાળા ઉઠી : “ ત્હમે પણ નિત્ય કર્મથી ફારગ થઈને આજ જરા વહેણાં પધારજો. ત્હમારો હાથ એમના શરીર ઉપર મૂકશો ત્હોયે એમની ઘણી પીડા ઓછી થઈ જશે.-હું જઈને ગાડી પાછી મોકલું છું. ”

ચન્દ્રકાન્ત અને નિર્મળબાળા ગયાં. પણ મહાદેવીનો મનનો ઉદ્વેગ ઓછો થવાને બદલે વધવા લાગ્યો. ત્હેનો સરસ્વતી ઉપરનો સ્નેહ કેવળ અપૂર્વ, અમાનુષીજ હતો. જ્યારે આપણી પ્રણયમૂર્તિઓ કષ્ટ સહન કરે છે તે આપણે તે જોઈજ રહેવું પડે છે-આપણી મ્હોટામાં મ્હોટી શક્તિ, આપણા હૃદયનો વધારેમાં વધારે વેગ, તે ઓછું કરવામાં કાંઈજ કરી શકતો નથી, ત્યારે આપણી મનોવ્યથા કેટલી અને કેવી હોય છે, ત્હેનું તો મનુષ્ય માત્રને અનુભવસિદ્ધ જ્ઞાન હશેજ ! અને મહાદેવી પોતાના તપોબળ, આત્મજ્ઞાની પણ કાંઈ કરી શ-

કતી નહોતી એથી તો ત્હેને ઉલટું વધારે દુઃખ થયાં કરતું હતું. અન્તે ત્હેનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું : તે એકલી બેઠી બેઠી પુસ્કળ રોઈ પડી. એવામાં ત્હેને મૃત્યુશૈયા ઉપર પોતાનાં ગુરુપત્ની, જનનિ સમાન ભક્તિ મૈયાએ કહેલું વચન યાદ આવ્યું : “ દેવી ! તું માનવીઓનાં અલ્પ આયુષ અને પાર્થિવ પ્રીતિબન્ધનના બેશુભાં ભળવા માગે છે, તો ત્યાં કદિ ફસાઈ પડે તો મ્હારું સ્મરણ કરજે : જગદંબાની ઇચ્છા અનુસાર હું ત્હેને સહાય કરીશ. ” આ સ્મૃતિથી ત્હેના અન્તઃકરણમાં અમૃત રેલાયું અને તરતજ આનન્દના ભિમ્બો ત્હેમાં સ્વચ્છંદે ઉછાળા મારવા લાગ્યા.

“ઓ મૈયા, તુંજ મ્હારી ખરી માતા છે; ત્હેંજ મ્હને પવિત્ર, સાધુ જીવન અર્પ્યું છે: અને તુંજ મ્હારા કલાન્ત હૃદયનું વિશ્રાન્તિસ્થાન છે !” તેમ બોલી ઉઠી અને પોતાની સેવાપૂજા કરવાની ઓરડીમાં ગઈ; જ્યાં ત્હેને ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ભક્તિ મૈયા પ્રત્યક્ષ થયાં.

“ દેવી ! પુત્રી ! આમ કલ્પાંત કયે ફળ શું ?—જેનો અહિં ખપ છે ત્હેની જરૂર જગદંબાનું દરબારમાં પણ કેમ નહિં હોય ?...મ્હને જ્ઞાનિ એટલીજ થાય છે કે વિશ્વના સર્વ આત્માઓની સાથે રાખવાનો એક સરખો બન્ધુભાવ વીસરી જઈ, તું એકપક્ષી પ્રીતિબન્ધનમાં પડી, એક આત્મજીવનમય થઈ વધારે વધારે સંસારવિલીન બનતી જાય છે !” શોકથી આચ્છાદિત થયેલે મ્હેરે ભક્તિમૈયા બોલ્યાં. દ્વર્ગસંગીતના મધુર સૂરના જેવો નન્દન તે સ્વર હતો; અનિલની સૌરભભરી મૃદુ લહરિઓ લતાકુંભેમાંથી જાણે ધીમે ધીમે પસાર થતી હોયની એમ મન્દ લલિત સુગન્ધ ચોપાસ ઝરતી હતી. મહાદેવીએ આંસુ લ્હોઈ નાંખ્યાં.

“મૈયા, યોગજીવન કરતાં પ્રેમજીવન કેવી રીતે ઉતરતું છે? ભક્તિ એ પ્રેમનીજ આત્યંતિક સ્થિતિ શિવાય બીજું શું છે? સ્નેહસમાધિને લીધેતો ભગવતી ઉમામૈયા પરમ યોગીન્દ્ર ભગવાન શંકરથી પણ વધારે સામર્થ્યવાન છે!”

“પણ પુત્રી, તું એક વાત વિસરે છે: અહાવું એટલે રોવું એમ નહિં. સમજી? સંસ્કારી આત્માનું નિવાસસ્થાન એક આત્મમન્દિર નહિં. પણ આખું બ્રહ્માંડ,—અનન્ત બ્રહ્માંડો ત્હારાંજ જોઈએ! સર્વ જીવનમાં એક સરખો સમભાવ રાખવો; અને તે આપણા પ્રેમથી આચ્છાદિત થયેલા જીવોનું કલ્યાણ થાય તેમ કરવું, ત્હેમની વાસનાઓ દિવ્ય માર્ગે બહેવરાવવી, ત્હેમના હૃદયપ્રદેશમાં સ્વર્ગીય સુધા રેલાવવી: એજ પ્રભુત્વભર્યો પ્રેમ છે. છતાં એકજ જીવનમાં ત્હારો આત્મા વિલીન થયો છે તો ભલે? પરન્તુ ત્હારાં ઉદાર, પ્રણયી મનોરાજ્યમાંજ મૂર્તિ અત્યારે વિરાજમાન છે, તે કદિ પણ લુપ્ત થવાની છે?—શું પ્રેમ, જેને જગત જાંઘળી માને છે તે, ક્ષણિક દેહ ધારણ પર્યન્તજ રહેવાનો? પુત્રી! ત્હારા આત્માનાં ઉડ્ડયન શિથિલ થઈ ગયાં છે. ત્હારું બળ ક્યાં ગયું?—પ્રેમ એ સનાતન જીવનને પોષતું દિવ્ય સંગીત છે, જગદંબાના દરબારનો અખંડ જ્યોતિ છે, પરમ પુરુષના અન્તરાત્માનો નન્દન સુવાસ છે; તે જેટલો આત્મભાગ ભર્યો, જેટલો પ્રભુતામય, જેટલો તન્મયતાથી પ્રકૃષ્ઠ, તેટલોજ સુન્દર, ઉન્નત, દિવ્ય થઈ શકે છે. દેવી! એ આત્માને આ દેહ ત્યજી જતાં રોકવાનું ત્હારા આત્મામાં શું બળ નથી? જગદંબાની દયાનું તું પાત્ર છે: પરમાત્માસ્વરૂપ ત્હારા ગુરુજીના અમાનુષી પ્રીતિ પક્ષપાતનું તું પાત્ર છે. બંનેનાં આત્મનયન ત્હારી વરદ વજેલાં હું અત્યારે જોઉં છું તો તું શું ન કરી શકે?—પણ પુત્રી, મૈયાભગવતીની ઇચ્છા સૂચન થાઓ! તું હાલ

જેને માને છે તે સત્ય પ્રેમ નથીજ. તું ત્હારા આત્મબળથી તે આત્માનું પોષણ કર:અને ત્હમારી આક્ષણિક જાંઘળી પૂરી થયા પછી તે તથા અન્ત આહ્વાંડોમાં અસ્પર્શ ત્હમારા ઉદ્ધયનો અનિમેષ નયનથી નિહાળી શકશે. અને સાથે સાથે ભગવતીને પારે વહન કરી શકશે. તે આત્માનું તપોબળ ત્હારા કરતાં પણ વધારે ઉન્નત છે: પણ વાસનાઓની જળમાં તે ગુંથાયલો છે, ત્હેને મુક્ત કરવાનું કામ ત્હારે માથે છે. પોતાની પ્રણયમૂર્તિની ઉન્નતિ એજ પ્રેમી હૃદયનો ખરો ધર્મ છે:-પછી સનાતન કાળસાગરમાં જન્મ શું, મૃત્યુ શું ?-વર્તમાન શું, ભવિષ્ય શું ?-એક્ય શું, ભિન્નતા શું ?-અન્ધન શું, મોક્ષ શું ?...સત્યપ્રેમી આત્માઓનું નિવાસમન્દિર જગદંબાની હૃદયકુંજ સર્વત્ર વ્યાપી રહેલીજ છે, સર્વ દિશાઓમાં અગહગતી વિસ્તરેલીજ છે ! ”

દિવ્ય પ્રકાશ અદૃશ્ય થયો : ધીના દીવાનો મન્દ જ્યોતિ અન્વકારમાં ઝાંખો ઝાંખો પ્રકાશતો હતો, પણ મહાદેવીના આત્મજ્યોતિનું તેજ ખરેખર પ્રકાશમાન, અજકારા માર્યાં કરતું હતું. ત્હેની હૃદયવ્યથા વિલુપ્ત થઇ ગઇ હતી.

“ મૈયા ! જગદંબા ! ગુરુમહારાજ ! ” તે બોલી : “ હવે ત્હમારી સર્વની પ્રીતિના પાત્ર તરીકે યોગ્ય રૂહેવાને હું નિરતર પ્રયત્ન કર્યાંજ કરીશ;. પણ ત્હમારી કૃપાવિના શું બની શકે એમ છે ?-માટે તે કૃપાની તો સર્વદા હું તરશી રહીશ-જ !...મૈયા, મૈયા ! ત્હારું રૂહેવું સત્ય હોય, મ્હારા આત્મામાં કાંઈ પણ બળ હોય, જગજ્જનનિ ! ત્હારી દયાનો પ્રસાદ મ્હને મળતો હોય, ગુરુમહારાજ ! ત્હમારી પ્રીતિનાં કિરણ મ્હારા ઉપર ઢળતાં હોય તો એટલું તો કરો-મ્હારે મ્હારી જાહેનીના આ જીવનને બચાવવું નથી, મ્હારે ત્હેના આત્માનો ઉચ્ચ માર્ગ બંધ કરવો નથી, મ્હારે મ્હાન પ્રભુની ઇચ્છાના પ્રવા-

હમાં આડે આવવું નથી-પણ, હું જન્મથી તે અત્યાર સુધી નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારિણી રહી હોઉં, મહેં નિષ્પાપ વૈધવ્ય અત્યાર સુધી પાળ્યું હોય, મહાર્જી જીવન પવિત્ર, આત્મત્યાગી, સુચિત્તારમયજ રહ્યું હોય તો,-સરસ્વતીની આ જીંદગી ટકે ત્યાં સુધી એના શરીરની પીડા અને વ્યાધિનો તાપ દૂર થાઓ, એનું જીવન વધારે વધારે પ્રીતિમય-ભક્તિમય થતું રહે, અને અન્તે જગદંબાના તેજોમય સ્વરૂપેજ લેનો આત્મા પ-રજીવન પ્રાપ્ત કરે ! ”

ચોગિનીના આત્મબળનો વિકાસ ચોતરફ ધૃતિમય રેલાતો હતો, અને ધીના ઝાંખા ઝાંખા દીવા ગુલ થયા છતાં ઓરડી પ્રકાશથી ભરપૂર હતી; જાણે પ્રભુધામના દેવદૂતો પૃથ્વી ઉપર રમવા લાગ્યા ન હોય એમ, ક્ષણવાર, સર્વત્ર, સર્વ શાન્ત થઈ રહ્યું દેખાયું !

૫. મૃત્યુશૈયા ઉપર :

ક્ષયના મહા ભયંકર રોગ-અસાધ્ય વ્યાધિની પીડા ખરેખર સહન કરનારજ જાણે છે : ઘણું ખર્ચ એ દરદ યૌવનમાં ખીલતાં મનુષ્ય-બાળકોના ઉપરજ હુમલો કરે છે અને એકવાર જ્યાં વળગ્યું એટલે વળગ્યું ! આશાભર્યું જીવન, સોનેરી સ્વપ્નાંમય યૌવન,-એ દરદનો ભોગ થઈ પડે છે; અને જ્યારે જીંદગીનાં સુખ ભોગવવાનો સમય સમિપ આવે છે ત્યારે-તે પહેલાં તો ક્યારનાંએ, એ કાળયવનમાં ઝેરીલાં નયન મનુ-બાળક ઉપર ધુરકિયાં કરી રહ્યાં હોય છે !

સરસ્વતી એજ આ અસુરપંડામાં સપડાઈ હતી; અને હવે તેના ઐહિક જીવનની ઘટિકાઓ પણ ગણીગાંડીજ રહી હતી ! એકસોને પાંચ પાંચ ડિગ્રી સુધી તાવની ઉષ્ણતામાં શરીર દગ્ધ થઈ જાય અને પંચાણુ પંચાણુ ડિગ્રી સુધી ઉતરી

પડતી શરદીથી થઇ જતી જીવની ત્રાસતામ સ્થિતિ; ઉપ-
રથના પરિબળમાં નિત્ય થયે જતો વધારો, તેની પ્રત્યંક
વ્યથા સામે ટક્કર લેવાની દેહની હરહમ્મેશ થયે જતી કમતા-
કાત હાલત, ખોરાકના વજનમાં ઘટાડો અને વ્યાધિની વેદ-
નામાં નિરંતર થયે જતી વૃદ્ધિ : આ સર્વમાં ઉછરતાં મનુષ્યનાં
કુમળાં જીવનનાં મૂળ બળી જઇ, શરીર શક્તિહીન, પોષણ-
હીન, તેજહીન બની જાય, તેમાં શું આશ્ચર્ય ?

લોહીની ઉલટી થયા પછી તો દાક્તરોએ તેની છઠ્ઠી
આશા પણ મૂકી દીધી હતી અને તેના શરીરમાં વ્યાધિની
જે અસહ્ય પીડા થયાં કરતી હતી તે કેવળ દયાજનક-વૈદ
દાક્તરોથી પણ શાન્ત કરી શકાય તેવી નહોતી : છતાં, તે
થોડા વખત પછી અચાનકજ બંધ પડી ગઇ, અને ત્યાર પછી
જેકે સરસ્વતીનો જીવનજ્યોતિ અસ્ત થવાને ઓછો ઓછો પ્રકા-
શવાન થયે જતો હતો, પરંતુ દેહકષ્ટની વ્યથા હવેથી બંધ
થઇ. ડોક્ટર ઇસ્માએલજી અને ચન્દ્રકાન્ત તેનું કારણ સમજી
શકતા નહોતા, અને નિર્મળબાળા પણ માત્ર કલ્પનાજ કરી
શકી હતી !

પણ કોણ જાણે શું થયું કે દરદ ઓછું થઇ ગયું, પર-
ન્તુ સરસ્વતીને તો હવે એમજ લાગ્યું કે મ્હારું શરીર વધારે
વખત ટકવાનું નથી. તેની સાથે પહેલાં જે તેને જીવનલા-
લેસા હતી—અને મૃત્યુશેષ્યા ઉપર સૂતેલી કઈ આશાભરી
બાળકીને તે નથી હોતી ?—તે પણ હવે ધીમે ધીમે ઓછી
થવા લાગી. તેના અન્તઃકરણ ઉપર જીવનનો સહેજ પણ
રંગ રહેલો તે બદલાઈ જઇ હવે તે સ્વચ્છ અને શાન્ત
બની રહ્યું.

તે પથારીમાં સૂતી હતી; બપોરના બે વાગ્યા હતા; ઋ-
બોધચન્દ્ર પાસે બેઠો હતો; એવામાં બુલાખ અને લલિતા અંદર

આવ્યાં, ત્યાં પ્રબોધચન્દ્રને જોઈને ગુલાબ પાછી ફરી; અને એ-
કલી લલિતાને પાસે આવી જોઈને પ્રબોધચન્દ્ર ઉઠ્યો.

“ મ્હોટાભાઈ, બેસોને ? હું આવીને ત્હમે જાઓ એતો
ખોટું ! ”

“ ના જ્ઞેન, મ્હારે જરા નવીનખ્યાયુ પાસે કામ છે.
હું હમણાં આવું છું. તું બેઠી તો છે ને ? ” પ્રિય પત્ની
સાથે આંખ મેળવી તે જ્ઞેન ગયો. લલિતા ખાટલા નજીક બેઠી.

“ લલિજ્ઞેન, આવોને પાસે; ખાટલા ઉપર આવો ! ”
સરસ્વતીએ મ્હોં મલકાવીને કહ્યું : “ ત્હમે આવો છો ત્યારે
મ્હને બહુ સારૂ લાગે છે. બે ફહાડાથી કેમ ત્હમેને જી જણાયાં
નથી ? આજ તો મ્હને દરદ આણું છે. ”

“ બહુ સારૂ થયું, બાબી ! ” લલિતા બોલી : “ જીવોને ઠા-
કોરજી ત્હમને હવે ઝટ મટાડી દેશે. હવે ત્હમારા ગ્રહ પણ
સારા છે તો ! બાપા ફૂલેતાં-આતો જરા જીને શરીરે ઠીક
નહોતું ને પાછાં ધનકોરમાશી પડ્યાંતાં એટલે રોકાઈ ગઈ’તી.
બાપુ, જીવ તે કેમ રૂઢે ?-પણ રડ્યો બંગલો દૂર પડ્યો એ-
ટલે આવતાં વારજ થઈ જાય છે. બાકી જી ને બાપા તો
મ્હોંમાં જીમ ધાલતાં નથી જીમ ! ”

થોડીવાર બંને ગુપચુપ રહ્યાં. લલિતા સરસ્વતીના ખા-
ટલાને અડીને બેઠી બેઠી ત્હેના પગે હાથ ફેરવવા લાગી.

“ લલ્લીજ્ઞેન, ” સરસ્વતીએ ધીમે ધીમે કહ્યું “ લલ્લી
જ્ઞેન, આજ મ્હારું મન ખાલી કરું છું હોં, જ્ઞેન ! ખોટું
તો નહિં લગાડોને ?-જીવો જ્ઞેન, મ્હારાથી બનતું ન બનતું
પણ હુંતો ધન્યરપ્રીત્યથે મ્હારાથી થતું તે ધરમાં કરતી. તેથી
મ્હારાથી ધણીવાર એવુંયે થઈ જતું હશે કે ત્હમને ને જીને
અને ગુલાબભાબીને ખોટું લાગવાનું થતું હશે !-પણ જીવો
જ્ઞેન, હવે મ્હને મટવાનું નથી. મ્હારો રોગજ નહારો છે;

તહમે જીવો છો કે મહારી આય બધી જતી રહી છે અને ઉધરશ ખાતાં પણ જીવને આવે છે ! એટલે હું આજ ને કહુ તે મનમાંજ રાખજો હોં, ખ્હેન !—તે દહાડે તહમે મહારે માથે તહમારી વીંટી ચોર્યાનું આજ મૂક્યું તું, હું કબૂલ કરું છું કે એમ કરવાનું કારણ તો હતું—કારણ તહમને ખબર નહિ કે એ વીંટી શી રીતે મહારી ઝાંપીમાં આવી. પણ એ-તો મહારીજ હતી. અશે !” તહેજે પોતાની પથારી તળે દા-બેલી એક હીરાની મૂલ્યવાન વીંટી ફહાડીને લલિતાના હાથમાં મૂકી : “ ખ્હેન, આ વીંટી મહેં એજ વીંટીના સંભારણુ તરીકે કરાવી રાખી છે—મહારા પૈસાની કરાવી છે, એ જાણે છે અને એમની સલાહથીજ એ તહમારે માટે મહેં કરાવી છે માટે સ્યો : જ્યારે ખ્હેરો ત્યારે એટલું યાદ લાવજો કે એ વીંટીની આપનારીએ તહમારી વીંટી લીધી ન્હોતી અને કદિ લીધી હશે તો તે નિર્દોષપણામાં, અજાણપણેજ બન્યું હશે ! ખ્હેન, જીવો, ગુલાબલાલી બાળક છે, કમળાખ્હેન હજી ન્હાનાં છે; ધરનો બધો ભાર તહમારે માથેજ છે. જીનું શરીર સાઈ રહેતું નથી તેથી બાપાની લાકડી પણ તહમેજ છો : પણ તહમે, લલીખ્હેન, હવે જરા ભિર્મળબાળા જેવી સા-ધ્વીઓની વધારે સોબત રાખતાં જાઓ ! તહમારો દોષ નથી, ખ્હેન તહમારી કેળવણીનોજ વાંક છે. પણ જીવો તહમને કો-ઈની સાથે બનતું નથી રહેતું કારણ કાંઈ સમજાય છે ?—ખ્હેન આપણે એવાં શાં હોઈએ ને કોઈની સાથે આપણે ન બને ?—તહમારી હાલત બણી તો વિચાર કરો ! બાપા તો આજ છે ને કાલ નથી : ધરમાં કાંઈ બહુ પૈશો નથી—આખર લાખ રૂ-પિયાની છે પણ કાંઈ વટાવાતી નથી—એટલે તહમને બહુ મુ-શ્કેલ પડશે. હું હોત તો તો કાંઈ ફિકર ન્હોતી : હુંયે ગમે ત્હેવી હતી અને તહમે પણ ગમે ત્હેવાં હતાં; પણ તહમે મહા-

રી કોટે વળગેલાં હતાં-મ્હારી ખ્હેન જેવાંજ હું તો મ્હારા મનથી ગણતી.-હવે વાળું બદલાઈ જશે. ગુલાબભાભીનો સ્વભાવ જરા વધારે આઠજો છે, અને મ્હારી પછી આવશે તે પણ કોણ જાણે કેવીયે હશે; માટે હવે ત્હમે, જીવો ખ્હેન, જરા સંભાળીને ચાલો. ત્હમારા ભાઇનું પણ કામ ત્હમારેજ માથે છે : અને જીનું ને બાપાનું તો હોય ત્હેમાં નવાઈજ શી ? માટે ખોટું ન લગાડશો, ખ્હેન; હું ત્હમને ‘મ્હારાં છો’ સમજીનેજ કહું છું. આ વીંટી અહીં મૂકી દેવાની નથી. ખ્હેન, મ્હારા સમ લઇને ન ખેરો તો !-મરવા સૂતેલી ભાભીનું આટલું વચને નહિં પાજો ? ”

“ બળી એ રાંડ વીંટી ! ” લલિતા રોઈ પડી : “ ભાભી, ભાભી, ત્હમારા જેવું રતન અમારા ઘરમાંથી જવા બેઠું છે, ને મ્હેંતો એ જાણ્યું છે ત્યારથી મ્હારું તો કાળજી બળીને રાખ થઇ જાય છે : ભાભી, મ્હારા સમ, મ્હને માફ કરો ! મ્હારા જેવી નઠારીનેયે ત્હમે કેટલું કરતાં ?-અને કેવી છાતી ઉપરને છાતી ઉપર રાખતાં ?-ત્હમે ધરમાંથી ગયાંછો ત્યારનુંજ, ભાભી ! કામ શું છે ને કેમ થાય છે તે મ્હેં જાણુવા માંડ્યું છે; તો ભાભી મ્હારા મનમાં તો ઘણીવાર એમજ થઈ જતું હતું કે અહિં આવીને ત્હમારે પગે પડીને માફ માગું કે-મ્હારાથી ભૂંડાશ થઇ ગઈ તે થઇ ગઈ પણ હવે ત્હમે એ તરફ ન જોશો. ભાભી, ત્હમે આવી હાલતમાંયે ત્હમારી મિઠાશ મૂકતાં નથી એ જોઇને છાતી ચીરાઇ જાયછે ! ”

લલિતા ડુસકે ડુસકાં ભરીને રોઈ પડી : “ લલ્લીખ્હેન, ખ્હેન ! આ શું કરો છો ? કોઈ આવશે ! ” સરસ્વતીએ આંસુ ભરી આંખે કહ્યું.

“ ઓ ભાભી, ત્હમને પરમેશ્વર શું કામ લઈ લેતો હશે ? ત્હમારે તો જનમ મરણનો ફેરો છેજ નહિં, ત્હમે તો ખરે-

ખરાં સતી છો-જીવોને માતાજીયે ત્હમારા ઉપર કેટલો બધો જાલ રાખે છે, પણ...ભાભી, ખોટું ખોવાય નહિં ! નહિં તો હું શેં નથી મરતી ? આવાં ત્હમે ઉડીને આમ ચાલી જવા બેઠાં છો ને મ્હારું કરમ હજીયે કુટતું નથી. ત્હમે તો મ્હને ઘણીયે નભાવી લીધી, ભાભી ! પણ આ કરમમાં તો હજી શીયે કાળી દીલીયો આવવાની લખી હશે !... ઓ. મ્હારાં ભાભી ! જો એમ થતું હોત કે મ્હારાથી ત્હમારે બદલે જવાતું હોત તો અત્યારે મ્હારો પ્રાણ ફહાડી નાંખત ! ભાભી, હું ખોટું ફહેતી નથી. મ્હારાથી જે થયું તે થયું : હવે મ્હને માફ કરો. ” ત્હેણે પોતાનો હાથ સરસ્વતીને ગળે લગાડ્યો. “ ત્હમારા સમ, ભાભી, મ્હારી આશા ના સમ !-હું હવે ન સુધરું તો, મ્હને માફ કરો. ”

સરસ્વતીની આંખોમાંથી પણ આંસુ ચોધાર ચાલ્યાં જતાં હતાં. લલિતાએ પોતાના છેડાથી લોહી નાંખ્યાં : “ મૂર્છા હું, ભાભી;-એ બધું ભૂલીજ જાઓ. મ્હારે લીધે ત્હમારું શરીર વળી વધારે બગડશે. ”

ભાભીએ નણુંદના હાથ ઉપર એક પ્રેમભર્યું, મધુરું ચુંબન લીધું ! એવામાં ગુલાબ અંદર આવી. તે આ દેખાવ જોતી, આ વાતચીત સાંભળતી, બારણાની તડ આગળ ઉભી હતી. ત્હેના ઉપર પણ આ પવિત્ર દેખાવની અસર થયા વિના ન રહી. ત્હેની આંખોમાંથી પણ આંસુની ધારા વહ્યાં જ કરતી હતી. તે આવીને ખાટલા આગળ ધુંટણીએ પડી અને ત્હેણે સરસ્વતીનો બીજો હાથ લઇને પોતાની છાતી ઉપર મૂક્યો.

“ આ શું ગુલાબભાભી ?-આવોને અહિં બેસો : કેમ છે લલિંગી ને અરુણને ? ” સરસ્વતીએ વાત ફેરવતાં પૂછ્યું.

“ ભાભી, ત્હમે લલીજ્ઞેનને તો માફ કર્યું પણ એમનો કાંઈ વાંક હતોજ નહિં : મ્હેં એમને જેવું સમજાવ્યું ત્હેવું

તેમણે માન્યું ! પણ ખરો ગુન્હો તો મ્હારો છે, બાબી ! મ્હેંજ...લલિતજેનની વીંટી લીધી હતી ! (મ્હારી પાસે છે લલિતજેન, હું ઘેર ત્હમને આપી દઇશ.)-બાઇ સાહેબ, છોકરમતમાં થઇ ગયું ! અને...પછી, બાબી, મ્હને માફ કરજો,-પણ કોણ જાણે શું થઇ ગયું જે,-દેખને લીધે મ્હેં ત્હમારું નામ લલિતજેનને દઇ દીધું : ત્હમારી વીંટી જોઈ કે મ્હને કાંઈ કાંઈ થઇ આવ્યું ! બાબી, મ્હારો ગુન્હો માફ કરો ! મ્હેં ત્હમારું ખૂરં બહુ તાક્યું છે !...બાઇ સાહેબ, હવે કહી દીધું એટલે જંપ વળ્યો. પણ બાબી, ત્હમે-મ્હેં આટલું આટલું કર્યું તોપણ લલિતજેનને મ્હોંયે પણ મ્હારું જરા પણ વાંકું નથી બોલતાં એના કરતાં બીજી વધારે રૂઢી બલાશ કેઈ ?-મ્હને પણ માફ કરો: લલિતજેન કરતાં હું વધારે અપરાધી છું. પણ મ્હને માફ કરો. આજથી હું પણ સુધરીશ. બાબી, ત્હમે અમને બધાંને ત્હમારા જેવાંજ બનાવ્યાં.-એમને ત્હમારા તરફ આટલી બધી લાગણી જોઈ વખતો વખત મ્હારા મનમાં ઝેર ભરાતું !-પણ, બાબી, ત્હમારા સભાવતું તો મૂલજ નહિં થાય. જે બધાં ત્હમને વળગ્યાંને વળગ્યાં રૂઢેતાં હોતું ખૂરં કારણ તો ત્હમારી પોતાની બલાશજ છે. માટે હવે ‘ ગઈ-ગુજરી ’ કરો અને મ્હારો વાંકું -અપરાધ તો ઘણોય મ્હોટો છે પણ-માફ કરો ! ” તે સરસ્વતીના હાથને વળગી પડી.

“ મ્હારાં બહાલાં ગુલાબબાબી ! ” સરસ્વતીએ કહ્યું : “ જીવતું મરતું તો કોઇના હાથમાં નથી. પણ આપણી રૂઢેણીકરણી સારી રાખવી એ તો આપણા વશની વાત છે. હું ખરેખરા અન્તઃકરણથી ત્હમને માફ કરું છું એટલુંજ નહિં પણ લલિતજેનની તરફથી પણ ખાત્રી આપું છું કે એમણે ત્હમને માફજ કર્યું છે. મ્હને ત્હમારા ઉપર પ્રીતિ

એવીને એવીજ છે તેની ખાત્રી તરીકે મહેં આ તહમારે માટે એરિંગ કરાવી રાખ્યાં છે તે લ્યો પહેરજો. અને તહમે પણ, ખેન, લાલીખેનની સાથે, કમળાખેનની સાથે શ્રીમતી જેવી સારી બાયડીઓની સોખત રાખજો કે જેથી જીંદગી સુધરી જાય. ખેન, ચન્દુભાઈના સારા ગુણોનું મૂલ થાય તેમ નથી અને તેમને તહમે જરા ઓપાવી-દીપાવીને ઠેકાણે આ-ણશો તો તહમારા જીવનનું કલ્યાણ થઈ જશે. ગુલાબબાબી, લાલિંગીને અને અરુણને ખાસ કરીને સંભાળજો; ખેન, તહમે જરા બેકાળજી છો. પણ જેવાં માખાપ તેવાં છોકરાં. માટે તહમે બીજી કાંઈ ચિન્તા રાખશો નહિં અને મરવા સૂતેલી ભોળાઈનું એટલું તો કહ્યું માનજોજ, કે બીજું ગમે તે થઈ જાય તો ફિકર નહિં પણ પ્રિય પતિને તો કદિજ દુભવવો નહિં. ”

આ સદ્વાઓનું અમિઝરણ શુષ્ક, ખરાબાવાળા, રેતાળ પ્રદેશોમાં થઈને વહેતું ન્હોતું. લલિતા અને ગુલાબનાં જીવનો ઉદ્ધાર થવાની પવિત્ર પળ આવી હતી, તેનો આ મૃત્યુશૈથ્યા ઉપર સૂતેલી સાધ્વીએ લાભ લઈ લીધો, અને તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે તેમના બંનેના મનોવિકાર, આચારવિચાર જો કે સ્વર્ગ તરફ વહેતા થવાને ઘણીવાર લાગી, પરંતુ હવેથી નરકની દિશાનો તો તેમણે હમ્મેશાંને માટે ત્યાગ કર્યો; અને આજથી તેમના અંતઃકરણનાં ઘાડાં વાદળોમાં હમ્મેશાંને માટે એક આશાજનક રૂપેરી દોરો તો ફૂટેલો રહ્યોજ.

નણુંદ અને બાબીએ સરસ્વતી પાસે બેસી રહીને, ક્ષણે ક્ષણે આંખોમાં ઉભરાઈ આવતાં આંસુનાં વહેણ લહોતાં લહોતાં પણ ઘણા લાંબા વખત સુધી આવીને આવી વાતો કર્યાંજ કરી : હાથમાંથી છટકી જતી બાબીને કેમ કરીને છાતી સરસી જડી રાખીએ અને તેની પાસે વખત વહેલો વહેલો કેમ નહાશી જાય છે-એવું એવું કાંઈ આજ તેમનાં બંનેનાં મનમાં થઈ રહ્યું.

પ્રકરણ ૧૨ મું: સ્વપ્ન અને જાગ્રત.

૧. આત્માઓનાં ઉડ્ડયન :

મધ્યરજ્જનિ ગદ્ય હતી. સ્વર્ગનાં નન્દનવનની પુશ્પો પ-
વનની પાંખો ઉપર સ્વારી કરતી ચોતરફ વિસ્તરતી હતી.
ઉજ્જવલ ચન્દ્રમંડળમાંથી પોતાનાં મુક્તામય કિરણોમાં વિહરતા
દેવદૂતોનાં ટોળાં રૂપેરી કળશો ભરી ભરીને દિવસના તાપથી
તપેલી-તૃષાતુર થઈ ગયેલી પૃથ્વી ઉપર, ‘ઉજ્જ્વળ દૂધ જેવી’
અમૃતમય આહ્વાદ આપતી, મિઠી શીળી ચાંદની ઢાળતાં
હતાં. પ્રેમભર્યા જીવનના આનન્દ-ઉર્મિ રસકુંજોનાં સુધા ઝરણાં
જગતમાં રેલાવતા હતા.

એક સુંદર બગીચો હતો; જેમાં વિવિધ જાતિનાં-નવા
નવા રંગનાં મનોહર કુસુમો ખીલી રહ્યાં હતાં. કેટલાંક પુષ્પો
યુગલમાં ઝૂલતાં હતાં, કેટલાંક મંજરિઓમાં ડોલતાં હતાં, કે-
ટલાંક પત્રશય્યાઓમાં હીંચતાં હતાં; વચમાં એક મ્હોટું, વિ-
શાળું, રમ્યતાભર્યું, કનકઓવારાઓથી શોભતું, અમૃતકુંડોને
પણ ઝાંખા પાડતું,—એક સરોવર હતું : જેમાંની કુમુદિની
પોતાના જળમન્દિરમાં વિરાજતી, આ પૂલવાડીની શોભામાં
વધારો કરતી હતી.

સરસ્વતી સૂતી હતી હોવામાં હોને કાંઈ એમજ લાગ્યું
કે,—પોતાના પતિની સાથે પોતે એક કમળપુષ્પ ઉપર ઉભી છે;
બાગમાં સંપૂર્ણ વિકાસ પામેલાં ગુલાબ તથા મોગરાનાં પૂલમાં
મહાદેવી અને નિર્મળબાળા હોમાં છે; અને ચોતરફ ચંપો,
જાંબ, જૂંબ, કરેણ, આદિનાં અનેક સુગન્ધીમય, સુંદર રંગનાં,
—તેમજ પરિમત્ર વિનાનાં કુસુમોમાં ‘જગન્નાથ અને ઇન્દિરા,

રસિકભાઈ અને સુશીલા, મનન્તરામ અને કમળા, જીખા અને હેનો પતિ મનોહર, ગુલાબ અને ચન્દ્રકાન્ત, રતનાવલી અને શશિશંકર, વગેરે, વગેરે, -અનેક દંપતીયુગલો પણ ચોતરફ ઉભાં છે. ધનલક્ષ્મી, પ્રતાપચન્દ્રરાય, નવીનચન્દ્ર, વગેરે પણ પત્રપુષ્પોમાં હેની દૃષ્ટિએ પડતાં હતાં.....એવામાં પ્રયોધચન્દ્ર અને સરસ્વતીનાં પડખાંમાંથી કનકમય, પારદર્શક પાંખો ખૂદાર નીકળી આવી, ઝળકવા લાગી; હેમનાં શરીર, મણિબન્ધનથી જોડાયલાં, જોતજોતામાં એક થઈ ગયાં, જેથી હેમની પાંખો વિસ્તાર અને પ્રખળતામાં બમણી વધી; અને હેનો ફફડાટ, -દિવ્ય સંગીતના મંજુલ સ્વર ઝરતો, સુરગાનની નન્દન લહેરીઓ સ્ફૂરાવતો, -સંવાદભર્યો સુમધુર કંઠે પડવા લાગ્યો. આ દ્વન્દ્વે ઊંચે ઉડવા માંડ્યું અને હેની સાથે, જાણે કોઈ અદ્ભૂત દૂવારો ઉડતો હોયની એમ, દૂલવાડીમાંની કુસુમ-શય્યાઓમાં ઉભેલા જનમંડળે પણ પોતાનાં ઉડ્ડયન શરૂ કર્યાં. મહાદેવી પોતે એકલી હોવા છતાં ગગનકુંજોનાં ઊંડાણોમાં પણ તે સરસ્વતી-પ્રયોધચન્દ્રના યુગલની ગતિ લગોલગ રહી શકી અને નિર્મળખાળા તથા ધનલક્ષ્મી પણ હેમનાથી બહુ પાછળ નહોતાં. સુવર્ણસાંકળોથી બંધાયેલાં, જગન્નાથ અને ઇન્દિરા, રસિકભાઈ અને સુશીલા, મનન્તરામ અને કમળા, જીખા અને મનોહર, અવુન્તિરામ અને જમનાંબાનાં દ્વન્દ્વે ઊંચે જવાને પ્રયાસ કરતાં ઉડતાં હતાં; પરન્તુ હેમની પાંખો એક ખીજની સાથે અથડાતી હોવાથી હેમની ગતિ ઘણીજ સ્થિતિલ અને હેમનાં ઉડ્ડયન બહુજ ઓછાં થઈ શક્યાં હતાં: નવીનચન્દ્ર, પ્રતાપચન્દ્રરાય, દિનકરરાવ, વગેરે, એકલા ઉડતા છતાં આ યુગલોથી ઊંચે જઈ શક્યા હતા. આ સર્વથી નીચેનાં દ્વન્દ્વે—શશિશંકર અને રતનાવલી, ચન્દ્રકાન્ત અને ગુલાબ, મણિધરપ્રસાદ અને ભાગીરથી, વગેરે, લોખંડનાં

બન્ધનોથી સાંકળાયલાં, છતાં આવી અને જુદી જુદી જાતની પાંખ્યોવાળાં, અન્યોન્યથી વિરૂદ્ધ દિશાઓમાં ગતિ કરવાને પ્રયત્ન કરતાં, એક બીજાના ઉડવાનો અવરોધ કરતાં હોવાથી બીલકૂલ ઉડી તો શકતાં નહોતાંજ, પણ ઉલટાં કાંટાઝાંખરાં તથા ખાડાખેયામાં ઉછળી, ગબડી પડતાં હતાં : લલિતા, ધનકોર માશી, કુલી કાકી, વગેરે, મનુષ્યો તો ઉડીજ શકતાં નહિં અને માત્ર પાંખ્યો ફરડાવ્યાંજ કરતાં હતાં. અન્દ્રકાન્ત અને મણિધરપ્રસાદ પોતાની સુરમ્ય રૂપેરી પાંખ્યો હોવા છતાં પણ વધારે ઉંચે જઈ શકતા નહોતા ત્હેનું કારણ તો માત્ર ત્હેમને નડતી ત્હેમની પત્નીઓની બગાડીન, વિરૂદ્ધ દિશાઓમાં ફરડાટ કરતી પાંખ્યોજ હતી; અને ગુલાબ તથા લલિતાની પાંખ્યો સુંદર રંગોમાં ખિન્નવા માંડેલી છતાં, હજી ત્હેમને ઉંચે લઈ જાય એટલી શક્તિવાળી થઈ જણાતી નહોતી.

આ અલૌકિક દેખાવ, ઘટિકાઓની ઘટિકાઓ સુધી સરસ્વતીના નયનપ્રદેશમાં લાલિત્ય રેલતો, દૃષ્યમાન રહ્યાંજ ર્હ્યો.

* * * * *

સરસ્વતીના સ્વપ્નનો અર્થ કરતાં યોગિનીએ કહ્યું :

“ મૈયાઓ, મનુષ્યજીવન એ એક મનોહર બાગ છે : ત્હેમાં ફળ, ફુલ, ઝાડ, વેલીઓ, -તેમ કાંટા પણ, -બંધુચે થાય છે. આ બગિચામાં આવેલું ભક્તિસરોવર ત્હેનું પોષણ કરે છે. પરન્તુ તે પોતાની સંપૂર્ણ સુંદરતામાં પ્રકૃષ્ટિત થાય, તેટલા સાફ ત્હેમાં મધુર, અમૃતમય જલનું સિંચન કરવું જોઈએ, ત્હેનાં ન્હાનાં મ્હોટાં ઝાડ ઉછેરવાં-રક્ષવાં જોઈએ; ફુલને સુધારવાં-વીણી લેવાં જોઈએ; ફલને ઉતારવાં-પકવવાં જોઈએ; કાંટા દૂર કરવા-નષ્ટ કરવા જોઈએ : છતાં આમાંની

એક પણ ચીજ નકામી નથી. ઝાડ રૂપી આત્મજાળ, વધારે ઉંચું, વધારે વિસ્તારવાન, વધારે મજબુત થતું જાય, હૃદયની વિશુદ્ધલાગણીરૂપ વેલીઓ તહેને વીંટાઈને તહેને આશ્રયેજ મ્હોટી મ્હોટી થયે જાય, વિચારપુષ્પો નિત્ય નિત્ય વિકાસમાં વધતાં જાય, તહેના ઉપરનાં રસભર્યાં કર્તવ્યરૂપી અમરફળ અનેક પરાલક્ષિત-પરમાર્થપ્રીતિવાળાં પંખીઓનું પોષણ કરે-આત્માની દિવ્યાંશપ્રાપ્તિની ક્ષુધા તૃપ્ત કરે-અને પોતાનાં અક્ષય્ય બીજથી બગિચાઓની અભિવૃદ્ધિ નિરંતર ચાલુ રાખે,-તહેને માટે કંટકની વાડ પણ જરૂરની છે. પરંતુ તહેનો અર્થ એમ નહિં કે આપણે કાંટાના રોપાજ ઉછેરવા, તહેમના ઝેરી વેલાનીજ તહેમની આસપાસ વૃદ્ધિ થવા દેવી, તહેમનાં રંગ અને વાસ વિનાનાં કુસોજ વધારવાં, અને તહેમનાં વિષફળોતોજ ફાલ વધવા દેવો! તેમ થવા દઇએ તો આપણી વાટિકાનું સ્વર્ગીય સ્વરૂપ કેટલી ધડી ટકવાનું?—જ્યાં સુધી ધાર્મિક વૃત્તિઓમાં, સદ્ગુણશીલ લાગણીઓમાં આપણી જીંદગીને સ્નાન-પાન અને પોષણ આપીએ છીએ ત્યાં સુધીજ આપણામાં પ્રભુનો દિવ્ય અંશ-તહેની કરુણાનું કિરણ રહી શકે છે, અને ત્યારેજ આપણને પૃથ્વી ઉપર પણ સ્વર્ગ પ્રાપ્ત થાય છે; જ્યારે આપણે અનિશ્ચિત, આડાઅવળા વૃત્તિ-તરંગોમાં જીવનઝહેણુ ઝહેવા દઇએ છીએ-અડધો આમ અને અડધો તેમ—ધડીમાં આંકાશ તરફ અને ધડીમાં ખાડાઓમાં, આત્મ-પ્રવાહને આથડવા દઇએ છીએ, ત્યારે પૃથ્વી ઉપરનાં અન્ય પશુપક્ષિના જેવીજ—હેતુ વિનાની જીંદગીજ આપણે જીવી ફહાડીએ છીએ; અને જ્યારે બુદ્ધિપૂર્વક આપણે પાપ-પંકમાં પડીએ છીએ, પડીએ છીએ એટલુંજ નહિં પણ તહેમાં ધુમીએ છીએ, ધુમીએ છીએ એટલુંજ નહિં પણ તહે-માંજ તન્મય-તક્ષીન થઈ રૂહીએ છીએ, ત્યારે તો આપણે

પૃથ્વી ઉપર પણ નરકમાંજ જીવીએ છીએ—મૃત્યુકાળ સુધીની પણ નરક આપણી રાહ જોતું નથી, આપણને અહિં પણ સામું આવીને બેઠી લે છે !.....આપણે કેવાં છીએ ? આપણી જીંદગીમાં કુલવાડીનું પોષણ થાક છે કે કાંટાનાં વન જગી નીકળ્યાં છે, કંટક વધારે છે કે કુસુમ, તે—આપણાં હૃદયોમાં પ્રભુપ્રીતિ હોયતો નિઃસંશય આપણે જાણ્યા વિના રહેતાં નથી. દેવતાઓની પ્રેમદયાનું લક્ષણ એજ છે કે આપણાં મન, બુદ્ધિ અને હૃદયદ્વારા આત્માએને અનુકૂળ પ્રતિકૂળ ચિતાર આપણી સમક્ષ ખડા કરે કે જેમાંથી આપણે સારું શું તે સહજજ શોધી—સ્વીકારી શકીએ...ફહો રત્નાવલી મૈયા, કાલના સ્વપ્ન ઉપરથી કહી શકશે કે ત્હમારી વાટિકામાંથી દુનિયાને અને ત્હમને શું પ્રાપ્ત થાય એમ છે?”

રત્નાવલીતો આવો સીધો પ્રશ્ન સાંભળી આલીજ બની ગઈ—શિયાબ્હીયા થઈ ગઈ! ત્હેણે શરમાતે શરમાતે જવાબ દીધો : “ માતાજી સર્વજ્ઞ સર્વશક્તિમાન છે; ત્હમને શું અજ્ઞાત છે, પથરનું રત્ન પણ તે બનાવી શકે છે. મૈયા, બીજું શું કહું ?—અબળ, અજ્ઞાન બાળકને ત્હમારા વિના બીજા કોઈનો આશરો નથી !” તે મહાદેવીને પગે પડી. અત્યાર સુધી ત્હેના વિચાર ઘણાજ સ્વતંત્ર હતા; નિર્મળબાળા પાઠશાળામાં કેળવાયલી છતાં યોગિની જેવી સાધુડીના પાછળ પાછળ આથડે, ત્હેનાં વખાણજ કર્યા કરે, ત્હેતુંજ અનુકરણ કર્યાં કરે, તે ત્હેને પસંદ નહોતું, એટલુંજ નહિ પણ તે બાબતની ઉઘાડી વિરુદ્ધ દીકાઓ તે ઘણીવાર મહિલાસમાજમાં તેમજ ખ્હાર કરતી, છતાં આજ તે પણ વિનમ્ર થઈ ગઈ.

યોગિનીએ પોતાના બંને હાથ રત્નાવલીના મસ્તક ઉપર મૂક્યા : “ મૈયા, ત્હમે જો અત્યારે ખરા અન્તઃકરણપૂર્વક પશ્ચાત્તાપ કરતાં હો તો ત્હમ્હારી-ઉરવાડીના કાંટા વડાઈ

જશે; અને આત્મમન્દિર પવિત્ર, મંગલમય થઈ જશે : દ-
ઢતા રાખજો, અને જંગલમાંએ પ્રેરેલા માર્ગેજ હવેથી વહન
કરજો. મૈયા તહમારા આત્માનો અરુણોદય કલ્યાણ કરશે !”

આસપાસનાં સર્વ હૃદયો શાન્ત-શાન્ત થઈ ગયાં : રત્ના-
વલીની આંસુથી ભીની થયેલી આંખો સહુની નજરે પડી.

“ પણ મૈયા, ” નિર્મળબાળાએ જરાવાર થયા પછી
પૂછ્યું : “ પણ મૈયા, આ સ્વપ્નનો અર્થ શું ? આપના
ઉડ્ડયનને પણ જાહેનની ગતિ કેવી રીતે પહોંચી શકી ?-
મહારો મત પૂછો તો, જાહેનના જીવનને હું સર્વદા સન્માન-
પાત્ર ગણુતી આવી છું છતાં પણ, પૂજ્ય, વંદનીય, તો
તહમારી જાંઘગીજ-મહને લાગે છે : ત્યારે આમ કેમ ? ”

“ શ્રીમતી, અરે,-હું ક્યાં અને મૈયા ક્યાં, તહમે ક્યાં,
બા ક્યાં, બીજાં બધાં ક્યાં ?-મહારું મન તો ક્યારનું એજ
સંકલ્પવિકલ્પમાં ઘોળાયાજ કરે છે ! તહમે બધાં જે
પરોપકાર, પુણ્ય, પરમાર્થ કરી શકો છો, તહેનો એક અંશ
પણ મહારાથી બનતો નથી; છતાં પણ મહારા આત્માનું-જે
મહેં દીઠું તે ખરુંજ હોય તો-ઉચ્ચ વહન તહમારા તથા મૈ-
યાના જેટલું કેમ ?-મૈયા, એટલું તો સમજાવવાની કૃપા કરો;
નહિં તો મહને જાંપજ વળવાનો નથી. ” સરસ્વતીએ પે-
તાના ગાલ ઉપર ખીલી આવેલા શરમના શેરડા છુપાવવાને
પ્રયત્ન કરતાં કહ્યું : “ પ્રભુનો આટલો બધો અપૂર્વ પક્ષપાત
મહારા ઉપર શાથી ! ”

“ જાહેન ” મહાદેવી બોલ્યાં : “ જાહેન ! તું આ
સ્વપ્નનો સત્ય અર્થ બરોબર સમજી શકી જણાતી નથી.
મનુષ્યની જાંઘગીમાં ‘ પ્રેમ અને ધૈર્ય ’-એજ ઉન્નતિનું પ્રથમ
સાધન છે; જગતનો ઉન્નતિક્રમ સ્ત્રીપુરુષનાં યુગલો ઉપરજ

મુખ્ય આધાર રાખે છે અને તેથી દંપતીપ્રેમ પ્રભુના દરખા-
રમાં પણ ઉચ્ચસ્થાન પામે છે. અન્ય મનુષ્યોનું હિત થાય,
શ્રેય થાય; અન્ય ક્ષેત્રાર્ત જીવંતોમાં સુખનાં, આનંદનનાં
અમૃતજળ સિંચાય; અન્ય તિમિરમયી જીવનમાં પ્રીતિનાં કિ-
રણોથી પ્રકાશની વૃદ્ધિ થાય;—એ બધું કરવાને કોઈ મનુષ્ય
પ્રયત્ન કરે છે ત્યારેજ તે પોતાના જન્મની સાર્થકતા કરે છે
એમ જગન્નિયંતાને ત્યાં મનાય છે. સ્ત્રી અને પુરુષ મળીનેજ
એક મનુષ્ય થાય છે; તે બંનેમાં જૂદા જૂદા ભાવ, જૂદી
જૂદી વૃત્તિઓ છે : મૃદુતા, સ્નેહ, સુંદરતા, સહનશી-
લતા, સ્વાર્પણભાવ, ભક્તિ,—એ સર્વની ઉરવાહિની સ્ત્રી
છે; અને દૃઢતા, ધીરતા, પ્રીતિ, વીરતા, કર્તવ્ય,—એ
સર્વનું આત્મમાં પોષણ કરનાર પુરુષ છે. તેથી જ્યારે આ
સર્વ ગુણોનું સંમીલન થઈ, ગંગાચમુનાના સંયુક્ત પ્રવાહ-
ની પેઠે, મનુષ્ય જગતમાં પોતાનો ધર્મ બજાવવા નીકળે છે,
ત્યારેજ હેના પ્રયાસ સર્વાંશે સફળ થાય છે. બહેની ! તું
અને તારો પતિ પણ કેવળ દોષરહિત નથી અને તેથીજ
તમારા ઉડ્ડયનને ગગનપટમાં રૂંધાઈ રૂહેવું પડ્યું; નહિંતો
અનન્ત અક્ષાંડોની વિશાળતા-વિસ્તીર્ણતા પણ દૈવીદંપતીનાં
આત્મઉડ્ડયનો માટે બસ નથીજ !—છતાં, તમે બંનેયે
આ જીવનમાં પ્રેમથી જે કુદુમ્બનો ભાર સહન કર્યો છે, જન-
હિત કરવાને તમારા બંનેથી બનતો મહા પ્રયાસ કર્યો છે,
અને ભાગ્યેજ કદિ પણ અન્ય મનુષ્યાળકોના શ્રેયમાં સ્વાર્થ-
વૃત્તિને અવરોધ કરવા દીધો છે,—તે સર્વ તમારા જીવનને દિ-
વ્યતાનાં દ્વાર પાસે લઈ જાય છે. અમે, હું અને શ્રીમતી,—
હું બાળવિધવા તરીકે તો શ્રીમતી કુમારિકા તરીકે,—પવિત્ર
નૈષ્ઠિક અક્ષયર્યમાંજ જીવન ગાળીએ છીએ, અને પ્રભુકૃપાથી
બને તેટલી જગત્પત્ની સેવા કરીએ છીએ તેથી—અમે યુગલમાં

નહિં હોવા છતાં,—અમારાં જીવનમાં દામ્પત્યસ્નેહનાં, કૌટુંબિક વત્સલતાનાં અભિજ્ઞરણુ ઝરતાં નહિં હોવા છતાં,—ત્હારા જેટલાં જ અમારાં પણ આત્મઉડ્ડયન વહી શક્યાં : ત્હારાં જનનિ ત્હેમના જીવનમાં પતિએ મૂકેલા પવિત્ર સંસ્કારનો, જ્ઞાનનો પરિમલ બહુ નહિં હોવા છતાં, સાત્ત્વિક શ્રદ્ધાની અત્યંતતા,— એને લીધે ત્હેમની ઉર્ધ્વગતિ પણ અમારા જેટલીજ થઈ શકી : અને આ જ પ્રમાણે સર્વ જીવનોનાં ઉડ્ડયનોનું સમજવું.... જગદંબા ! ત્હારી કૃપાથી હું—આટલીયે ત્હેની દયાને પાત્ર નહિં હોવા છતાં—પાત્ર થઈ લાગું છું, તો મૈયા, તું ત્હારાં બાળક સંભાળજે; મ્હને ત્હેનો હર્ષ પણ નથી, શોક પણ નથી ! મ્હારું જીવન કોઈપણ રીતે હું જગતને ઉપયોગી કરી શકું, મ્હારા આત્મામાં ત્હારી બક્ષિતનો પરિમલ ભરી શકું,— હૃદયિ ઋષિની પેઠે અસ્થિ અર્પાને કિંવા નાગાનન્દની પેઠે શરીર અર્પાને પણ, હું ત્હારી દયાને પાત્ર થઈ શકું તો... મૈયા, મ્હારે બીજું કંઈ જોઈતું નથી : એટલુંયે બહુ છે !” મહાદેવીએ આંખો બંધ કરી, હાથ જોડી, માથું નીચું નમાવ્યું. એવામાં કંઈ ત્હેમના મનમાં ઊર્મિ થઈ આવ્યો ને તે એકદમ ઉભાં થયાં. “ જાહેની ! તું અમારાં સર્વમાં મૈયાની પ્રીતિનું નિવાસસ્થાન છે : અત્યારે તો ત્હને હું જગદંબા સ્વરૂપ જોઉં છું.”

યોગિનીએ સરસ્વતીદે માથે હાથ મૂક્યા, અને ત્હેના કપાળ ઉપર એક સુરમ્ય ચુંબન લઈ ત્યાં પવિત્રતાનો, પ્રેમ-બક્ષિતનો પ્રકાશ ઝળકાવ્યો; ત્હેમના ઓઠ ઉપર એક મધુરું, રુચિરું સ્મિત ફૂલતું હતું.

૨. ઉન્નત પ્રયાણ :

સરસ્વતી બિહાંના ઉપર અશક્તિમાં પડી રહી હતી, પર-

નતુ ત્હેના આત્મઉદ્ધવાસ ધણા ખરા સંતુષ થયેલા હતા; ત્હેના હૃદયરાજ્યમાં પ્રીતિભક્તિના આનન્દનો ઝરમર ઝરમર મિઠો વરસાદ વરસી રહ્યો હતો; મુખઝ્યોમ ઉપર સ્મિતચન્દ્રની કળાઓ ખીલતી હતી; અને વદનવાટિકામાં હૃદયતરંગનો સોહાગ પ્રસરતી ધ્રુલલહરિઓ રમતી હતી. અવર્ણનીય જ્યોતિભરી સુન્દરતાનાં આન્દોલનો અહિં પોતાની રમણીયતા વિસ્તરતાં હતાં.

“ ભાભી ! ભાભી ! વધામણી આપો તો કાંઈ સારું સારું કહું ! ” ચન્દ્રકાન્તે ઉતાવળો ઉતાવળો અંદર પ્રવેશ કર્યો. “ ધારો, ભાભી, શું હશે ? ” તે સહર્ષ બોલી ઉઠ્યોઃ “ વધામણી આપો તો કહું. ”

“ ત્હમને પેલી જગો મળી ? ” સરસ્વતીએ મ્હોં મલકાવીને પૂછ્યું.

“ અરે જહાનમમાં ગઈ એ જગો ! - ભાભી, નાના, એ નથી. - હ્યો કહું ત્યારે ? - મ્હોટા ભાઈને મામલતદારની જગો મળી. ફહો, હવે થયાં ખુશી ? લાવો વધામણી લાવો ! ”

“ જાઓ જાઓ, એમ મશ્કરી શું કામ કરતા હશે ? એતો રજા ઉપર છે ને ? ” ત્હેનો આનન્દ હૃદયમાં ન રહ્યો.

“ રજા ઉપર છે ત્હોયે એમને મામલતદારની જગો મળી. એમના ઉપર કમીશ્નર સાહેબની ખાસ મેહેરબાની છે તેથી રજા પૂરી થતાં એમણે એ જગો ઉપર જઈને હાજર થવું એવો હુકમ આપ્યો છે. ભાભી, હવે ત્હમે ઝટઝટ સાજાં થઈ જાઓ. ઉધરશ તો બંધ છે ખરુંકની ? ને તાંબે ઝાંઝો છે. ”

“ હા. ભાઈ, હમણાં ઉધરશ તો ઝાંઝી છે; પણ કોણ જાણે કેમ, આજ, મ્હને બેચેની રહ્યાં કરે છે - આ જગો મળી

એતો બહુ સારું થયું; પણ હવે ત્હમારું કાંઈ થઈ જાય તો નિરાંત થાય. ”

“ અમારું તો થવાનું હશે તો ધણુયે થશે. આપણે એની કાંઈ ઉતાવળ નથી ! પણ એમ લૂખાં લૂખાં ખુશી થવાનું નથી. લાવો વધામણી અને આપો મિજબાની ! ”

સરસ્વતીએ તળાઇ ઉંચી કરી ત્હેની નીચે મૂકેલી એક ચોપડી ફહાડી : “ લ્યો ભાઈ, આ વધામણી : મિજબાની-માયે હું તો નકામી છું, પણ મહેનત કરો તો હું ખર્ચ આપું ”

“ ભાભી, આશું ?—નારદસૂત્ર, ભક્તિમિમાંસા ! ’ ક્યાંથી મંગાવી ?—આ ચોપડીને માટે તો મ્હેં બહુ તપાસ કરી’તી પણ મળી નહોતી; ” ચોપડી ઉપર લખેલું ‘ અ. સૌ. સરસ્વતી તરફથી ચી. ચન્દુભાઈને પ્રેમપૂર્વક ’—એ વાક્ય વાંચતાં તે બોલ્યો.

“ હા ભાઈ; મ્હેં પણ ભાઈ પાસે ત્હમારે માટે ખાસ બોળ ફહાડી મંગાવી છે. ત્હમે એ શોધતા’તા તે હું જાણતી’તી.”

“ ચન્દુ ! તારવાળાને એક રુપિયો આપ્યને. ” પ્રબોધ-ચન્દ્રે ઓરડામાં પ્રવેશ કરતાં કહ્યું. ચન્દ્રકાન્ત ગજવામાંથી પાકીટ ફહાડતો બહાર ગયો પ્રબોધચન્દ્ર પત્નીના ખાટલા પાસે એક ખુરશી પડી હતી ત્હેના ઉપર બેઠો. સરસ્વતીનો હાથ ત્હેણે પોતાના હાથમાં લીધો.

“ કેમ બહાલા, ચન્દુભાઈએ કહી તે વાત ખરી ? હવે તો પાછા મોંઘા થવાના !—અમને કાંઈ ઈનામ આપો, ખુશી કરો; ત્હમે મામલતદાર સાહેબ થયા ને અમને કાંઈયે નહિં ? ” સરસ્વતી આનન્દના ઉમળકાથી ઉભરાઈ જતા હૃદયથી બોલી.

“ હા. હમણાંજ તાર આવ્યો કે વીરમગામના મામલતદારની જગો ઉપર રજા પૂરી થતાં હાજર થવું. ” પ્રબો-

ધયન્દ્રે હશીને જવાબ દીધો : “ બોલ્ય, હવે ત્હારે શું ઇ-
નામ જોઈએ છે ? ”

“ એમ અમે કહીએ ને ત્હમે આપો ત્હેમાં નવાઈ શેની ?
—અમારે શું જોઈએ છે તે ત્હમે ધારી લો. આપણે બે જૂદાં
હૃદયોં તો અમારા મનની વાત નહિં જાણેા ને એક હૃદયોં તો
આપણો. ” પત્નીએ પતિનાં નયન સાથે ત્રેમદૃષ્ટિ મેળવતાં કહ્યું.

“ એમ બાંધી લે એ કાંઈ ઠીક નહિં. ત્હારા મનની
વાત હું શી રીતે જાણી શકું, બહાલી ? ” ત્હેણે નીચા નમી
સરસ્વતીના ઝોળ ઉપર એક પ્રીતિભર્યું, રસિલું ચુંબન લીધું.

“ ફહો, કેવા જાણી ગયા છો ? ફહોતાંતાને ! —આપણે
બે કાંઈ જૂદાં છીએ, બહાલા ? ” પત્નીએ પતિના હાથને ચું-
બતાં કહ્યું.

“ હેં, બહાલા ! હું સાજી નહિંજ થાઉં એમ હવે મ્હને
લાગે છે, ” સરસ્વતીના મુખ ઉપરનું મધુરું સ્મિત ઉડી ગયું.
“ જો હું એકવાર પથારીમાંથી ઉઠુંને તો !...પણ આ મ્હા-
રો છેલ્લોજ મંદવાડ છે; હેં, બહાલા ! હું સાજી નહિંજ
થાઉં ? ”

પ્રમોધયન્દ્રના અન્તઃકરણમાં એક ઉડો, ગાઠ ચીરો પ-
ડ્યો ! “ આમ ગાંડપણ શું ફહોડે છે, બહાલી ? —ત્હને હવે
સારું છે, હાજારોયે ફહે છે કે ઠીક છે; —ત્યારે તું આ વળી શું
લઈ બેઠી છે ? —ત્હને કાંઈ થાય છે ? ”

“ ના, બહાલા ! બીજું કાંઈ થતું નથી : પણ આજ
મ્હારો જીવ-કાણુ જાણે કેમ-ગભરાય છે, મ્હને સમજણ પ-
ડતી નથી. મ્હારામાં તો આયજ રહી નથી !...મરવાની તો
મ્હને બીજકુજ શીકર નથી; પણ, આ જીંદગીમાં કદિ કદિ
ત્હને પજવ્યો હશે, ખોટું લગાડયું હશે, ત્હારી મરજી પણ

નહિં સાચવી હોય,—એ બધું આજ મ્હને બહુ સાંભરી આવે છે. બહુલા ! જે ફક્ત એકજ વાર સાજ થાઉંને તો...! પણ આ વખત મ્હને એમજ થઇ આવે છે કે મ્હને મટવાનુંજ નથી !...ત્હારા વિના હું ત્યાં શું કરીશ ?—આપણે ફરી મળીશું ખરાં ? ” સરસ્વતીનાં પ્રેમાર્દ્ર, શોકાર્દ્ર નયનોમાંથી અશ્રુધારા અસ્ખલિત, સ્વચ્છંદ બહેવા લાગી : તે પતિને બાઝી પડી અને ત્હેણે ત્હેની છાતી ઉપર માથું નાંખી દીધું.

પ્રબોધચન્દ્રની આંખોમાંથી પણ આંસુ નીકળી પડ્યાં, પરંતુ પત્ની ન જાણે તેમ રમાલથી તે લોહી નાંખી, ત્હેણે કહ્યું : “ મ્હારી મધુરી ! બહુલી ! આમને આમજ તું વધારે માંદી થઈશ, હોં ! મ્હારા સમ જે તું શાન્ત ન થાય, ત્હારું મ્હોં હસતું ન કરે તો !—આપણો પ્રેમ આટલો બધો ગાઢ થવા દઇ, પ્રભુ આપણને જૂદાં પાડે ખરો ? અને કદિ તેમ થાય તોપણ શું ?—આપણો અસ્પરસનો સંબન્ધ આટલા ટૂંકા, ક્ષણિક જીવન માટેજ હોત તો તે પ્રેમરૂપી પોતાની દિવ્યપ્રભા આપણાં બંનેનાં હૃદયોમાં શું કરવા પ્રેરત ?—ત્હને ખબર નથી કે, ‘ પ્રભુ જે કરે છે તે આપણાં સારા માટે ’ ?—આપણા આત્માઓની ઉન્નતિનો, અનન્ત કાળ પર્યન્ત સંમીલનનો એજ માર્ગ હશે તો !—જગદંબાની ત્હારા ઉપર કૃપા છે, ચોગિની મૈયા જેવી સાધવીની ત્હારા ઉપર પૂર્ણ પ્રીતિ છે, એ ઉપરથીજ ત્હને નથી લાગતું કે, પ્રભુ આપણા શ્રેય માટેજ સર્વ કરતો હશે ?—માટે ચાલ, બહુલી ! એવા ગાંડધેલા વિચાર મનમાંથી ફહાડી નાંખ અને હસતું મ્હોં કર ! ”

સરસ્વતી પોતાના પતિના મ્હોં મામેજ જોઇ રહી : જાણે તે ત્હેનાં વચનામૃતનું પાન કરતી હોયની અને જાણે ત્હેના

નયનસોપાન દ્વારા હૃદયમન્દિરમાં ઉતરતી હોયની, એમ જણાતું હતું. તેની આંખમાંથી આંસુનાં વહેણ ઉડી ગયાં. મ્હેં ઉપર એક ન્હાતું સરખું સ્મિતહાસ્ય, મધુરી મંજુલ લહરિઓ ખીલાવતું, આવીને એહું. તેણે પોતાના પ્રિય પતિનો હાથ પોતાના હાથમાં લઇ તે ઉપર સપ્રેમ ચુંબન લીધું.

પત્નીએ એવામાં કાંઇક સાંભરી આવ્યાથી એઠાં થઇ હાથ જોડ્યા “ વહુલા ! મ્હારી એક વિનંતિ કપૂલ રાખવાનું વચન આપો. મ્હારી જીભ ઉપડતી નથી પણ મ્હારી માગણી કપૂલ રાખવાની હા કહો ! ”

પ્રબોધચન્દ્ર હસી પડ્યો : “ જણ્યા વગર હા કહું ?—લેને ‘હા.’ થયું હવે ? ”

“ વહુલા, ત્હમે ચ્હીડાશે તો ખરા. પણ,... પણ, મ્હને ત્હારી બહુ ફીકર થાય છે કે હું નહિં હોઉં ત્યારે ત્હારું શું થશે, વહુલા ?—માટે તું ફરીથી લગ્ન કરજે. જરૂર, હોં, મ્હારા સમ ! મરવા સૂતેલી વહુલીનું આટલુંયે નહિં માને ? ધરના ઢંગ હું કાંઇ નથી જાણતી ?—માટે મ્હારા સમ, મ્હને વચન આપ કે ફરીથી લગ્ન કરીશ ”

પ્રબોધચન્દ્ર તો વાતના વિષયે બદલેલું સ્વરૂપ જોઇ આ-ભોજ બની ગયો ! તે ઐકદમ ઉભો થઈ જતે જતે પાડો. એઠો. તેને પત્નીની ભયંકર અવસ્થાનું ભાન થયું.

“ જો વહુલા, ખોટું લગાડયુંને ? ચાલો અમે આટલું છેલ્લેલું માગી લઇએ છીએ તે અમને આપો !—તેથી કાંઇ આપણો વહાલ ઘટવાનો નથીજ, હોં ! પણ, વહુલા, તું હેરાન તો ન થાય ! ને છોકરીને તો ભાભીજ રાખવાનાં છે, એટલે ત્હારે એની કાંઈ ફીકર રાખવાની નથી. ફે, વહુલા, શું જવાબ દે છે ?—અમારો બોલ પાળવાનો છે અને અમને વચન આપવાનું છે : એટલું તો કરવુંજ પડશે ! ”

“ બહાલી ! આજ ત્હને કોઈ ઘેઝઝાજ બરાબ આવી છે ! હમણું તો તું એમ પૂછે છે કે આપણે જૂદાં કેમ પડીએ છીએ ? અને તે વાત તો પૂરી થઈ નથી ત્હેવામાં તું પાછી કાંઈ-આડીઅવળી-નજીવી વાતોમાં ઉતરી જાય છે ! ” પ્ર-મોધચન્દ્રે શાન્ત મુખાકૃતિથી હૃદયના ઉદ્વેગને દાખી રાખતાં કહ્યું : “ છતાં ત્હારો આટલો બધો આગ્રહ છે તો હું કહું છું કે-તું ચીરંજીવ રૂહો અને તું ધારે છે ત્હેવું હાલ બનવું તો કેવળ અશક્યજ છે, તો પણ ભાવિની વિપરિત ગતિથી કાંઈ અણધાર્યુંજ બની જાય-તો...બહાલી, ત્હારાં આ વચનો સ્મ-રણમાં-મ્હારા હૃદયમાંજ રાખીશ.-હવે ખીજું કાંઈ કડીશ નહિં; ત્હારા સમ-મ્હારાથી બની શકે તેટલે દરજ્જે-મ્હેં પાળ્યા છે, હું પાળીશ ” ત્હેણે પત્નીને છાતી સરસી દાખી ત્હેના ઉપર હાથ ફેરવવા માંડ્યો.

“ ઓ મ્હારા બહાલા ! પ્રિય પ્રાણ ! આપણે બે જૂદાંજ પડીશું ? ” સરસ્વતી મનમાં આવેગ થઈ આવવાથી, ફરી પાછી ઉછળી પતિને વળગી બોલી : “ બહાલા ! આપણે બે હમ્મેશને માટે જૂદાંજ પડીશું ? હવે પાછાં નહિંજ મળીએ ? ” ત્હેની આંખો અશ્રુપૂર્ણ થઈ ગઈ ! પ્રમોધચન્દ્રે ચીરાતા હૃદય-થી જેમ તેમ કરીને ત્હેનું સાન્તવન તો કર્યું, પરન્તુ એ વચનો ત્હેના સ્મૃતિજીવનમાંથી કદિ ખસ્યાંજ નહિં ! અને સરસ્વતી ત્હેના આત્માને સર્વદા વળગેલીજ રહી.

* * * * *

રહાંજ પડી હતી; સરસ્વતીની પથારી આગળ ધરનાં મ-નુષ્યો એકઠાં થઈ ગયાં હતાં. રસિકભાઈ ત્હેના ખાટલા ઉપર બેઠો બેઠો ત્હેના કપાળ અને મ્હેં ઉપર ઉભરાતો . પરશેવો હોતો હતો. ધનલક્ષ્મી અને લલિતા હાથે ગરમી રાખવાના ઉપાય યોજતાં હતાં. સુશીલા અને ગુલાબ પગ પંખાજતાં

હતાં. નિર્મળખાળા અને ચન્દ્રકાન્ત થોડી થોડીવારે ઔષધ પાતાં, શરીરે ચોળાવતાં, અગર દવા સુંઘાડતાં હતાં. મહાદેવી સામાં બેઠાં બેઠાં, મનમાં ને મનમાં, કાંઈ મંત્રનો પાઠ કર્યો કરતાં હતાં. સરસ્વતીને અભારે ધણીજ બેચેની થઈ હતી; ત્હેનાં હાથપગ ટાઢાં થઈ જતાં હતાં, ત્હેની નાડીઓ મન્દ-ત્વરિત થઈ જતી અને વખતે ધણીજ ધીમી પડી જતી હતી. ત્હેનો જીવ ઉડો ઉડો ઉતરી જતો હતો.

“ ભાઈ, મ્હને કોણ જાણે છાતીમાં શું થઈ જાય છે ? —મ્હને કાંઈ એન પડતું નથી—બહુ ગભરામણ થઈ આવેછે ! ”

“ હમણાં મટી જશે હોં, બહેન !—જેને તું આટલી દવા જરા પી લે. જીવ ગભરાતો હમણાં પાછો ઠીક થઈ જશે. ” રસિકભાઈએ કહ્યું : “ તું જે તો ખરી, જરાવારમાં ઠીક થઈ જશે. કેમ મિસ ઠાકુર ! ખરું કની ?—બહેન, જરા હિમ્મત રાખ; આ દવા તો અકસીર છે. ”

“ ભાઈ ! ” સરસ્વતીએ બેઠી થઈ ત્હેના ગળા ઉપર માથું મૂક્યું : “ ભાઈ ! હવે તે શું મટે એમ છે ?—લાવો દવા પીઉં, પણ હવે મટવાનાં તો ખાલી ફાંફાંજ છે, ભાઈ ! ”

“ એમ શું બોલે.છે, ગાંડી ! ” રસિકભાઈ હિમ્મત આપતાં બોલ્યો. “ તું જરા ધીરજ રાખ. આ ઓસડની અસર થયા વિના તો રહેજ નહિં, બહેન !—જરા તો સહન કરવું પડે. હમણાં મટી જશે ! ”

પ્રબોધચન્દ્ર એટલામાં અંદર દાખલ થયો અને ખાટલા આગળ આવી ઉભો : પતિપત્નીની મજર એક થઈ ! એ-પ્રેમના, ઉદ્વેગના, જે જે ઉર્મિ એક ક્ષણવારમાં તે નયનસર-માં ઉછળી રહ્યા તે ખરેખર અવર્ણનીયજ છે. સરસ્વતીએ હાથ જરા લાંબો કર્યો પ્રબોધચન્દ્રે ખાટલા પાસે બેસીને તે

હાથમાં લીધો. પત્નીએ પતિનો હાથ દાખ્યો; પ્રીતિભક્તિની વીજળીથી હૃદયકુંજમાં પ્રેમનો પેગામ પહોંચાડ્યો : આત્મા આત્માને ભેટ્યો.

“ બા, આમ શું કરે છે ?-ત્હારે તે આ વખત હિમ્મત હારવી જોઈએ ? બાઈ ! મૈયા ! બાને તો જરા ધીરજ આપો, સમજવો ! ” ધનલક્ષ્મીની આંખમાંથી ચોધાર આંસુ ચાહ્યાં જતાં જોઈ, તે પોતાની મનોવૃત્તિઓને કાબુમાં રાખી બેઠી.

“ ઓ મ્હારી લાડકવાઈ બાપુડી ! ” ધનલક્ષ્મી છેક હિમ્મત ખોઈ બેઠાં, ત્હેમનાથી રોવાઈ જવાયું : “ ઓ મ્હારી મોંઘી દીકરી ! તું આ બાણીની કશી શીકર રાખીશ નહિં હોં ! ત્હારે કશામાં જીવ રાખવો નહિં. તું તો સાક્ષાત જગદંબાનો અવતાર છે-ત્હારે હવે જનમ મરણનો ફેરો નથી. પણ ખડેન ! તું છોકરીની રજ ચિંતા રાખીશ નહિં. મ્હારે જેવો બાઈ, જેવી તું, ત્હેવીજ એ છે, હોં ! ત્હારાં બાઈ અને ભાભી એને છાતી આગળથી વેગળા કરવાનાં નથી હોં, મ્હારી લાડકવાઈ ખડેન ! ” ત્હેમનાથી માંડમાંડ ખાળેલાં આંસુ રોકાઈ ન રહ્યાં; રોવાઈજ જવાયું !

“ બા ! બા ! તું આમ શું કરતી હોઈશ ? ઉલટી ખડેનને નકામી ગભરાવે છે. ખડેન, ત્હારે કોઈની કશી શીકર રાખવાની નથી. સમજીને. ” રસિકબાઈએ કહ્યું. “ એ મ્હારી છાતી ઉપર છે; ત્હારે કશામાં જીવ રાખવો નહિં. ” સુશીલાએ સરસ્વતીના હાથ ઉપર કોઈ ન જાણે એમ ધીરે રહીને ચુંબન લીધું; પણ તેમ કરતાં એક ન્હાતું સરખું આંસુ ત્હેના ઉપર પડ્યું; નણુંદે ભાભીનો હાથ દાખ્યો, બંનેની આંખ મળી. સુશીલાની આંખમાંથી ગાલ ઉપર આંસુ ટપક્યેજ જતાં

હતાં. સરસ્વતીથી બરોબર હવે બોલાતું નહોતું, થાક બહુ લાગતો હતો; છતાં તહેલે પોતાનો હાથ ભાભીના માથા ઉપર મૂક્યો. “ ભાભી, તુમેને બા આમ ગાંડાધ શું ફહાડતાં હ-શો ?...મહને હવે જરા ઠીક છે...જીવો બા, આમ ગભરાધએ નહિં ! ”

ધનલક્ષ્મી અને સુશીલાએ લુગડાના પાત્રવથી આંસુ લો-હી નાંખ્યાં. મહાદેવી એવામાં ખાટલા પાસે આવ્યાં. “ જહેન ! તહેને સારું જ છે; હમણું ઠીક થઇ જશે. પણ ભગવતીનું-જગદંબાનું સ્મરણ કર-એજ તારનારી છે. જહેન, મૈયામાંજ લક્ષ રાખ. એ મૈયાજ છુંદગીનો પરમ મોક્ષ છે. જગદંબ ! જગદંબ ! ” તહેમણે પોતાના બંને હાથ તહેના માથા ઉપર મૂક્યા.

સરસ્વતીના ઉપર યોગિનીના શબ્દોની સજ્જડ અસર થઇ. તહેમના કરસ્પર્શથી અતિ સુંદર, દિવ્ય પ્રભા તહેના મુખાર્વિંદ ઉપર પ્રસરી રહેતી હોયની એમ જણાયું. તહેનો ધાંટો ધણોજ મન્દ થઇ ગયો હતો છતાં પણ ‘ જગદંબ ! જગદંબ ! ’ એ શબ્દોનું ઉચ્ચારણ સંભળાયાં કરતું હતું. અન્તે તહેણે ચોતરફ આખ ફેરવી, સઘળાંની સાથે દૃષ્ટિ મેળવી અને પ્રિય પતિનાં નયનમાં પોતાનાં નયન પડેવ્યાં; મ્હોં ઉપર એક મધુરું, રુચિરું, પ્રેમશીળું, દિવ્યતા ભર્યું સ્મિત પથરાયું. એટલામાં તહેનાં નયન મીંચાઇ ગયાં. સુંદર મુખ ઉપર દિવ્ય શાન્તિ પથરાઈ રહી, અને ‘ જગદંબ ! જગદંબા ! ’ એ ઉચ્ચારમાં ને ઉચ્ચારમાંજ, લગાર પણ ચિહ્ન વિના ક્ષણભંગુર શરીરનો ત્યાગ કરી, તહેનો અમર, પવિત્ર આત્મા પરલોક તરફનું ઉન્નત પ્રયાણ કરતો આલ્લેયો ગયો.

પ્રકરણ ૧૩ મું : અવસાન.

૧. પત્થર તે પત્થર ને માટી તે માટી !

“ અલી ! આશું ! ” ધનકોરમાશીએ ધરના ઉમરા ઉપર પગ મૂકતાં કહ્યું : “ હેં, બા ! ફિરંગીના ધરમાં વહુને મરવા દીધી તે તો જાણે ઠીક; પણ મહેં તો એવુંયે સાંભળ્યું છે જે એને તો ભાંયે ન ઉતારી ને ચોકેય ના નાંખી ! ધનલખમી આવી ડાહીડમરી થઈને શરે છે ત્હેનામાં કેટલી ખોચ છે એતો આખી નાત જાણે છે; પણ, અલી ! ત્હમારાં બધાંનીયે અક્કલો ક્યાં ગઈતી ?—ફહે છે જે પુન્યે ના કરાવ્યું ને દાને ના કરાવ્યું ને ખાટલામાંને ખાટલામાંજ મરવા દીધી !—એના બચારીના છેલા સંસકાર તો સુધારવા’તા ? ”

“ હુંતે એકલી એકલવાઈ શું કરું, મારું ? ” લાગીરથી અકળતાં અકળતાં બોલ્યાં : “ મહારા ધરમાં તે એવાં ક્યાં વધવધનાં માણસ હતાં ? લાલી ને ન્હાની વહુતો ત્યાં રહેતાં’તાં સ્તો ! ને કમુ બચારી પરસ્વાધીન, તેજ્યે દરરોજ બંગલે ગયા વના રહેતી નહિં. હું જાઉં ત્યારે અહિંતું કોણ કરે ? ને, એંહ !—બહેન મહારાથી તે કાંઈયે નીપજતું નથી. માંદાં માંદાંયે ઉડીને ધરનો ઢસયડો તો તાણ્યા વના કાંઈ છૂટકો છે ?—પણ ત્યાં જઈને તો રહેવાય નહિં !...મેંકુ, ચોપડાં શાક કરીને સગરામ મંગાવી જરા જોઈ આવું; એને ઘણું થયાતું સાંભળ્યું’તું ને ન જઈએ તો ખોટું દેખાય !—પણ એટલામાં તો માણસ બોલાવવાજ આવ્યું. હું ગઈ ત્યારે તો બધાં બારણે ઢાંતાં; એટલે શું થયું’ને શું નહિં, ત્હેની મ્હને તો જરાયે બબર નથી ”

“ હા. બા, હા. ત્યારે તો તું શું કરે ને કોઈયે શું કરે ?
-પણ, અલી ?-આપણે તો લોક કહે તે કહીયે છીએ, હાં,
બા, ?-બધે તો એમજ વાતો ચાલી રહી છે કે, રસિકે બહેન
પાછળ દસ હજાર રૂપિયા ખર્ચી નાંખ્યા-પછી ખર્ચ ખોટું તો
ઉપરવાળો જાણે ! ”

“ દસ હજાર તો શું રાખ થાય છે ?-એટલી તો બૂમોયે
પાડતાં થાકી જવાય-ને સોએ સહસ્તર વંચાય ! ” ભાગીરથી
બોલી ઉઠ્યાં : “ પણ. હા. પાંચસો હજાર ખરચ તો થયાજ
હશેને.-એમ જુવે તો બસે પાંચસે તો અમનેયે થઈ ગયા !
ગાડીઓમાં જવાં ને ગાડીઓમાં આવવાં ને ફલાણું જોઈએ ને ઢી-
કણું જોઈએ !-એતો વાત જ કરીશ નહિં !-હા, એટલું કે
એમનું ખરચ જણાઈ આવે ને આપણું તણાઈ જાય ! બાકી
આ લલિ તરફ તો જરા નજર કર; બોજાઈની પાછળને પા-
છળ અડધી તો થઈ ગઈ છે ! ”

લલિતા અને ગુલાબ અંદર આવ્યાં.

“ અલી લલી ! ” ધનકોરમાશી બોલ્યાં : “ અલી,
આવી શે, જે બોજાઈની પાછળ આટલી ગાંડાઈ ફહાડછ ?-કો-
ઈની બોજાઈઓ નહિં મરતી હોય ?-અત્યારમાં નણુંદ બોજાઈ
બંને એકઠાં ક્યાં ગયાં તાં ?-મેર મેર, અલી ! એમ વાત વાતમાં
આંસુ આણીએને તો તો વાજજ આવીએ, બા !-લોહી નાંખ
આંસુ, ભાભી તો કાલ ઉઠીને બીજી લાવીશું ને હવે કાંઈ થ-
યું ને તો... ! ”

“ હું મરીશ હવેમાં આવી શું મ્હોટી લંક લાગવાની હ-
તી ? ” લલિતાએ હુમો શમાવવાને પ્રયત્ન કર્યો પરંતુ હે-
નાથી આખરે રોવાઈ જવાયું : “ આવાં રતન જેવાં-સા-
ક્ષાત્ ભાતાજી અવતાર જેવાં ભાભી ગયાં ત્યારે મ્હારી તે એ-

વી શું ખોટ પડી જવાની હતી ? એ કાંઈ જવા જેવાં હતાં ?—સુખ ભોગવાનો વખત આવ્યો, ભાઈ મામલતદાર થયા, ત્યારે એ ઉડીને ચાલતાં થયાં । ”

ગુલાબની આંખમાં પણ આંસુ ઉભરાતાં હતાં; ત્હેણે લલિતાને વાંસે હાથ ફેરવી માંડમાંડ એને છાની રાખી : “ જુવો બહેન, એ કાંઈ આપણા હાથની વાત છે ? ઠાકોરજીએ જે ધાર્યું તે ખરું. એમના ગયાથી આપણને એકલાંનેજ કાંઈ લાગે છે ? મહોટાભાઈ, એ, બાપા, બાબીનાં મા ને ભાઈભોજાઈ, એમાંનાં કાંઈનેયે થોડું લાગતું હશે ?—એમના કરતાં એમના ગુણ બહુ સાંભરી આવે છે : નહિં તો શ્રીમતી ને મૈયા, એમનેને બાબીને શું ?—પણ એ બધાંયે કેવાં થઈ ગયાં છે ? ”

બાબીએ પોતાની આંખોમાંથી આંસુ લોહી નાંખ્યાં, અને નણુંદ પાસે જઈ બેઠી. ધનકોરમાશી તો આ બધું જોઈને રહ્યાં ! સાસરિયાં મૃત્યુ પામેલી વહુને માટે—લોકોના દેખતાં રૂવે તે તો જાણે ઠીક, પરન્તુ—પાછળ પણ આંસુ પાડે અને દિલગીર થાય એ ત્હેમને મનતો ‘ જૂની આંખોને નવા તમાશા ’ જેવુંજ હતું ! ભાગીરથીના અન્તઃકરણમાં ગમે તેમ હોય પણ તે લલિતાને એક અક્ષરે જુદે તેમ નહોતું; તેથી તે ચ્હીડાયાં તો ખરાં પણ વાત બદલી; વાત બદલતાં બદલતાં પણ ત્હેમનાથી ઉભરો ફહાડ્યા વિના ન રહેવાયું.

“ અલી, આટલું બધું શું છે જે ?—પૈસાવાળાની દીકરી એકલે બધાંયે અછોઅછોવાનાં કરે; નહિં તો ઘણાંયે માંદાં પડે છે ને ઘણાંનેયે ખર્ચ થાય છે ।—ગરીબને ત્યાં જનમી હોતની તો... । ” લલિતાના ચહેરા ઉપરથી એને ગુસ્સો ચઢવા માંડ્યો છે એમ જણાયું કે તરતજ ત્હેમણે વાત બદલી : “ હે અલી ભાગીરથી ! ત્હે તો રોવા ફૂટવાનું રાખ્યું છે ને । ”

“ ના બા. હું એકલી શું કરું ?-વહુનાં પિયરિયાંએ ફ-
હાડી નાંખ્યું ત્યારે હું શું કરવા એવા મોટાપા કરું ?-મ્હારે
કોઈ માણસ છે ? આ બંને તો બાળક; ને તુંને હુ-આપણે
તે કેટલું કરીએ ? એ તો જથાવાળાંનાં કામ-મ્હોટાભાઈનીયે
મરજી નથી ને એમનીયે નથી ! ફહે છે કે, વહુ ફહેતી ગઈ
છે કે ‘ મ્હારી પાછળ રોશો ફૂટશો નહીં ’ ને ગીતાજી બેસા-
ડજે ‘-ત્યારે આપણે શું, બા ? ” “ એમકે ? ” ધનકોરમાશી
બોલ્યાં; “ ત્યારે તો આપણે શું, બા ?-ખોટું ફહેવાશે તો
એમનું, ત્હારે શું ? ” ત્હેણે જરા સ્વર ધીમે કરીને કહ્યું :
“ અલી, હુંતો એટલા માટે આવી’તી જે-આવી ડાહી, શાણી,
ત્હારા હાથમાંથી ધરનું કામ મૂકાવી દે એવી વહુ ગઈ તે તો જાણે
બહુજ ખોટું થઈ ગયું, પણ કાંઈ ભગવાનની મરજી આગળ
આપણો ઉપાય ચાલવાનો હતો ? ને આપણે તો સંસારમાં
રહ્યાં એટલે બધુંયે કરવું પડશે-માટે મ્હોટા ભાઈ માટે બી-
જ કાઢને ત્યાં વિચાર રાખશોજ નહિં !-મ્હેં મ્હારે
ગોઠવણ કરી રાખી છે; રતિની છોકરી બણી છે,
ગણી છે : ને એને બારમું વરસ ગઈ પાંચમે બેઠું;
છોકરાને રાંધીતો પીરસે ?-કેમ લાલી, છોકરી ત્હને કેવી લાગે
છે ?-છોકરીઓની તો કાંઈયે ખોટ નથી; આપણે કમાડ પાછળ
કન્યા ! પણ આતો-મ્હેકું, ઘરે સારને માણસે સારાં; અને
છોકરી પણ ફૂટડી નખેતર જેવી છે ”

“ ધનકોર માશી ! ભઈ સાબ, ત્હમને ખોટું લાગે તો ભ-
લે; પણ હજી ભાભીની ચિતા પુરી છંટાઈયે નથી એવામાં-
આવી વાત મ્હને નથી ગમતી ! ” લલિતા છલુકો કરીને
ઉઠી : “ ચાલો, ન્હાનાં ભાભી, આપણે ઉપર બેશીએ; કરવા
દો જીની સાથે એમની ફૂથલી ! હા, મ્હારાથી તો-હું સાંભ-
ળીશ તો-કાંઈ બેલાઈ જવાશે. ” લલિતા અને શુભાબ મ્હે-

ડીએ ગયાં.

“ જુદેન, ખોટું ન લગાડીશ, હોં ! ” ભાગીરથીએ ક-
હ્યું : “ એને શરીરે સાફ રહેતું નથી ને તેથી હમણું
હમણાંમાં એનો સભાવ બહુ ચ્હીડીયો થઈ ગયો છે. ”

“ હા, બા, હા ! ” ધનકોર માશી ગુસ્સાનો ગોટ ગળી
જઈને ખોલ્યાં : “ લક્ષીનો ખમારીનો કાંઈ વાંક છે ?—ઉભગ-
રા, મહેનત,—એ બધું હવેજ જણાશે તો ! ઠીક ત્યારે, અ-
લી ! હું રતિને ‘હા’ કહી રાખીશ, ને તુંયે કોઈ પૂછવા આવે
તો કહેજે જે અમારે ગોઠવણ થઈ ગઈ છે. ”

૨. સરસ્વતીની અમર સુન્દરતા :

દેવીમંદિરના એક વિભાગમાં નિર્મળખાળા અને મ-
હાદેવી બેઠાં હતાં. નિર્મળખાળાના હાથમાં એક પત્ર હતો.

“ પ્રિય શ્રીમતી જુદેન. ”

“ મહને આજ ખાત્રી થઈ ગઈ છે કે, હું હવે વધારે
વખત જીવવાની નથી. બહાલી જુદેન, ત્હમે અને જનનિ
સમાન યોગિની મૈયાએ મ્હારે માટે બહુ કર્યું છે અને કરોછો;
અહિં બધાંયે મ્હારે માટે જોટલું કરે છે તેટલું પોતાનાં બહા-
લામાં બહાલા માણસ માટે પણ કદિ કોઈ ભાગ્યેજ કરત. આ
સર્વ માટે જગદંબાના મહાન્ આભાર તજે અને ત્હમારી
બધાંની ઓશિંગણ તો હું સદાયની છુંજ : દિલગીરી માત્ર એ-
ટલી છે કે, હવે તે ઉપકારનો રહેજ પણ બદલો મ્હારાથી
વળી શકે તેમ નથી. જેવી ભગવતીની ઈચ્છા !

“ આપણે જે જે મહાકાર્યો ઉપાડ્યાં છે તે તે બાબતમાં

સ્ત્રીઓ કેટલું કરી શકે અને સ્ત્રીપુરુષો સાથે પ્રયાસ કરવાથી કેવું સુંદર ફળ ઉપજવી શકે, - તે સધળા વિષયોમાં મહારા પોતાના વિચાર મહારા પ્રિય પતિની સાથે મહેં સરખાવી જોયા છે, - તહેમની શુભ યોજનાઓ તહેમાં ભેળવી - સુધાર્યા છે : - આથી મહારી મનોવાંછનાઓ મહારા અવસાન કાળને સં- તોષે છે અને તહેમ તહેમને પોષણ આપશેજ એમ માની મહેને ઘણીવાર મૃત્યુકષ્ટ અને પ્રિયજનોનો હમ્મેશનો વિયોગ પણ હવે દુઃખકર લાગતાં નથી.

“ જહેની ! મહારા પૂજ્ય પિતાજીએ મહારા નામે મૂકેલા દસ હજાર રૂપિયા હવે મહેને પોતાને નિરર્થક છે. મહારી બા- લ પુત્રી મહોટી થશે તો મહારી બાનું જે સર્વ છે તે એનુંજ છે; એટલે આ રકમની તહેમે આપણે ઉપાડેલાં કામોમાં નીચે પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરશો :

“ ૧. સ્ત્રીઓને ખરી કેળવણી આપવામાં મદદ કરે એ- વાં પુસ્તકોનો સંગ્રહ કરવો તથા પુસ્તકો લખાવવાં, અને પ્ર- કટ કરાવવાં; પુસ્તકાલયની ચોપડીઓ સધળી સ્ત્રીઓને મફત ઘેર બેઠે વાંચવા મળે એવી યોજનાઓ ઠામ ઠામ કરવી; સ્ત્રીઓને ખાસ ઉપયોગી પુસ્તકો તથા વસ્તુઓ એકઠી કરવી; તેઓ વિદ્યાકળા, વૈદક, ભરતાં શુંથતાં, પાકશાસ્ત્ર, બાળક ઉ- છેરતાં તથા માંદાની માવજત કરતાં શીખી શકે અને સ્ત્રી- રોગો બાબતનું જ્ઞાન ભેળવી શકે એવું વાચન પૂરું પાડવા તરફ આ પુસ્તકાલય તરફથી ખાસ પ્રયત્ન થાય એવી ગોઠ- વણુ કરવી.

“ ૨. પત્નીશાળાઓની નિરંતર વૃદ્ધિ કર્યા કરવી; અના- થ બાલિકાશ્રમને સંપૂર્ણ ઉત્તેજન આપવા ઉપરાંત વિધવા સ્ત્રીઓને પોતાનું વૈધવ્યજીવન દેશસેવામાં ગાળતાં શીખવ-

વા માટે એક મઠ અથવા મન્દિરની સ્થાપના કરવી જેમાં
તહેમને પોતાની સ્થિતિને યોગ્ય કેળવણી આપી, આપણા દે-
શમાં યોગિની મૈયાના જેવી પશ્ચિતાઓ તથા સ્ત્રીઉપદેશકો,
અને ઇસ્પતાલોમાં ખાસ રીતે જરૂરની સૂચનાઓ તથા નર્સો
(માવજત કરનારી સ્ત્રીઓ) ની-એવી એવી ધણીક ખોટ
જે પડે છે તે ઓછી કરવી; કુલીન પરંતુ ગરીબ પત્નીઓ
અને વિધવાઓને દ્રવ્ય, અન્ન, વગેરેની સહાય કરવી; અને
જે જે યોજનાઓ આપણા ગૃહસંસારને સુધારી શકે તે તે
સર્વ યોજવી.

“ ૩. હું સારી રીતે સમજું છું કે, આમાંની એક પણ
બાબત ફળદ્રુપ કરવામાં મહારા દસ હજાર રૂપિયા કાંઈ વધારે
નથીજ!-પણ ‘ પૂલ નહિંતો પૂલની પાંખડી ’ એ ફહેલત પ્ર-
માણે મહારી પાસે જે છે તે હું આપણી સમસ્ત ખહેનોની
સેવામાં અર્પણ કરૂં છું. તહમે મહેં જણાવેલા વિચાર ઉપરથી
સ્ત્રીઓની હાલત સુધારવાનું એકાદ ફન્ડ ઉભું કરશો તો બની
શકશે; મહારા પ્રિય પતિ અને મહારા ભાઈ હેવા ફન્ડમાં
પોતાની માસિક ઉપજનો દર મહિને પાંચમો ભાગ અને ચિ.
અન્ડુભાઈ દસમો ભાગ એટલું આપવા કબૂલ કરે છે: તહમે
• દાકતર સાહેબ પાસેથી અને મૈયા ભગવતી એમના પૂજ્યપાદ
ગુરુશ્રીના આશ્રમ ભડોળમાંથી પણ તહેમાં કાંઈક મદદ
તો કરાવીજ શકશો.

“ પ્રિય ખહેન, હું જીવીશ તો આટલી ઉમેદો પરિપૂર્ણ
કરવામાંજ મહારં જીવન ગાળવાનો મહેં નિશ્ચય કર્યો છે; અને
કદિ આ દેહનો પાત થાયતો એટલું કામ તહમે અને યોગિ-
ની મૈયા ઉપાડી લેશો, એટલી મૃત્યુશૈયા ઉપરથી તહમારી
આ ભગિનીની તહમને પ્રાર્થના છે.

“ જગદંબા તહમારું કલ્યાણ કરો ! અને આપણો પ્રીતિ-ભાવ છે તેવોને તેવોજ નિરંતર રહ્યાં કરો !—એટલીજ હવે યાચના છે !

“ લિ. તહમારી સર્વની ઓશિંગણુ અને સ્નેહાંકિત,

“ અ. સૌ. સરસ્વતીનો પ્રણામ. ”

૩. મૈયા, મહને પણ વિસારતાં નહિંજ હોં !

ખંતે સાધ્વીઓનાં નયન અશ્રુપૂર્ણ હતાં; સરસ્વતીના ઉદાર જીવનસુવાસની આ લહરિ ખરેખરી અલૌકિકજ હતી ! —અને તેણે તેની કદિ પણ ના વિસારાય એવી જાંદગી અત્યારે વધારે વધારે પ્રિય કરી. સ્ત્રીઓના સંસારસરોવરમાં તોફાનનાં મોજાં અને આનન્દની લહરિઓ સર્વ ન્હાનાંજ હોય છે; હૈમનાં જીવન જગત્ની દષ્ટિ સમક્ષ ભાગ્યેજ આવે છે અને તેથી તેના વિજય પરાજય, સુખ દુઃખ, અને આશા નિરાશા,—એ બધુંય દુનિયાંની નજરમાં તો નજીવુંજ લાગે છે ! છતાં આ સતીની જાંદગીની પ્રભા અન્તઃપુરોથી ખહાર નીકળવાની,—ખહાર નીકળીને અન્ય અનેક અન્ધકારભર્યા જીવનમાં પ્રકાશ રેડવાની, ખીજી ઘણીક તેજધારાઓનું વહન કર્તા થનારી,—આ સઘળું સાંભરતાં પ્રીતિનાં આંસુ સ્ત્રકાયાં તો નહિં પરન્તુ ઉત્સાહના ઉભરા તેમને હર્ષભર્યા કર્યા વિના રહ્યા નહિં.

“ મૈયા, ખહેનની આ યોજનાઓ ખરેખરી સુંદર છે,” નિર્ભગબાળાએ પ્રેમના આવેગમાં તે પત્રને ચુંબન કરતાં કહ્યું: “ મહારા પિતાજી પણ ઘણી ખુશીથી દસ હજાર રૂપિયા, આ ફંડમાં આપી શકશે અને લખપતી શેઠે જે દસ હજાર

અમને મહિલાસમાજમાં આપવાનું કહ્યું છે તે રૂપિયા આમાં લઈ લઈશું. આશ્રમના ભંડોળમાંથી ત્હમે શું અપાવી શકશો, મૈયા ! ”

“ શ્રીમતી ! મહારા વંદનીય ગુરૂજીને મહેં આપણી અભિલાષાઓ જણાવી હતી અને ભંડોળમાંથી સહાય પણ માગી હતી. આજ સહવારેજ વીસ હજાર રૂપિયાની હુંડી મહારા ઉપર એમણે મોકલી દીધી છે, જે આ ભંડોળ માટે હું એમની તરફથી, કાંઈપણ અગવડ વિના, આપી શકીશ.”

“ ઓહો ! મૈયા, મૈયા ! દેવી જીવનનો શો અનુપમ પ્રભાવ છે ?—ખુદેન એક યોજનાની ઇચ્છા જણાવે છે એટલામાં આપણી પાસે પચાસ હજાર રૂપિયા જેટલી મહોટી રકમ તો તૈયાર થઈ જાય છે. ઉપરાંત, માસિક કિંવા વાર્ષિક ઉપજમાંથી અમુક અંશ આ કામમાં મદદ તરીકે નવીનખાણુ, જગન્નાથ, વગેરે, ખીજ પણ આપશેજ એમ મહારી ખાતરી છે. નિઃસંશય આપણી પાસેથી એ ગઈ નથીજ !—મહને લાગે છે કે ખીજાં બધાં સ્મરણચિહ્નો કરતાં આ ફૂંડમાં એનું નામ રાખીએ તો ? જેમ હરિન ફૂંડથી માજી વાઈસરૉય નામદાર હરિન સાહેબનાં આનુતું નામ અમર થઈ ગયું છે, તેમ આ ફૂંડને આપણે ‘ સરસ્વતી અખલાસ-હાયક ફૂંડ ’ કહી, ખુદેનતું યશોગાન કાયમ કરવું એ સર્વને ગમશે. મૈયા, ત્હમને કેમ લાગે છે ? ”

“ શ્રીમતી ! ” મહાદેવીએ કહ્યું : “ મહને પણ એ વ્યવસ્થા બહુ મનોહર લાગે છે.—પણ ખુદેન, આસ્થાને મહને બહુ સમય થયો, એટલે હું હવે મહાર યાત્રાપર્યટન કાલ સહવારથીજ પાછું શરૂ કરીશ; મહને હાલ આગ્રહ કરીશ નહિં. મહાર મન અહિંથી ઉઠ્યું છે—ગુરૂજીની આજ્ઞા મળી

ચૂકી છે-અસાર સુધીનો આ સ્થળમાં રહેવાનો આશય હતો તે હવે પરિપૂર્ણ થઇ ગયો છે; ને હું પરદેશમાં આ અખલા સહાયક યોજનાને બનતી સહાય કરી શકીશ.-એટલે હવે ત્હારી સાથેનો પરિચયઆનન્દ પણ હું ખોઇશન ! પરન્તુ આપણાં જીવન અન્ય જીવનના ઉત્કર્ષમાંજ ઉદયમાન થાય છે એટલું સ્મરણમાં રાખજે અને તેથી પોતાની વાસનાઓને આધિન થવું ત્હેના કરતાં આસપાસનાં પ્રાણિઓની ઇચ્છા વાસનાઓનું પોષણ, રક્ષણ કરવું એમાંજ આપણા આત્માની ઉન્નતિ છે. ” જરા વાર વિચાર્યસ્ત થઇને તે બોલ્યાં : “ બહેની ! આપણે હવે જૂઠાં પડીએ છીએ તે સમયે-ત્હારૂં લગ્નનું વય પ્રાપ્ત થઇ ગયું છે, અને પતિ થવાનેયોગ્ય યુવક ત્હારી હૃદયદૃષ્ટિની સમિપ છે, તો-ત્હારી મનોવાંછનાઓ ગમે ત્હેવી હશે તોપણ મ્હને અસારે એમજ થઇ આવે છે કે, ત્હેને ‘ અખંડ સૌભાગ્યવતી, પરાક્રમી પુત્રવતી ભવ ! ’ એ આશીર્વાદ દઇ દઉં ! ” મહાદેવીએ નિર્મળબાળાને માથે હાથ મૂક્યો અને હશી પડ્યાં. “ બોટું ન લગાડીશ, હોં; કુમારિકા રહીને જીવન ગાળવાનો વિચાર મ્હેં ત્હારો સાંભળ્યો છે, એ પણ ઠીક છે. પરન્તુ આપણાં શાસ્ત્રોમાંના પત્ની અને સતીના ધર્મ મ્હને સર્વદા અપાર્થિવજ લાગ્યા છે; અને એટલા સારૂં હું તો પવિત્ર પ્રેમીત્રાં દંપતી થવું એજ મનુષ્ય જીવનની ઉત્તમાવસ્થા માનું છું; તથા સ્વદેશની ઉન્નતિનો મુખ્ય આધાર જે આત્મત્યાગી, સ્વદેશપ્રેમીલી પ્રજા ત્હેનાં પણ જન્મ આપનાર હોઇ, તે હમ્મેશાં વંદનીયજ છે. ”

નિર્મળબાળાએ આમાંનું થોડુંકજ સાંભળ્યું હતું : સરસ્વતીના પત્ર સાથે ત્હેનાજ હાથની એક ચિઠ્ઠી હતી, જે ત્હેણે કાઢને બતાવી ન્હોતી,-ત્હેમાં પણ નવીનબાપુ સંપૂર્ણ રીતે યોગ્ય છે એમ સૂચવી સરસ્વતીએ નિર્મળબાળાને ત્હેની સાથે લગ્ન

કરવા વિનંતી કરી હતી. ‘આથી ત્હમે બંને અનુગુણ દંપતી થઈ એક બીજાની ન્યૂનતા પૂરી કરી શકશો-પતિપત્નીનાં જીવનમાં વધારે સહૃદયતાથી ઉતરી શકશો-સાથેજ પ્રયાસ કરવાથી જગતનાં દુઃખનો ભાર ઓછો કરવામાં વધારે વિજયી થશો—દાકતર સાહેબ (પ્રતાપચન્દ્રરાય) ના અન્તરૂના અભિલાષ તૃપ્ત કરી શકશો,—આવા આવા અનેક લાભની સાથે ત્હમારાં એકાન્ત-શૂન્ય જીવનમાં પ્રીતિ-વતસલતાના પ્રવાહોની મિઠી સેરો સ્ફુરાવી શકશો ’—આ સરસ્વતીએ જણાવેલા વિચાર ત્હેના હૃદયમાં રમતા હતા એવામાં મહાદેવીના મ્હોંમાંથી નીકળી ગયેલા ઉદ્દગાર પણ સખળ વેગથી ભળ્યા !

અનેક વાનો થઈ; અને વખત પણ ઘણો ગયો પરન્તુ જણાયોયે નહિં. નિર્મળબાળાએ ઘણો આગ્રહ કર્યો પણ મહાદેવીએ પોતાનો દૃઢ સંકલ્પ બદલ્યો નહિં, માત્ર કમ્પુત્ત એટલું કર્યું કે ‘ જેમ બનશે તેમ વધારે પત્રવ્યવહાર રાખીશ, અને પાછાં ફરતી વખત અહિં થઈને જઈશ. ત્હમે બધાં મ્હારા ઉપર જે માયા બતાવો છો ત્હેને બદલે મ્હારાથી ચકિંચિત્ પણ-જે બનશે તે કરવા હું તત્પર છું. ’

નિર્મળબાળાથી રોવાઈ જવાયું: “ મૈયા, મૈયા ! બહેન હતી ત્હેને પ્રભુએ ઉપાડી લીધી, અને જનનિસમાન ત્હમે તે પણ જાઓ છો. ત્હમને, કર્તવ્યપરાયણતા, ધર્મપ્રીતિ, પ્રભુ-ભક્તિ સર્વ જેનેં સુવિદિત છે; અને વિચાર અને આચારમાં જેને ફરકજ નથી; ત્હેને હું બીજું શું કહું?—ગમે ત્યાં હશે, ગમે તે મહા કાર્યમાં રોકાયાં હશે તો પણ ત્હમે આ હૃદય-માંથી તો ખસવાનાં નથીજ અને આટલી મ્હારી નમ્ર વિનંતિ છે કે, મૈયા ! મ્હને પણ વિસારતાં નહિંજ હોં ! ”

મહાદેવીએ શોકાર્દ્ર નયનથી પોતાને પ્રણામ કરતી નિર્મળબાળાને માથે પોતાનાં બંને હાથ મૂક્યા.

૪. ફેવી જીવનનો પ્રભાવ :

ધનલક્ષ્મીની આંખોમાંથી અંસુ ઝરતાં હતાં,—મૂળ પૂજને ઠેકાણે ને માળા માળાને ઠેકાણે રહી ગઇ હતી; અને પ્રબોધ-ચન્દ્ર તથા રસિકભાઈ સહામા હિંચકા ઉપર શોકવિલીન મુખ-આકૃતિઓથી બેઠા હતા.

રસિકભાઈથી ન રૂઢેવાયું; ધૂંટણ ઉપર માથું મૂકીને તે રોઈ પડ્યો. પ્રબોધચન્દ્રે ચિરાતા અંતઃકરણના ઉદ્ભવગોના પ્રબળ રૂપ પોતાનાં નયનનો અશ્રુવેગ રોકવાને વૃથા પ્રયાસ કરતાં—તેને વાંસે હાથ ફેરવી આશ્વાસન આપવા માંડ્યું.

“ ભાઈ ! ભાઈ ! આમ તે ગાંડાઇ ફહાડતા હઈશું ? —જાહેન આપણી ગઇ તે હવે કાંઈ પાછી આવવાની છે ?—આપણે ગમે તેટલાં રોઈએ તો પણ શું ?...આટલું પૂખડું મૂકતી ગઇ છે તેથી જીવે તો ધણું ?—એ છોકરીના મ્હોં સહા મું જોઈને આપણે તો દિલાસો લેવાનો છે ?...પ્રબોધચન્દ્ર ! જીવો ભાઈ, હું તો ત્હમને ખરેખરી સલાહ આપું છું કે ત્હમે ત્હમારે ખુશીથી પૂરણુજો ! ગઈ તે કાંઈ પાછી આવવાની છે ? ! ત્હમેયે કરવામાં કાંઈ બાકી રાખી છે ? —અને એ તો સંસારવેવારની રીત છે; માટે બેલાશક ત્હમે ત્હમારે લગ્ન કરજો ! મ્હારે પરણાવવા જેવડી છોકરી હત તો હું તો જરૂર ત્હમને આપત. બીજાં બધાં ગમે ત્હેવાં પણ કાંઈ ત્હમારી તરફથી છોકરી દુઃખ પામી છે ?—ભાઈ, હું ક્યાં ત્હમારા ઘરની હકીકત નથી જાણતી ? પરણુશો તો સુખ પામશો ! ને આ છોકરીની તો ત્હમારે બિલકૂલ કાળજી રાખવાની નથી.—હવે કાંઈ રોયે એ પાછી આવવાની છે ? માટે રોશો નહિં ! આંસુ લોહી નાંખો !—ભાઈ, ત્હમેયે આમ શું

કરતા હશે ? પ્રબોધચન્દ્રને ધીરજ આપો. આપ
તો ગર્હ, હવે રોવાથી કાંઈ વળવાતું છે ?

પ્રબોધચન્દ્રની આંખો રોઈ રોઈને રાતી થઈ ગ
હેનાં કુસકાં માતાં નહોતાં; રસિકભાઈએ મહા પ્રયાસે તાડના
આવેગ દાખ્યો. અને થોડીવારમાં પ્રબોધચન્દ્ર પણ તેમ કરી
શક્યો.

તે બંને જણા રસિકભાઈની મ્હેડીમાં જઈને બેઠા.

“ ક્ષયનો રોગ મટતોજ નહિં હોય ? ” રસિકભાઈ ઉ-
દ્વેગમાં બોલી ઉઠ્યો : “ ત્યારે દાકતરો બધા કામના શું
કે ?—એવાં દરદને જે એ લોકો અસાધ્ય માને છે તો પછી
કંપની દવા કરવાતું પણ રજા શું ? ”

“ ના ના. છેકજ એમ નથી. એ રોગ બીજા રોગોના
રતાં સમજવો વધારે કઠિન છે એથીજ ઓસડની બેલી અ-
બહુ અસર નથી થતી. નહિં તો એક દાકતરે. ખાત્રી પૂ-
ક કહ્યું છે કે, એ દરદમાં છેલ્લામાં છેલ્લી સ્થિતિમાં દરદી
ત્યાંસુધી યોગ્ય ઉપાયોથી તે બચી શકે છે. આપણે એ-
ના હતભાગ્ય કે દરદની વૃદ્ધિ એવા વખતમાં થઈ કે આ-
ણે હેને રોકી શક્યા નહિં અને તેથીજ આવું પરિણામ
માવી ગયું !—મનની ચિન્તાઓથી દૂર રાખવાને અને શરીરની
ધૂંધાઓ ઓછી કરવાને, રોગી મનુષ્યને હવા ખાવાનાં સ્થા-
નોમાં લઈ જવામાં આવે છે, જ્યાં હેના દરદ ઉપર પણ સા-
રો અસર થયા વિના રહેતી નથી. પરન્તુ આવા રોગનું ખા-
ત્રી આપધ, મનની શાન્તિ, કુટુંબમાં આનન્દ, જીવને જેમ
માને તેમ રમત ગમ્મતમાં રાખવો, હુશિયાર દાકતરની સાર-
વારમાં રાખી પૌષ્ટિક તથા ધીમે ધીમે ક્ષયનું રોધન કરે એવા
પદાર્થોનું સેવન કરવું,—આવા આવા ઉપાયો લેવા અને પછી
પ્રભુની ઇચ્છા : આ પ્રમાણે થાય તો જરૂર કોઈ પણ પ્રકાર-
નો ક્ષયનો રોગ એવો નથી કે તે ન મટે. પરન્તુ સધળું
આપણને કડવા અનુભવો ઉપરથીજ પ્રાપ્ત થાય છે !...

જી કામની બાળકીઓમાં ક્ષય અને તાણુ જેવા મહાન રોગોનું પ્રબળ દિનપરદિન વધતું જોઈએ તું કારણ, બાળકગન આદિ અનેક કારણો ઉપરાંત, તન્દુરસ્તાની બેદરકારી, ખરાબ ખોરાક, અને અંગકસરતનું બિલકૂલ નાબૂદ થવું, એ પણ છે. અનીતિથી અને માણસોની ગર્દાથી કંટાળી ધણીખરી બાલિકાઓએ નદીએ ન્હાવા જવાનું અને મન્દિરમાં દર્શન કરવા જવાનું,—એ બંને આપણી સંમતિથી—ત્યજ દીધાં છે; પરન્તુ તેને બદલે ધરમાં કાંઈ પણ શરીર કસાય એવું કામ કરવાની આપણે તેમને ફરજ પાડતા નથી; તેમ વળી ધણીખરા મધ્યસ્થ વિચારવાળા પુરૂષો ઉપર જણાવેલો સુધારો સ્વીકાર્યા છતાં સ્ત્રીઓ બહાર શ્રેહરે તેની વિરુદ્ધ છે : તો પછી સ્ત્રીઓમાં અને તેને લીધે તેમનાં બાળકોમાં હુમ્મેશાં નબળપૂઠ વધતીજ જાય તેમાં કાંઈ નવાઈ જેવું છે ? મહારા મનમાં એટલોજ અભિલાષ હતો કે હું કોઈ સ્વતંત્ર જગો પર જાઉં ! સુખધટિકા પણ આવી પહોંચી, પરન્તુ પોતાની સાથે વેદનાનું વિષ લેતી આવી. ”

તે આંસુ ભરી આંખોથી બોલ્યો : “ એમને જવું નિર્માણજ થયેલું હતું તો—રસિકભાઈ ! મહેને એટલુંજ લાગી આવે છે કે—ફક્ત બાર મહિના, છ મહિના પછી તેમ થયું હોત તો...! ”

“ **બલીયસી કૈવલમીશ્વરેચ્છા**—આપણા હાથમાં છે શું ? ” રસિકભાઈએ દીર્ઘ નિઃશ્વાસ મૂક્યો : “ આપણા જીવનમાં ‘ અમૃત વિષ બે સાથે વહે ’ એ વાક્ય કેટલું સંપૂર્ણ રીતે ખરું છે ? મહેને આટલું બધું લાગી આવે છે, તો તેમને—નિરંતર સહવાસ, અરસપરસનું ગાઢ પ્રીતિબન્ધન, જીંદગીનાં કલેશચિન્તાઓ તેમજ સુખસ્વપ્નોમાં ઉરવાહિની, —એ સર્વ ઉડી જતાં કેટલું કેટલું લાગી આવતું હશે, શું શું નહિં થઈ આવતું હોય ?—મહારી તો એ બહેન તે બહેનજ, સહચરી હતી !...પણ કરવું શું ?—જગદીશ્વર પસે મહારી તો રાત દિવસ એજ યાચના છે કે, મનુષ્યજીવન

